গীতাসাৰ।

(শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাৰ অসমীয়া ভাঙনী)

শ্ৰীকৃষ্ণ-প্ৰণেতা,
সাহিত্যিক পেঞ্চনাৰ,
ৰায় বাহাদুৰ
শ্ৰীযুত পদ্মনাথ গোহাঞি বৰুৱা, এম, আৰ, এ, এচ
প্ৰণীত।

প্ৰথম তাঙৰণ।

১৮৫৭ শক।

বেচ, { পকা বন্ধা, খনে ২৲ দুটকা।
কেচা বন্ধা, খনে ১৷৹ ছমহা।

তেজপুৰ,
লীলা-এজেঞ্চিৰপৰা
গ্ৰন্থকাৰৰ দ্বাৰাই প্ৰকাশিত ।

কলিকতা,
২নং বেথুন ৰো, 'ভাৰতমিহিৰ প্ৰেছত'
শ্ৰীযুগলচৰণ দাসৰ দ্বাৰাই মুদ্ৰিত ।

উছৰ্গা।

৺চন্দ্ৰকান্ত আৰু ৺ইন্দ্ৰকান্ত

সন্দিকৈ তনয়দ্বয়ৰ

সন্তপ্ত পিতৃ

মোৰ আদৰৰ ভনীস্বামী

ৰায় বাহাদুৰ শ্ৰীযুত ৰাধাকান্ত সন্দিকৈ

আৰু

স্বৰ্গীয় পোনাদ্বয়ৰ

সন্তপ্তা মাতৃ

মোৰ চেনেহৰ সুমলীয়া ভনী

আইদেউ শ্ৰীমতী নাৰায়ণী দেবীৰ

সন্তাপিত হিয়াত

এই

সন্তাপহাৰী

"গীতাসাৰ"

থাপনা কৰা হল।

গ্ৰন্থকাৰ।

পাতনি।

ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণই প্ৰিয়তম সখি-শিষ্য অৰ্জ্জুনক কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণত প্ৰবৃত্ত কৰাবলৈ উদ্গনি দিয়াৰ লাচতে যেনেকৈ গুহ্যতম গীতাশাস্ত্ৰ ব্যাখ্যা কৰিলে, তেনেকৈয়ে প্ৰভুপাদ এই লেখকেও শ্ৰীকৃষ্ণ-চৰিতাখ্যান অসমীয়া ভাষাত লিপিবদ্ধ কৰাৰ লাচতে ভগৱানৰ স্বপ্ৰচাৰিত কৃষ্ণধৰ্ম্মৰ সাৰমৰ্ম্ম এই "গীতাসাৰ" যুগুত কৰি উঠে। ইয়াৰ অন্যতম উদ্যোক্তা কাৰণ হৈছে, গোটাচেৰেক অভাবনীয় বিয়োগ-শোকৰ মৰ্ম্মাহত ছেপা লাঘৱ কৰাৰ উপায় অন্বেষণত ;—এই জীৱনৰ আদি আৰু মাজ ছোৱাত ওপৰা-উপৰিকৈ বিয়োগ-সন্তাপ সহনৰ ওপৰঞ্চি স্বৰূপ, শেহছোৱাৰ জীৱন-সন্ধিয়াত দুটি চেনেহৰ ভাগিন (৺চন্দ্ৰকান্ত আৰু ৺ইন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ-তনয়যুগল) আৰু দুটি চফল ডেকা সাদৰী জোৱাঁই (৺হৰিনাথ গগৈ বি, এল, উকীল আৰু ৺ৰোহিনীকান্ত হাতীবৰুৱা বি-এ, এম-এল-চি,) এই চাৰিটি প্ৰাণপ্ৰতিম প্ৰাণীক অকালত হেৰুৱাই, শোকত আকুল হৈ, সেইশোক-তাপ শাম কটাবৰ অৰ্থে, কৃষ্ণদত্ত মহৌষধি গীতা পান কৰাৰ ফলত, এই "গীতাসাৰ" উদ্ভৱ হয়। এনেহেন দেৱদুৰ্লভ মহৌষধিৰ গুণত লেখকে যি মহোপকাৰ উপভোগ কৰিছে, তাৰ ভাগ স্বৰূপ সেই সঞ্জীৱনী সুধা অসমীয়া জনসাধাৰণ সবাৰে যাতো ইচ্ছা কৰিলেই উপভোগ কৰিবলৈ সুচল পায়, সেই অৰ্থে, এই ভগৱৎ সম্ভাৰ ৰাইজৰ আগলৈ আগ বঢ়োৱা হৈছে।—ইতি।

'পদ্মকুটীৰ', তেজপুৰ, অসম।
১ শাওণ, ১৮৫৭ শক।

প্ৰভুপাদ,
শ্ৰীপদ্মনাথ গোহাঞি বৰুৱা।

সূচীপাত।

বিষয়। পৃষ্ঠা।

১। আধ্যা।

গীতা-সৃষ্টি ৪৬৯

২। আধ্যা।

আত্মাতত্ত্ব আৰু কৰ্ত্তব্য জ্ঞান ৪৭৫

৩। আধ্যা

নিষ্কাম কৰ্ম্মযোগ ৪৮৩

৪। আধ্যা

জ্ঞানযোগ আৰু কৰ্ম্মযোগ ৪৯৩

৫। আধ্যা

আত্মপ্ৰকাশ—কৰ্ত্তব্যকৰ্ত্তা ৫০১

৬। আধ্যা

কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্য জ্ঞান ৫০৫

৭। আধ্যা

কৰ্ম্মযোগ আৰু সন্ন্যাস যোগ ৫০৯

৮। আধ্যা

যোগী আৰু সন্ন্যাসী ৫১৫

৯। আধ্যা

ভক্তিযোগ (পৰমাত্মা-তত্বজ্ঞান) ৫২৩

১০। আধ্যা

ভক্তিযোগ (পৰব্ৰহ্ম-তত্বজ্ঞান) ৫২৮

বিষয়।			পৃষ্ঠা।
	১১। আধ্যা		
বিজ্ঞানপূর্ণ জ্ঞানতত্ত্ব ...	...	...	৫৩৫
	১২। আধ্যা		
ধ্যানযোগ (ভগৱান-বিভূতি-স্বপ্রকাশ)		...	৫৪১
	১৩। আধ্যা		
দিব্যদর্শন, বিশ্ববিকাশ	...	...	৫৪৯
	১৪। আধ্যা		
সাকাৰ আৰু নিৰাকাৰ উপাসনা	...	...	৫৫৮
	১৫। আধ্যা		
অভেদাত্মা তত্ত্বজ্ঞান ...	...	...	৫৬২
	১৬। আধ্যা		
গুণসংযোগ তত্ত্বজ্ঞান ...	...	...	৫৬৯
	১৭। আধ্যা		
সংসাৰ-বৃক্ষ তত্ত্বজ্ঞান ...	...	...	৫৭৪
	১৮। আধ্যা		
বাসনা তত্ত্বজ্ঞান ...	...	...	৫৭৮
	১৯। আধ্যা		
সাম্প্রদায়িক কৰ্ম্মানুষ্ঠান তত্ত্বজ্ঞান	...	...	৫৮৩
	২০। আধ্যা		
ত্যাগ তত্ত্বজ্ঞান ...	...	...	৫৮৮
	২১। আধ্যা		
গুহ্যাতিগুহ্য গীতাতত্ত্ব—সঞ্জয়-মন্তব্য ...		...	৫৯৪

(গ্ৰন্থকাৰ—৩৫ বছৰীয়া বয়সত)

গীতাসাৰ।

১। অধ্যায়।

গীতা-সৃষ্টি।

যুদ্ধকৰ্ত্তা ধৰ্ম্ম-যুধিষ্ঠিৰে ধৰ্ম্মক চিয়াই কুৰুক্ষেত্ৰ-মহাৰণৰ আৰম্ভণ যথাবিধি ঘোষণা কৰি দিলে। সেই অনুসৰি, ৰণক্ষেত্ৰত পোন্-প্ৰথমে গা-দেখা দিবলৈ পাণ্ডৱৰ ঘাই ৰণনেতা অৰ্জ্জুন পাণ্ডৱবাহিনী আৰু কৌৰৱবাহিনীৰ মুখামুখি মধ্যস্থলত অৱতীৰ্ণ হলহি। এনেতে, অৰ্জ্জুনে এই বুলি তেওঁৰ সাৰথি শ্ৰীকৃষ্ণত বিনীত ভাৱে অনুজ্ঞা জ্ঞাপন কৰিলে, "সখি! ক্ষন্তেকমান মোৰ ৰথ উভয় বাহিনীৰ দোমোজাত ৰখোৱাঁচোন, চাই লওঁ মই কাৰ কাৰ লগত ৰণ কৰিব লাগিব; আৰু দুয়োপক্ষৰ সেনাপতিসকলৰ ভিতৰত কোনে কাৰে সৈতে দ্বৈৰথ ৰণ দিবলৈ সষ্টম হৈছে তাকো চাই লওঁ।" সেই অনুজ্ঞা পালন কৰি, সাৰথি বাসুদেৱে অৰ্জ্জুনৰ ৰথ চলাই নি দুয়ো বাহিনীৰ ঠিক সম্মাজত ৰখালেগৈ। মহাৰথ পাৰ্থবীৰে ধীৰ-স্থিৰভাৱে ৰ-লাগি একান্ত মনেৰে কৌৰৱ আৰু পাণ্ডৱবাহিনীৰ সৈন্য-সামন্ত, সেনানায়কসকল আৰু আত্মীয়-কুটুম্বৰ প্ৰতি পৰম কাৰুণিক দৃষ্টিৰে চাবলৈ ধৰিলে। কুন্তীনন্দন ধনঞ্জয়ে কৌৰৱবাহিনীৰ নেতাসকলৰ মাজত দেখিলে, তেওঁৰ পৰম উপকাৰী পিতামহ ভীষ্মদেৱ, পৰম পূজনীয় শিক্ষাগুৰুদেৱ দ্ৰোণাচাৰ্য্য,

সোদৰপ্ৰতিম মহাবীৰ কৰ্ণ, অগ্ৰজসম যুদ্ধকৰ্ত্তা দুৰ্য্যোধনাদি আত্মীয়-কুটুম্ব-সকল! আনপক্ষত পাণ্ডৱবাহিনীত পৰম পূজনীয় অগ্ৰজদ্বয় আৰু অতি চেনেহৰ অনুজযুগল, পৰম শ্ৰদ্ধেয় বৃদ্ধ শহুৰ দ্ৰুপদ ৰজা, আপদৰ বন্ধু বিৰাটৰাজ, অতি আদৰৰ বৈনাই মহাৰথ ধৃষ্টদ্যুম্ন, পৰম প্ৰিয়পত্নী দ্ৰৌপদীৰ পঞ্চনন্দন, প্ৰাণপ্ৰতিম ভতিজা হিড়িম্বানন্দন ঘটোৎকচ, প্ৰাণাধিক প্ৰিয়তম পুত্ৰ সুভদ্ৰানন্দন অভিমন্যু! এনে স্বতেজী, স্ববংশী, স্বধৰ্ম্মী, অভেদাত্মাস্বৰূপ আত্মীয়-কুটুম্বৰ মাজত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা! ইবিলাকৰ ভিতৰত মৰামৰি-কটাকটি! তেওঁ নিজ হাতে সেই পালক পিতামহক বধিবলৈ অস্ত্ৰ ধৰিব! সেই হাতেৰেই তেওঁৰ ধনুৰ্গুৰু দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ বিৰুদ্ধে ধনু ধৰিব! সেই হাতেই তেওঁৰ অগ্ৰজ সোদৰ অদ্বিতীয় বীৰ কৰ্ণৰ বধক্ৰিয়া সম্পাদন কৰিব! যাৰ সিৰত তেওঁৰে সৈতে একে তেজ প্ৰবাহিত, সেই বংশ-ভাই-বন্ধুবৰ্গৰ প্ৰতি শত্ৰুতাচৰণ কৰি তেওঁ নিজ হাতে সিবিলাকক বধ কৰিব! এনে ভাব অৰ্জ্জুনৰ মনত উতলি উঠিল। তেওঁ সকলো সংকল্প, সকলো কৰ্ত্তব্য ততালিকে পাহৰি পেলালে; এনে ৰণত প্ৰবৃত্ত নহবলৈ বুলি তেওঁ হতাশ হৈ বহিল।

ধৰ্ম্মক্ষেত্ৰ (১) কুৰুক্ষেত্ৰত অৱতীৰ্ণ হৈ বীৰেন্দ্ৰ কেশৰী অৰ্জ্জুন বৈৰাগ্য ভাবত বিহ্বল হৈ নিতান্ত নিৰ্ব্বীৰ দৰে ৰণবিমুখ হৈ বহি পৰা

(১) য'ত ধৰ্ম্মবুদ্ধিহীন লোকৰো অন্তৰত ধৰ্ম্মভাবৰ উদয় হয়, য'ত মানৱ অন্তৰত অস্ফুট ধৰ্ম্ম-প্ৰবৃত্তি প্ৰস্ফুটিত হয়, যি ঠাইৰ স্থানীয় পৱিত্ৰ প্ৰকৃতিৰ প্ৰভাৱত তমগুণী পুৰুষৰ অন্তৰত সত্বগুণৰ বিকাশ হয়, সেই "ধৰ্ম্মক্ষেত্ৰ" কুৰুক্ষেত্ৰ তাৰ ভিতৰত সবাতকৈ বিশিষ্ট। এনে হেন কুৰুক্ষেত্ৰত মহা তমোগুণী বীৰেন্দ্ৰ কেশৰী অৰ্জ্জুন উপস্থিত সমস্যাত বিচলিত হৈ বৈৰাগ্য ভাৱত সত্বগুণবিশিষ্ট হোৱাটো নিচেই স্বাভাৱিক।—শ্ৰীমদ্ভাগবদ্গীতা, প্ৰথম অধ্যা, ১ম শ্লোক,—গীতাৰ্থ সন্দীপনী।

দেখি কর্ত্তব্যপৰায়ণ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ বিষম সমস্যাত পৰিল। গতিকে, চক্ৰীচূড়ামণি ভগৱান মাধৱে আত্মজ্ঞান উপদেশৰ অৱতাৰণা কৰিলে। মানৱাত্মাত আত্মজ্ঞানৰ উদয় হলে, সত্ত্ব-ৰজ-তম এই তিনি গুণেই মাৰ যায়। সেই কাৰণে, সৰ্ব্বশাস্ত্ৰবিশাৰদ অদ্বিতীয় ধাৰ্ম্মিক পণ্ডিত শ্ৰীকৃষ্ণদেৱে ত্ৰিগুণাতীত হৈ কৰ্ম্মাশ্ৰমিক বাহ্য ধৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান আৰম্ভ কৰিলে, আৰু আত্মজ্ঞানৰ দ্বাৰাই দেহাত্মবুদ্ধি বিনাশ কৰি অৰ্জ্জুনত ত্ৰিগুণ মায়াবন্ধন কাটিবলৈ প্ৰয়াস পালে। সেই উদ্দেশে শান্তিপ্ৰিয় মাধৱে কৰ্ত্তব্যৰ অনুৰোধত প্ৰাণসখি অৰ্জ্জুনক এই বুলি সম্বোধন কৰিলে,—"হে অৰ্জ্জুন! উপস্থিত মহা সমস্যাত তোমাৰ অন্তৰত এই মায়া-মোহ কৰপৰা আহিল? এনে মোহ, এনে সমস্যা কাটিতো ক্ষত্ৰিয়োচিত নহয়। এনে মায়াত অধৰ্ম্ম আৰু অখ্যাতি হে আছে। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন! দুৰ্ব্বল নহবাঁ; এনে দুৰ্ব্বলতা তোমাত সমূলি শোভা নাপায়। উঠাঁ, উঠাঁ, কৰ্ত্তব্যনাশক নীচ দুৰ্ব্বলতা নিলগ কৰি ৰণত প্ৰবৃত্ত হোৱাঁ।"

অৰ্জ্জুনে সকাতৰে এই বুলি উত্তৰ দিলে, "হে কৃষ্ণ! আত্মীয়-স্বজন, বংশ-পৰিয়াল আৰু গুৰুজনক ৰণক্ষেত্ৰত সমবেত হোৱা দেখি মোৰ সৰ্ব্বাঙ্গ অৱসন্ন হৈ পৰিছে, শোক-অনুমাণত মুখ শুকাই আহিছে, গোটেই শৰীৰ কঁপিবলৈ ধৰিছে, প্ৰাণ ৰোমাঞ্চিত হৈছে; হাতৰপৰা গাণ্ডীৱ ধনু সৰি পৰিছে, আৰু গাৰ ছাল ৰমৰমাব লাগিছে (১)। হে কেশৱ! মোৰ স্থিৰেৰে ৰবৰ শক্তি লোপ পাইছে, মোৰ মূৰ ঘূৰিব লাগিছে, মই সৰ্ব্বত্ৰতে অপায়-অমঙ্গলৰ প্ৰত্যক্ষ নিদৰ্শন দেখা পাইছোঁ (২)। উপস্থিত ৰণত আত্মীয়-কুটুম্বসকলক বধ কৰিলেও তাৰপৰা কোনো শুভফল লাভ হব বুলি মোৰ মনে নধৰে। হে কৃষ্ণ! মই বিজয় কামনা নকৰোঁ, আৰু

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱদ্গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ২৯ শ্লোক।

(২) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৩০ শ্লোক।

ৰাজ্যভোগ সুখলৈকো মোৰ আকাংক্ষা নাই (১)। হে গোবিন্দ! আমাৰ ৰাজ্যৰেইবা কি প্ৰয়োজন? আৰু, জীৱনধৰাৰেই বা আমাৰ ফল কি? যিহেতু, যাৰ নিমিত্তে ৰাজ্যভোগ আৰু সুখ কামনা কৰা যায়, সিবিলাকেইচোন ৰণত উপস্থিত (২)। সৌৱা মোৰ গুৰুজন, পিতৃব্যসকল, পুত্ৰগণ; সেয়া পিতামহ, শহুৰ, মোমাই, নাতি-পুতি আৰু জেঠেৰি-বৈনাই-খুলশালি প্ৰভৃতি; তদুপৰি, সমস্ত আত্মীয়-কুটুম্বাদি সকলোৰেই ধনৰ মমতা আৰু প্ৰাণৰ মায়া ত্যাগ কৰি ৰণত অৱস্থিত হৈছেহি। এতেকে, হে মধুসূদন! মোক বধ কৰিলেও সিবিলাকক বধিবলৈ মোৰ সত নাযায় (৩)! পৃথিবীৰ ৰাজত্ব হে নালাগে, ত্ৰৈলোক্য ৰাজ্যলাভাৰ্থেও ইবিলাকক মই বধ কৰিব নোৱাৰোঁ। হে জনাৰ্দ্দন! দুৰ্য্যোধনাদিক হত্যা কৰি নো আমাৰ কি সুখ হব (৪)? হে মাধৱ! দুৰ্য্যোধনাদিয়ে লোভত পাপ কৰিবলৈ উদ্যত হৈছে যদিও, আমি কুলক্ষয়-জনিত পাপ (৫) আচৰোঁ কিয়? কুলক্ষয় হলে সনাতন কুলধৰ্ম্ম সমূহ বিনষ্ট হয় (৬); আৰু কুলধৰ্ম্ম নষ্ট হলে অৱশিষ্ট সমস্ত কুল

---

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱদ্গীতা প্ৰথম আধ্যা, ৩১ শ্লোক।

(২) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৩২ শ্লোক।

(৩) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৩৩ আৰু ৩৪ শ্লোক।

(৪) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৩৫ শ্লোক।

(৫) প্ৰকৃততে, আত্মীয়-কুটুম্বাদিক ৰণক্ষেত্ৰত সমবেত দেখি অৰ্জ্জুন শোক-মোহাচ্ছন্ন হোৱা নাই; সত্বগুণৰ প্ৰভাৱত বৈৰবুদ্ধি নাশ হোৱা হেতুকেহে তেওঁৰ হিংসাপূৰ্ণ ৰণপ্ৰবৃত্তি স্বভাৱতে শামকাটি আহিল। আৰু, সত্বগুণৰ প্ৰভাৱত শত্ৰুৰ প্ৰতি মিত্ৰভাৱে চালেই ৰণলীলা আপোনা-আপুনি মাৰ যায়।

—কৃষ্ণানন্দস্বামিকৃত গীতাৰ্থ সন্দীপনী।

(৬) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৩৬—৩৯ শ্লোক।

অধৰ্ম্মত অভিভূত হয়। এতেকে, হে জনাৰ্দ্দন! কুলক্ষয়জনিত পাপ দেখিও আমি তাৰপৰা নিলগ নহম কিয়? হে বৃষ্ণিকুলতিলক! শুনিছোঁ, কুলধৰ্ম্ম অধৰ্ম্মত পতিত হলে কুলনাৰীগণ ভ্ৰষ্টাচাৰিণী হয়; সেয়ে হলে, কুলত কলঙ্কস্বৰূপ বৰ্ণসঙ্কৰৰ উদ্ভৱ হয় (১)। তাৰ ফলত পিতৃ-পিতামহসকলৰ সদ্গতি নহৈ, সিবিলাকৰ স্বৰ্গীয় আত্মা ক্ৰমাৎ নৰকগামী হয় (২)। আৰু, তাৰ ফলত কুলনাশকগণৰ জাতিধৰ্ম্ম, সনাতন কুলধৰ্ম্ম আৰু আশ্ৰমধৰ্ম্ম একেবাৰে উচ্ছিন্ন হয় (৩)। তদুপৰি, হে জনাৰ্দ্দন! শুনিছোঁ, বোলে যাৰ কুলধৰ্ম্ম আৰু জাতিধৰ্ম্ম বিনষ্ট হয়, সেইবিলাক মানৱাত্মা সৰ্ব্বতিকাল নৰকত পৰি থাকে (৪)। হাঁয়, কি কষ্ট ! আমি কি যে মহাপাপ আচৰিবলৈ উদ্যত হৈছোঁ! যিহেতু আমি ৰাজ্যসুখ-লোভত পৰি আত্মীয়বৰ্গক বধিবলৈ আগ বাঢ়িছোঁ (৫)। মোৰ মনেৰে, মোক যদি নিৰস্ত্ৰ অৱস্থাত সশস্ত্ৰ দুৰ্য্যোধনাদি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰগণে বধ কৰে, তেন্তে সি মোৰ কল্যাণৰ অৰ্থে হে (৬)।" ইয়াকে কৈ অৰ্জ্জুনে ৰণক্ষেত্ৰত শৰ-ধনু পৰিত্যাগ কৰি শোকাকুল চিত্তেৰে ৰথৰ ওপৰত বহি পৰিলগৈ (৭)। দেখি-শুনি সকলো বিচূৰ্ত্তি হল। সকলোৱেই সেই বিষম সমস্যাৰ পাৰ ক'ত তাক সূক্ষ্ম দৃষ্টিৰে মনি চাবলৈ ধৰিলে। সকলোৱেই ভাবি পালে যে, সেই অপাৰ সমস্যাৰ পাৰ কেৱল

---

(১) শ্ৰীমদ্ভাগবদ্গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৪০ শ্লোক।
(২) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৪১ শ্লোক।
(৩) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৪২ শ্লোক।
(৪) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৪৩ শ্লোক।
(৫) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৪৪ শ্লোক।
(৬) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৪৫ শ্লোক।
(৭) গীতা, প্ৰথম আধ্যা, ৪৬ শ্লোক।

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ অদ্ভুত প্ৰতিভাত বাজে আন কাৰো চিন্তাশক্তিয়ে ধুকি পোৱাটো সম্ভৱপৰ নহয়। গতিকে, সকলোৱেই অতি ব্যাকুল আৰু সন্দিহান চিত্তেৰে ভগৱান কেশৱৰ চেষ্টাচৰিতৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰিবলৈ ধৰিলে। (১)

---

(১) কিন্তু, কৃষ্ণানন্দস্বামীকৃত গীতাৰ্থসন্দীপনী মতে, অৰ্জ্জুনৰ ৰথ দুয়ো সেনাদলৰ মাজত অৱস্থিত কৰাৰ হেতুকে পাণ্ডৱ পক্ষীয় কেবে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণক দেখা নাপাইছিল; কৌৰৱ পক্ষে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণক সমুখতে পাইছিল সঁচা, কিন্তু অৰ্জ্জুনৰ দৰে প্ৰাণসখি ভাবে নেদেখি শত্ৰুভাবে দেখিছিল। গতিকে, সত্বগুণৰ অভাৱত কৃষ্ণকৃত গীতা ব্যাখ্যানৰ মৰ্ম্ম সিবিলাকে উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰিছিল, আৰু অৰ্জ্জুনে ৰণ নকৰে বুলি বহা দেখি সিবিলাক আনন্দিত হৈছিল; যাথোন, সঞ্জয়ে সৰ্ব্বজ্ঞান জ্ঞানেৰে উপলব্ধি কৰি ইয়াৰ তথ্য অন্ধৰজা ধৃতৰাষ্ট্ৰক জনাই আছিল।

২। আধ্যা।

আত্মাতত্ত্ব আৰু কৰ্ত্তব্যজ্ঞান।

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ মহাচিন্তাত পৰিল। যুৰকত যুদ্ধ নকৰোঁ বোলা অৰ্জ্জুনৰ খাতাং সমিচাৰে চিন্তাহাৰী ভগৱান মধুসূদনকো চিন্তাকুল কৰিলে। এনে অপাৰ সমস্যাৰ পাৰ উলিয়াবলৈ তেওঁ অভাবনীয় ভাবনা ভাবিব লগাত পৰিল। সেই উদ্দেশে তেওঁৰ মনে ত্ৰিভুবন ভ্ৰমণ কৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু, ভিতৰি গভীৰ ভাবনাত মগ্ন যদিও, বাহিৰে সদানন্দ দৈৱকীনন্দন আনন্দময়। তেওঁ উলাহ-লগা মৌ-মাতেৰে প্ৰাণসখি অৰ্জ্জুনক পুনৰপি এই বুলি উদগাবলৈ ধৰিলে, "হে পাৰ্থ! তুমি কাতৰ নহবাঁ। কাতৰ ভাৱ তোমাত শোভা নাপায়। হে শত্ৰুসন্তাপক বীৰ্য্যৱন্ত বীৰ! ক্ষুদ্ৰহৃদয়ৰ দুৰ্ব্বলতা পৰিত্যাগ কৰি ৰণলৈ গাত্ৰোত্থান কৰাঁ (১)।" এইভাৱে বিবিধ ভাউতিৰে বাসুদেৱে বাৰম্বাৰ উদগনি দিয়াৰ ফলত, কিংকৰ্ত্তব্যবিমূঢ় অৰ্জ্জুনে অগত্যা শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওচৰত সখিত্ব এৰি শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰি "শ্ৰেয়ঃ" (২) উপদেশ প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ উদ্যত হল; কিয়নো,

---

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত-গীতা, ২য় আধ্যা, ৩য় শ্লোক।।

(২) শ্ৰেয়ঃ উপদেশ দুবিধ; এবিধ ঐকান্তিক আৰু ইবিধ আত্যন্তিক। যাৰ শুভলাভত অনিশ্চয়ত্ব আৰু লাভ হলেও তাত অস্থায়িত্ব থাকে, সেয়ে ঐকান্তিক; আৰু যি নিশ্চয় শুভদায়ক, আৰু যি শুভ কাচিতো বিকৃত নহয়, সেয়ে আত্যন্তিক।—কৃষ্ণানন্দস্বামিকৃত গীতা-সন্দীপনী; গীতা, ২য় আধ্যা, ৭ম শ্লোক।

শিষ্য হৈ জিজ্ঞাসু নহলে শ্ৰুতিসিদ্ধ নিয়মমতে উপদেষ্টাই ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ শিক্ষা দান নকৰে। গতিকে, অগত্যা পাৰ্থবীৰে নিতান্ত নিৰ্জ্জুভাৱে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণত এই বুলি নিবেদন কৰিলে, "হে মাধৱ ! মই অজ্ঞান-জনিত নীচতাদোষত কলুষিতচিত্ত আৰু ধৰ্ম্মবুদ্ধিবিমূঢ় হৈ তোমাত প্ৰাৰ্থনা জনাইছোঁ, যি আমাৰ মঙ্গলকৰ হব, তাকে কৰিবলৈ মোক শ্ৰেয়ঃ উপদেশ দান কৰাঁ। মই শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰি তোমাৰ শৰণাগত হৈছোঁ; তুমি মোক শ্ৰেয়ঃ সাধনৰ যথাৰ্থ উপদেশ প্ৰদান কৰাঁ (১)।"

অৰ্জ্জুনৰ অনুৰোধ ৰক্ষাৰ্থে হৃষীকেশে (২) উপহাসৰ ছলেৰে হাঁহি হাঁহি দুয়ো সৈন্যদলৰ মধ্যস্থিত বিষাদগ্ৰস্ত অৰ্জ্জুনক বাঞ্ছিত শ্ৰেয়ঃ উপদেশ দিবলৈ এই বুলি আৰম্ভ কৰিলে (৩), "হে অৰ্জ্জুন ! তুমি অনুশোচনাৰ অযোগ্য গণৰ কাৰণে অনুশোচনা কৰিছাঁ; আৰু পণ্ডিতৰ দৰে কথা কৈছাঁ, কিন্তু কাৰ্য্যত অনাত্মজ্ঞৰ চিনাকি দিছাঁ। কিয়নো, পণ্ডিতে মৃত বা জীৱিত বন্ধুৰ কাৰণে শোক প্ৰকাশ নকৰে (৪)।" "নৰকে নিত্যং বাসঃ" এনে ভাব প্ৰকাশেৰে অৰ্জ্জুনে এহাতে দেহৰপৰা আত্মাক স্বতন্ত্ৰ বুলি স্বীকাৰ কৰি পাণ্ডিত্য দেখুৱাইছে, আনহাতে স্থূলদেহাৰ লগতে যে সূক্ষ্মদেহা আৰু আত্মাৰ বিনাশ নহয় সেইটো বুজিও নুবুজি শোকাকুল হৈছে। সেইবাবে তেওঁ নিজক অজ্ঞান যেন বুজাইছে। ইয়াৰ পাচত, ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এটাৰ পাচত আন এটাকৈ আত্মতত্ত্ব আৰু

(১) গীতা, ২য় আধ্যা. ৭ম শ্লোক।

(২) ইন্দ্ৰিয়নিয়ন্তা শ্ৰীকৃষ্ণ।—গীতা, কৃষ্ণানন্দস্বামিকৃত অন্বয়বোধিনী, ১০ম, শ্লোক।

(৩) এয়ে গীতা-সৃষ্টিৰ আঁতি-গুৰি। এইখিনিৰপৰাই প্ৰথমে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই আত্মতত্ত্ব আৰু কৰ্ত্তব্যজ্ঞান বাখ্যান আৰম্ভ কৰে।

(৪) গীতা, ২য় আধ্যা, ১১শ, শ্লোক।

কৰ্ত্তব্যজ্ঞান এইদৰে ব্যাখ্যা কৰি যাবলৈ ধৰিলে, "হে অৰ্জ্জুন! ইতিপূৰ্ব্বত যে মই কেতিয়াও নাছিলোঁ এনে নহয়, তুমিও যে নাছিলা সিও নহয়, এই সমবেত ভূপতিগণ যে নাছিল সেইটোও নহয়; ইয়াৰ পাচতো যে মই, তুমি আৰু এই ৰাজন্যবৰ্গ নাথাকিমহঁক তেনেও নহয়। প্ৰকৃততে আমি আগেয়েও আছিলোঁ, এতিয়াও আছোঁ আৰু আগলৈকো অটুটভাৱে বিদ্যমান থাকিম। দেহীৰ একেটা দেহাতে যেনেকৈ কৌমাৰ, যৌৱন আৰু জৰা লক্ষিত হোৱাটো আচৰিত নহয়, এটা দেহা এৰাৰ পাচত আত্মাই অন্য এটা দেহাধাৰণ কৰাও তেনেকৈয়ে নোহোৱা-কথা নহয়; গতিকে জ্ঞানী লোকে এনে দেহা-সলনিত বিমুগ্ধ বা বিচলিত নহয় (১)। কাৰণ, একে আত্মাই বিভুৰূপে সকলো দেহাতে বিৰাজমান। লৰাকালত যি আত্মা, ডেকাকালতো সেই আত্মা, বুঢ়া কালতো সেই আত্মাই। আত্মাৰ অন্যথা নহয় (২)। যিজনক সংসাৰত ইন্দ্ৰিয়বৃত্তি বা বিষয়ৰ স্পৰ্শে বিচলিত কৰিব নোৱাৰে, আৰু যি ধীৰলোকৰ মানত সুখ আৰু দুখ সমান, তেওঁৱেই হে ধৰ্ম্মজ্ঞানৰ বলত মোক্ষলাভৰ উপযোগী হয় (৩)। অনেকে অন্তঃকৰণৰ ক্ৰিয়াকে (৪) আত্মাৰ ক্ৰিয়া বুলি ভাবে; কিন্তু সেইটো সিবিলাকৰ ভ্ৰম। যি অসৎ তাৰ অস্তিত্ব নাই, আৰু যি সৎ তাৰ অভাৱ নাই; তত্ত্বদৰ্শী পুৰুষ-সকলে সত্যাসত্য নিৰ্ণয় এইদৰেই কৰিছে। যি আত্মা এই দৃশ্যমান জগতত পৰিব্যাপ্ত, তেওঁৰ বিনাশ নাই; এই অব্যয়ৰূপ কেৱে বিনাশ কৰিব

(১) গীতা, ২য় আধ্যা, ১২শ, আৰু ১৩শ, শ্লোক।

(২) কৃষ্ণানন্দস্বামিকৃত গীতাৰ্থ সন্দীপনী গীতা, ২য় আধ্যা, ১৩শ শ্লোকৰ টিপনী ব্যাখ্যা।

(৩) গীতা, ২য় আধ্যা, ১৫শ, শ্লোক।

(৪) অন্তঃকৰণ :—মন, বুদ্ধি, চিত্ত আৰু অহঙ্কাৰ।

নোৱাৰে। যি সৎ সি নিত্য, অব্যয় আৰু অনন্ত। দেহী আত্মা অবিকাৰী, অবিনাশী আৰু অপৰিচ্ছন্ন। এই নশ্বৰ দেহাসমূহ আত্মাৰ বাসস্থান মাথোন। এতেকে, হে ভাৰত! তুমি যুদ্ধ কৰাঁ। যি আত্মাক হন্তা বুলি ভাবে, আৰু যি আত্মাক বিনষ্ট বুলি বিশ্বাস কৰে, সিবিলাক দুয়ো মন্তাৱলম্বীয়েই আত্মানভিজ্ঞ; কিয়নো আত্মাই কাকো আহত নকৰে, আৰু কাৰো দ্বাৰাই আত্মা নিহত নহয়। দেহাত্মাভিমানীগণে মাথোন আত্মাৰ বিনাশ আশঙ্কা কৰে; কিন্তু আত্মা অচ্ছেদ্য, অভেদ্য আৰু সৰ্ব্বত্ৰ স্বতন্ত্ৰ। আত্মাৰ আচলতে জনমো নাই, মৰণো নাই, নাইবা বাৰংবাৰ উৎপন্ন হৈ বিনাশপ্ৰাপ্তও নহয়। এতেকে, আত্মা জন্মৰহিত, সততে একৰূপী, বিকাৰশূন্য, অপৰিণামী; গতিকে, দেহাৰ লগতে আত্মাৰো বিনাশ নহয়। হে অৰ্জ্জুন। আত্মা যি স্থলত কোনো আকাৰ-বিকাৰৰেই (১) তল নহয়, সেই স্থলত অস্ত্ৰৰ দ্বাৰাই দেহা বিনষ্ট হলেও আত্মা বিনষ্ট নহয়। এতেকে, উঠাঁ, তুমি ৰণবিমুখ নহবাঁ। যি জনে আত্মাক অবিনাশী, নিত্য আৰু জন্ম-ক্ষয়ৰহিত বুলি জানে, হে পাৰ্থ! সেইজনে কিয় বা কেনেকৈ বা কাক বধ কৰিব? আৰু স্বয়ং উদ্যত হৈ কিয় বা কাক বধ কৰাব (২)? অৰ্থাৎ, যি জ্ঞানীলোকে সৰ্ব্বব্যাপী পৰমাত্মা নিজতো আৰু অপৰতো সমভাৱে বিদ্যমান বুলি জানে, তেওঁ নিজে নিজকে মাথোন কোনো সজ উদ্দেশ্যে দেহান্তৰ কৰে। তাৰপৰা পাপ নহৈ বৰঞ্চ পুণ্য হে লাভ হয়।”

“হে অৰ্জ্জুন! মানুহে যেনেকৈ জীৰ্ণ বস্ত্ৰাদি পৰিত্যাগ কৰি নতুন বস্ত্ৰাদি পৰিধান কৰে, সেইদৰেই দেহধাৰী আত্মায়ো জীৰ্ণ দেহ পৰিত্যাগ কৰি নতুন দেহ ধাৰণ কৰে। এতেকে, অনেক তপস্যা আৰু সৎকাৰ্য্যৰ

(১) বিকাৰ :—জন্ম, অস্তিত্ব, বৃদ্ধি, বিপৰিনাম, অপক্ষয় আৰু বিনাশ।

(২) গীতা, ২য় আধ্যা, ১৬—২১ শ্লোক।

অনুষ্ঠানৰ বলত ভীষ্মাদিয়ে যি পুণ্যতনু ধাৰণ কৰিছে, সেই তনু বৃদ্ধ বয়সত জীৰ্ণ হৰলৈ ধৰিছে ; গতিকে সেই পুণ্যৰ ফল স্বৰূপেই সিবিলাকে নতুন তনু লাভ কৰিবৰ সময় চাপিছে। এতেকে, এই সময়ত সিবিলাকক বধ কৰি নতুন নতুন তনু লাভলৈ কাল চপাই দিব পাৰিলে তুমি সিবিলাকৰ উপকাৰ কৰাহে হব। যদি সেয়ে হয়, এই যুদ্ধত তোমাৰ হাতত সিবিলাকৰ দেহা হে পতন হব, আত্মাৰ লেশমাত্ৰও ক্ষয় নহয় ; কিয়নো এই আত্মাক অস্ত্ৰেও কাটিব নোৱাৰে, পানীয়েও তিয়াব নোৱাৰে, জুয়েও পুৰিব নোৱাৰে, বায়ুৱেও শুকুৱাব নোৱাৰে। আত্মা কাটিব পৰা বস্তু নহয়, তিয়াব পৰা বস্তু নহয়, পুৰিব পৰা বস্তু নহয়, ই শুকুৱাব পৰা বস্তুও নহয় ; ই অবিনাশী, সৰ্ব্বব্যাপী, স্থিৰ, অপৰিবৰ্ত্তনশীল আৰু অনাদি। স্বৰূপত আত্মা অব্যক্ত, অচিন্ত্য আৰু অবিকাৰ্য্য। ই মনৰ অগোচৰ, জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰ অগোচৰ, আৰু কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয়ৰো অগোচৰ। এতেকে, হে পাৰ্থ! এনে আত্মা বিনাশৰ মিছা আশঙ্কাত তুমি ব্যাকুল নহ'বা।" (১)

"ইমানতো যদি আত্মাক জন্মশীল আৰু মৰণশীল বুলি মানিব খোজাঁ, তেনেহলেও, হে মহাবাহো! তুমি সেইবাবে শোক কৰা কৰ্ত্তব্য নহয়। কিয়নো জন্মিলেই মৰিব লাগে, সেইটো ধ্ৰুৱ বেতিয়া, তেনে অপৰিহাৰ্য্য বিষয়ত লাগি অনৰ্থক শোক কৰা কোনোমতেই উচিত নহয়। আৰু, যদি বাসনা পূৰ্ণ নৌ হওঁতেই কাৰো মৃত্যু হয়, তেন্তে তাৰ পুনৰ্জন্ম অৱশ্যম্ভাবী। এতেকে, সেইদৰে হলেও, উপস্থিত ৰণত তোমাৰ প্ৰিয়জনৰ মৰণ মিলিলেও শোকৰ কাৰণ নাথাকে (২)।"

---

(১) গীতা, ২য় আধ্যা, ২২—২৫ শ্লোক।

(২) গীতা, ২য় আধ্যা, ২৬—২৮ শ্লোক।

"হে ভাৰত (অৰ্জ্জুন) ! ভূতসকল (জীৱগণ) আদিম (জন্মৰ পূৰ্ব্বে) আৰু অন্তিম (মৰণৰ পাচত) অৱস্থাত অব্যক্ত ভাবাপন্ন থাকে ; মধ্যাৱস্থাত (জীৱদ্দশাত) ব্যক্ত থাকে। ভীষ্মাদি দেহী মাত্ৰৰে সেই দশা। এতেকে, মৰণ ভাবনাত শোক কৰাৰ প্ৰয়োজন কি ? কোনোৱে আত্মাক আশ্চৰ্য্যৱত দেখে ; কোনোৱে আত্মাক আশ্চৰ্য্যৰূপে বৰ্ণনা কৰে, কোনোৱে বা এই আত্মতত্ত্ব আশ্চৰ্য্যভাৱে শ্ৰৱন কৰে, আৰু কোনোৱে বা সেই তত্ত্ব শ্ৰৱন কৰিও আত্মাৰ স্বৰূপতাৰ বিষয় জ্ঞাত হবগৈ নোৱাৰে। এই অদ্ভুত পৰমাত্মা সকলো জীৱাত্মাত নিত্য আৰু অবিধ্যভাৱে বিদ্যমান থাকে ; এতেকে, হে ভাৰত ! যেই-সেই প্ৰাণীৰে প্ৰাণনাশ হোৱা দেখি বা তাৰ আশঙ্কা মানি তুমি কাতৰ হোৱা কৰ্ত্তব্য নহয়।" (১)

তাৰ পাচত, সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয়ৰ তত্ত্বভেদী সৰ্ব্বশাস্ত্ৰবিশাৰদ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই ধৰ্ম্মৰাজ্য স্থাপনৰ অৰ্থে পাণ্ডৱ পক্ষীয় একমাত্ৰ বীৰ, যি অজেয় ভীষ্ম আৰু কৰ্ণক জয় কৰিব পাৰে, সেই অৰ্জ্জুনক পুনৰপি এই বুলি কৰ্ত্তব্যজ্ঞানৰ উপদেশ দিবলৈ ধৰিলে, "হে অৰ্জ্জুন ! স্বধৰ্ম্মৰ ফালে চালেও তোমাৰ হৃৎকম্প হোৱাৰ কাৰণ নাই ; কিয়নো ধৰ্ম্মযুদ্ধতকৈ শ্ৰেয়ঃ কৰ্ত্তব্য ক্ষত্ৰিয়ৰ পক্ষে আন একো হব নোৱাৰে। এটা প্ৰাণী ৰক্ষা অৰ্থত আন এটা প্ৰাণী হত্যা কৰা বুজায় ; সেইদৰেই ধৰ্ম্ম সাধনৰ অৰ্থে ধৰ্ম্ম যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হোৱাটো ক্ষত্ৰিয়ৰ পক্ষে অপৰিহাৰ্য্য কৰ্ত্তব্য। হে পাৰ্থ ! এনে অযাচিতে লাভ হোৱা স্তপনাহীন স্বৰ্গদুৱাৰ হেন ধৰ্ম্মযুদ্ধ ভাগ্যৱান ক্ষত্ৰিয়সকলৰ পক্ষে হে সম্ভৱ। বিশেষতঃ, অৱশ্যম্ভাবী উপস্থিত যুদ্ধ তোমাৰ স্বকৃত নহয়, কৌৰৱগণৰ দুষ্টবুদ্ধি আৰু উদ্যমৰ ফলত হে ই সংঘটিত হৈছে। গতিকে, এই ৰণত বিমুখ

(১) গীতা, ২য় অধ্যা, ২৯—৩০ শ্লোক।

হলে তুমি কৰ্ত্তব্যৰপৰা পিছলি পৰাটো হে হব। আৰু, ভাবি চোৱাঁ, এই যুদ্ধত জয় হলে মান, গৌৰৱ, যশস্যা আৰু ৰাজ্য লাভ; আৰু পতন হলেও ধুৰুপ স্বৰ্গলাভ। এতেকে, এই ধৰ্ম্মযুদ্ধত (১) পৰাঙ্মুখ হলে তোমাক কৰ্ত্তব্যহানিৰ পাপে ছুব; কিয়নো স্বধৰ্ম্ম আৰু কীৰ্ত্তি স্বইচ্ছাৰে পৰিত্যাগ কৰিলে পাপভাগী হব লগীয়া হয়। তদুপৰি, এই ধৰ্ম্মযুদ্ধ তুমি আপোন ইচ্ছাৰে পৰিত্যাগ কৰিলে তোমাৰ কীৰ্ত্তিনাশ হব। তেতিয়া সকলোৱেই তোমাৰ অপযশ ৰটিব। হে অৰ্জ্জুন! তোমাৰ তুল্য শৌৰ্য্য, বীৰ্য্য, ধৰ্ম্মনিষ্ঠা আদি বিবিধ গুণেৰে বিভূষিত শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষৰ পক্ষে কীৰ্ত্তিনাশতকৈ মৰণেই শ্ৰেয়ঃ। ৰণক্ষেত্ৰত অৱতীৰ্ণ হৈ এতিয়া তুমি ৰণ নিদিয়াকৈ আঁতৰি গলে, যি সকল তোমাৰ সমনীয়া মহাৰথে তোমাক মান কৰিছিল, সেই সকলেও তোমাক ভয়াতুৰ বুলি নিন্দা হে কৰিব। তাৰ দ্বাৰাই তোমাৰ বিষম লঘুতা প্ৰকাশিত হব। আৰু, দুৰ্য্যোধনাদি তোমাৰ শত্ৰুপক্ষীয়গণেও তোমাৰ সামৰ্থ্য হেয়জ্ঞান কৰি তোমাক উপহাস কৰিবলৈ বাকী নথয়। ইয়াতকৈ অধিক মনস্তাপ আৰু অপমান তোমাৰ পক্ষে আৰু কি হব পাৰে? ভীষ্মাদি আত্মীয় বধৰ কষ্টতকৈও ই কষ্টকৰ হব।" (২)

শ্ৰীকৃষ্ণৰ যুক্তি অকাট্য বুলি মানিবলৈ অৰ্জ্জুন বাধ্য হল। কিন্তু, সিমানতো তেওঁ নিজৰ অন্তৰক বুজাব পৰা নাই। এহাতে গুৰুজন আৰু আত্মীয়-কুটুম্বাদিক বধ কৰা অসহনীয় ভাব, আনহাতে চক্ৰীচূড়ামণি

---

(১) ধৰ্ম্মযুদ্ধৰ যাই লক্ষণ:—ৰথবিহীন যোদ্ধাক ৰথীয়ে আহত নকৰে; নগ্নঠা, নপুংসক, ৰোগী, শৰণাগত, অস্ত্ৰবিহীন, যুদ্ধদৰ্শনাৰ্থী, যুদ্ধপৰীক্ষক, ভয়াতুৰ আৰু পলৰীয়াৰ প্ৰতি ৰথীয়ে অস্ত্ৰ প্ৰহাৰ নকৰে।

(২) গীতা, ২য় আধ্যা, ৩১—৩৬ শ্লোক।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ অকাট্য যুক্তি! অৰ্জ্জুন কিংকৰ্ত্তব্যবিমূঢ়! এনে সমস্যাৰপৰা উদ্ধাৰ কৰাৰ উদ্দেশ্যে ভগৱান বাসুদেৱে পুনৰপি অৰ্জ্জুনক এই বুলি উদগনিৰ বুজনি দিলে, "হে কুন্তীনন্দন! তুমি বিমোৰ নহবাঁ। মই ইয়াৰ আগেয়েই কৈ আহিছোঁ যে, উপস্থিত ধৰ্ম্মযুদ্ধত তোমাৰ মৰণ মিলে যদি তোমাৰ স্বৰ্গলাভ নিশ্চয়; আৰু জয়ী হব পাৰাঁ যদি তোমাৰ নিষ্কণ্টক ৰাজ্যলাভ। দুয়োহাতে তোমাৰ মঙ্গল। এতেকে, শোক, চিন্তা আৰু সংশয় পৰিত্যাগ কৰি, তুমি স্থিৰনিশ্চয় হৈ ৰণৰ উদ্দেশে গাত্ৰোত্থান কৰাঁ (১)।" কিন্তু, সিমানতো অৰ্জ্জুনক চিন্তিত দেখি, ভগৱান দৈৱকীনন্দনে আপোনাৰ শিষ্য-সখি কুন্তীনন্দনক অনতিপলমে চৰম কৰ্ত্তব্যজ্ঞান জ্ঞাপন কৰিলে, 'সুখদুঃখে সমে কৃত্বা লাভালাভৌ জয়াজয়ৌ। ততো যুদ্ধায় যুজ্যস্ব নৈবং পাপমবাপ্স্যসি॥' অৰ্থাৎ, সুখ আৰু দুখ, লাভ আৰু অলাভ, জয় আৰু পৰাজয় সবাৰকে সমভাৱে চাই লৈ, তাৰ পাচত তুমি যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হোৱাঁ, তাৰ বাবে তুমি পাপভাগী হব নালাগিব। মুঠতে, তুমি সুখৰো কামনা নকৰিবাঁ, দুখৰ আশঙ্কাতো সঙ্কুচিত নহবাঁ; যুদ্ধত যে তোমাৰ লাভ হব সেইটোও নাভাবিবাঁ, অলাভ যে হব তাকো মনলৈ নানিবাঁ; আৰু উপস্থিত মহাৰণত যে তোমাৰ জয় তাকো আশা নকৰিবাঁ, পৰাজয় যে হব তাকো মনত ঠাই নিদিবাঁ। সেয়ে হলেই গুৰুজন আৰু জ্ঞাতিবধৰ পাপে তোমাক নাপায়।" (২)

---

(১) গীতা, ২য় আধ্যা, ৩৭ শ্লোক।

(২) গীতা, ২য় আধ্যা, ৩৮ শ্লোক।

৩। আধ্যা।

নিষ্কাম কৰ্ম্মযোগ।

আত্মজ্ঞান ব্যাখ্যান শুনি অৰ্জ্জুনৰ সম্যক্ চেতনা হোৱা নাই যেন জানি, ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁক পৰমাত্মাতত্ত্বজ্ঞান আয়ত্ত কৰাবৰ অৰ্থে নিষ্কাম কৰ্ম্মযোগৰ ব্যাখ্যা শুনাবলৈ পুনৰপি এই বুলি আৰম্ভ কৰিলে, "হে পাৰ্থ! তোমাক আত্ম-তত্ত্ব আৰু কৰ্ত্তব্য-জ্ঞানৰ উপদেশ যি হয় শুনালোঁ, এতিয়া কৰ্ম্মযোগ ব্যাখ্যা কৰোঁ, শুনিবা। ইয়াক আয়ত্ত কৰিব পাৰিলে, কৰ্ম্মবন্ধৰপৰা তুমি মুক্ত হবা। এই ব্যাখ্যাত নিষ্কাম কৰ্ম্মযোগৰ ব্যাখ্যা কৰা হব। এই নিষ্কাম কৰ্ম্মযোগৰ ফল কেতিয়াও নেহেৰায়। ইয়াত পাপৰ সঞ্চাৰ নাই, এই মনুষ্যধৰ্ম্মৰ যৎকিঞ্চিৎ লাভ হলেও মহাভয়ৰপৰা ৰক্ষা পোৱা যায়। হে কুৰুনন্দন অৰ্জ্জুন! এই কৰ্ম্মযোগত কেৱল আত্মতত্ত্বনিশ্চয়াত্মিকা বুদ্ধি থাকে, সকাম কৰ্ম্মযোগিগণৰ বুদ্ধি বহুশাখাবিশিষ্ট হয়, আৰু সি অনন্তৰূপ ধাৰণ কৰে। সকাম আৰু নিষ্কাম কৰ্ম্মৰ বিভিন্নতা এই যে, সকাম কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠানত ফললাভৰ অশঙ্কা বলৱৎ থকা হেতুকে বুদ্ধি চঞ্চল আৰু বিবিধ ভাবনাত বিয়াকুল হয়; কিন্তু নিষ্কাম কৰ্ম্মানুষ্ঠানত ভগৱান্নিষ্ঠা হেতুকে বুদ্ধিৰ নিৰ্ম্মলতা আৰু একাগ্ৰতা বৃদ্ধি পায়, আৰু সেই নিৰ্ম্মলা বুদ্ধি তত্ত্বজ্ঞানৰ অনুগামিনী হয়।" (১)

---

(১) গীতা, ২য়, আধ্যা, ৩৯—৪১ শ্লোক।

বেদবাক্যৰ সূক্ষ্মতত্ত্ব উপলব্ধি নোহোৱাৰ কাৰণে সকাম পুৰুষৰ অন্তৰত ভগৱানৰ প্ৰতি একনিষ্ঠা বুদ্ধিৰ সম্যক্ উদয় নহয়। বেদোক্ত অগ্নিহোত্ৰাদি ক্ৰিয়াকলাপ চিত্তশুদ্ধিৰ অৰ্থে হোৱা হে কৰ্ত্তব্য, স্বৰ্গাদি ভোগাৰ্থে হোৱা অনুচিত। নিষ্কাম পুৰুষে সেই ক্ৰিয়া-কলাপেৰে চিত্তশুদ্ধিৰ দ্বাৰাই আত্মতত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰে (১)। এই জটিল বিষয়ৰ বিশদ ব্যাখ্যা শুনোৱাৰ অভিপ্ৰায়ে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই ঘূৰিবাৰ অৰ্জ্জুনক এই বুলি সম্বোধন কৰিলে, "হে পাৰ্থ! সুবিচাৰ আৰু সদ্বিবেচনাশূন্য লোকে বেদোক্ত কৰ্ম্মকাণ্ডৰ কথা যি ভাৱে গ্ৰহণ কৰে, সি ৰঙা মদাৰ ফুলৰ ৰূপগ্ৰহণৰ তুল্য হে। যিবিলাক বৈদিক ফলশ্ৰুতিৰ অনুগামী, বেদোক্ত ক্ৰিয়া-কলাপত ফললাভৰ আশা যাৰ প্ৰবল, যি স্বৰ্গলাভ সুখৰ বাহিৰে বেদবাণীত আন উদ্দেশ্য নাৰাখে সিবিলাক কামনাযুক্ত সকামপুৰুষ। ভোগ আৰু ঐশ্বৰ্য্যত অনুৰক্ত এই সকামপুৰুষৰ অন্তৰত একাগ্ৰনিষ্ঠাৰূপ সমাধি, অৰ্থাৎ নিশ্চয়াত্মিকা বুদ্ধিৰ সম্যক্ উদয় নহয় (২)।

---

(১) কৃষ্ণানন্দস্বামি ব্যাখ্যাত গীতাৰ্থ সন্দীপনী; গীতা, ২য় অধ্যা, ৪২-৪৪ শ্লোক।

(২) গীতা, ২য় অধ্যা, ৪২-৪৪ শ্লোক।

"যামিমাং পুষ্পিতাং বাচং প্ৰবদন্ত্যবিপশ্চিতঃ।
বেদবাদৰতাঃ পাৰ্থ নান্যদস্তীতিবাদিনঃ॥" ৪২
কামাত্মনঃ স্বৰ্গপৰা জন্মকৰ্ম্মফলপ্ৰদাম্।
ক্ৰিয়াবিশেষবহুলাং ভোগৈশ্বৰ্য্যগতিং প্ৰতি॥ ৪৩
ভোগৈশ্বৰ্য্য প্ৰসক্তানাং তয়াহপহৃতচেতসাম্।
ব্যবসায়াত্মিকা বুদ্ধিঃ সমাধৌ ন বিধীয়তে॥ ৪৪

"হে অর্জ্জুন ! কর্ম্মকাণ্ডৰূপ বেদসমূহ ত্ৰিগুণান্বিত (১) ; কিন্তু মোৰ উপদেশ, তুমি নিষ্কাম (নিস্ত্ৰৈগুণ্যঃ) হোৱাঁ ; তুমি সুখ-দুখাদি দ্বন্দৰহিত, নিত্য সত্ত্বভাৱত অৱস্থিত (২) যোগ আৰু ক্ষেমবিৰহিত (৩) হৈ আত্মাবান্ (৪) হোৱাঁ। অৰ্থাৎ, সুখ-দুখ, মান-অপমান, শত্ৰু-মিত্ৰাদি দ্বন্দভাব পৰিত্যাগ কৰি বিশুদ্ধ সত্ত্বৰূপ অচল ধৈৰ্য্য ধাৰণ কৰাঁ। যিহেতু নাদ, পুখুৰী আদি ক্ষুদ্ৰ জলাশয়ৰ পানীৰে যি পৰিমাণে প্ৰয়োজন সিদ্ধ হয়, মহা জলাশয়তো কৰ্ম্মকাণ্ডৰ প্ৰয়োজন (স্বৰ্গ-লাভাদি কামনা) ব্ৰহ্মবেত্তা বা আত্মাবান্ পুৰুষৰ লাভ হয়। অৰ্থাৎ, নাদৰ পানী সাগৰৰ পানীৰ কিয়দংশ মাথোন। বেদোক্ত কাম্য কৰ্ম্মসমূহে সকাম পুৰুষৰ যি প্ৰয়োজন সিদ্ধ কৰে, ব্ৰহ্মজ্ঞ বা আত্মবান্ নিষ্কাম পুৰুষৰো সেই পৰিমাণেই সেই প্ৰয়োজন সিদ্ধ হয়।" (৫) নিষ্কাম কৰ্ম্ম কৰিলে কাম্য কৰ্ম্মজনিত স্বৰ্গলাভাদি সুখৰপৰা বঞ্চিত হেৱাৰ আশঙ্কা ; কিয়নো কামনাই তাৰ মূল। কামনা নহলে ফলপ্ৰাপ্তিৰ অস্তিত্ব নাথাকে। সেই কাৰণে, অৰ্জ্জুনৰ মনৰ আশঙ্কা গুচাবৰ অৰ্থে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই নিষ্কাম পুৰুষৰ ফললাভ বিষয়ক এই বিশদ ব্যাখ্যা দিয়ে।

---

(১) সত্ত্ব, ৰজঃ, তমঃ এই তিনিগুণ। সংসাৰ এই তিনিগুণৰ বিকাশস্বৰূপ। কামনাই সংসাৰৰ মূল। বাস্তৱতে কামনাৰ ফলেই সংসাৰ। সেই ফলপ্ৰাপ্তিৰ উপায় হৈছে বেদপ্ৰতিপাদিত কৰ্ম্মকাণ্ড। এই কৰ্ম্মকাণ্ডতে সকাম পুৰুষৰ স্থিতি।—৺কৃষ্ণানন্দস্বামিব্যাখ্যাত গীতাৰ্থ সন্দীপনী, ৪৫ শ্লোক।

(২) যোগ।—অপ্ৰাপ্ত বস্তুৰ প্ৰাপ্তিক যোগ বোলে।

(৩) ক্ষেম।—প্ৰাপ্ত বস্তুৰ ৰক্ষাই ক্ষেম।

(৪) আত্মাবান্।—সৰ্ব্বত্ৰ নিত্য বিদ্যমান বিশ্বনিয়ন্তা পৰমেশ্বৰ নিজতো বিদ্যমান বুলি যাৰ স্থিৰবিশ্বাস, তেওঁৱেই আত্মাবান্।

(৫) গীতা, ২য় আধ্যা, ৪৫—৪৬ শ্লোক।

নিষ্কাম ধৰ্ম্মৰ আভাস মাত্ৰ দি, আৰু তাৰ দৃঢ় ভেঁটীত থিয় কৰাই লৈ অৰ্জ্জুনক ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই বিশদ ভাৱে এই বুলি কাৰ্য্যকৰী উপদেশ দিয়ে,—"হে অৰ্জ্জুন! কৰ্ম্মত মাথোন তোমাৰ অধিকাৰ আছে; কিন্তু কৰ্ম্মফলত কেতিয়াও তোমাৰ অধিকাৰ নাই। এতেকে, ফল কামনাৰে সৈতে কৰ্ম্মত প্ৰবৃত্ত হবলৈ যেন তোমাৰ প্ৰবৃত্তি নজন্মে, আৰু কৰ্ম্ম পৰিত্যাগ কৰিবলৈকো যেন তোমাৰ ধাউতি নহয়। কিয়নো, নিষ্কাম কৰ্ম্মৰ দ্বাৰাই চিত্তশুদ্ধি লাভ হয়, আৰু চিত্তশুদ্ধিৰ দ্বাৰাই আত্মজ্ঞানৰ উদয় হয়; এই আত্মজ্ঞান নজন্মিলে ব্ৰহ্মজ্ঞান বা পৰমাত্মা লাভ নহয়। এতেকে, হে ধনঞ্জয়! তুমি যোগস্থ হৈ ফল কামনা বৰ্জ্জন কৰি সিদ্ধি আৰু অসিদ্ধিৰ প্ৰতি সমদৃষ্টি ৰাখি (অৰ্থাৎ, তাৰ প্ৰতি আওকাণ কৰি) কৰ্ত্তব্য কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰাঁ। এনে সাম্যভাৱকে যোগ বোলে। অৰ্থাৎ, হৰ্ষ-বিষাদৰ সমতাই যোগ; তুমি এই যোগত অৱস্থিত হৈ কৰ্ম্মানুষ্ঠানত ধৰাঁ। আৰু, ইয়াকো জানিবাঁ যে, কাম্যকৰ্ম্ম নিষ্কাম কৰ্ম্মতকৈ বহুগুণে নিকৃষ্ট; তদুপৰি ফলাকাঙ্ক্ষী কৰ্ম্মীগণে সততে কৃপণালিৰ চিনাকি দিয়ে। সিবিলাকে ফললাভৰ সামান্য কামনা বৰ্জ্জন কৰিব পাৰিলেই পৰমাত্মা লাভৰূপ মোক্ষপ্ৰাপ্ত হব পাৰে। এতেকে, তুমি পৰমাত্ম বুদ্ধিৰ আশ্ৰয় লৈ নিষ্কাম কৰ্ম্ম সাধনলৈ অগ্ৰসৰ হোৱাঁ। আৰু জানিবাঁ যে, পৰমাত্মজ্ঞ পুৰুষৰ মানত ইহলোকৰ পাপ আৰু পৰলোকৰ পুণ্য দুয়ো সমান; অৰ্থাৎ দুইৰো প্ৰতি তেওঁ আওকণীয়া। এতেকে, তুমি সাম্যভাৱযুক্ত যোগৰ অৰ্থে নিষ্ঠাবান্ হোৱাঁ; কিয়নো কৰ্ম্মৰ ভিতৰত বুদ্ধিযুক্ত কৰ্ম্ম-কৌশলেই আচল যোগ।" (১)

---

(১) গীতা, ২য়, অধ্যা, ৪৭—৫০ শ্লোক।

বুদ্ধিযোগপৰায়ণ পুৰুষসকলে কৰ্ম্মজনিত ফল ত্যাগ কৰি আত্মজ্ঞান লাভৰ ফলত জন্মৰূপ বন্ধনৰপৰা মুক্ত হৈ পৰমপদ লাভ কৰে। অৰ্থাৎ, নিষ্কাম ধৰ্ম্মী লোকৰ চিত্তশুদ্ধি হলেই আত্মজ্ঞান লাভ হয়; সেয়ে হলেই সেই মানৱাত্মাই পৰমাত্মাত লয় গৈ মুক্তি বা নিৰ্ব্বাণ লাভ কৰে। এই মুক্তিপদকে বিষ্ণুৰ পৰমপদ বুলি শাস্ত্ৰয়ো কয়। আৰু, যেতিয়াই মানুহৰ জ্ঞান-বুদ্ধিয়ে অবিবেকৰূপ কলুষ বৰ্জ্জন কৰি উঠে, তেতিয়াই কৰ্ম্মফলৰ তৃষ্ণা বা কামনাৰ প্ৰতি তেওঁৰ বিৰাগ জন্মে। যেতিয়াই বিবিধ বিষয়ক (১) ফললাভৰ শঙ্কাযুত ভাব আঁতৰ হৈ অন্তঃকৰণ পৰমাত্মাত নিমজ্জকৈ মজে, তেতিয়াই মানুহৰ তত্ত্বজ্ঞান লাভ হয়, অৰ্থাৎ তেতিয়া মানৱাত্মা পৰমাত্মাত লয় গৈ ব্ৰহ্মনিৰ্ব্বাণ (২) প্ৰাপ্ত হয়।" (৩)

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰপৰা আত্মজ্ঞান, নিষ্কাম কৰ্ম্ম, যোগ, সমাধি আৰু পৰমপদ বিষয়ক পৰমাৰ্থতত্ত্বৰ আভাস মাথোন পাই, তাৰ বিশদ ব্যাখ্যা লাভাৰ্থে অৰ্জ্জুনে সভক্তিৰে শ্ৰীকৃষ্ণত এই বুলি সুধিলে,—"হে কেশৱ!

---

(১) শব্দ, স্পৰ্শ, ৰূপ, ৰস, গন্ধ এই পাচোঁটা বিষয়। এই পাঁচোটা বিষয়ত চিত্তবৃত্তি নিৰুদ্ধ হলেই স্মৃতি, শ্ৰুতি, স্বপ্ন আৰু জাগ্ৰত অৱস্থা এৰাই ওপৰলৈ উঠা যায়। এয়ে প্ৰকৃত যোগ বা সমাধি।

(২) বৌদ্ধধৰ্ম্মৰো চৰম লক্ষ্য হৈছে নিৰ্ব্বাণেই। পাৰ্থক্য এই মথোন যে, বুদ্ধৰ মতে নিৰ্ব্বাণত মানুহৰ মন আৰু আত্মা পৰমাত্মাত লয় পায়। কৃষ্ণৰ মতে ব্ৰহ্মনিৰ্ব্বাণত মানৱাত্মা মাথোন পৰমাত্মাত লয় পায়। আগৰটোৰ মতে মানুহৰ মন আৰু আত্মা দুইৰো অস্তিত্ব বিলোপ হৈ পৰমাত্মাত মিলি যায়; পাচৰটোৰ মতে মানুহৰ মনৰ অস্তিত্ব লোপ পালেও আত্মাৰ অস্তিত্ব হেৰাব নোৱাৰে। সি সেই ভাগেই পৰমাত্মাত মিলি যায়। কিন্তু, সাধনা আৰু সিদ্ধি দুয়োমততে একে।

(৩) গীতা, ২য় আধ্যা, ৫১—৫৩ শ্লোক।

সমাধিস্থ স্থিতপ্ৰজ্ঞ ব্ৰহ্মজ্ঞানী যোগী পুৰুষৰ লক্ষণ কি?—তেওঁ কেনেকৈ কথা কয়? তেওঁ কিৰূপে অৱস্থান কৰে? আৰু, তেওঁ কি ভাৱে চলন-ফুৰণ কৰে?" (১)

অৰ্জ্জুনৰ প্ৰশ্নত উলাহিত হৈ, শ্ৰীকৃষ্ণদেৱে পুনৰপি এই বুলি ব্যক্ত-বিষয়ক বিশদ ব্যাখ্যা আৰম্ভ কৰিলে,—"হে অৰ্জ্জুন! হে পাৰ্থ! আপোনাতে আপুনি তুষ্ট হৈ সমাধিস্থ পুৰুষে যেতিয়া নিজৰ চিত্তস্থিত কামনাবোৰ পৰিত্যাগ কৰে, তেতিয়াই তেওঁক স্থিতপ্ৰজ্ঞ বা যোগী পুৰুষ বোলা হয়। অৰ্থাৎ, যোগীপুৰুষে মনৰাত্মাক পৰমাত্মাত বিলীন কৰি পৰমানন্দ চৈতন্যৰূপ লাভ কৰে; তেওঁক মনোবৃত্তিয়ে টলাব নোৱাৰে। তেওঁ মনৰ ধৰ্ম্মৰ বাজ (২); আত্মাৰ ধৰ্ম্মবো (৩) সমতাযুত (৪) গুণৰ হে তেওঁ গৰাকী। যাৰ চিত্ত দুখকষ্টত অবিচলিত বা উদ্বেগশূন্য; বিষয়-সুখলৈকো যাৰ আকাজ্ক্ষা নাই; থং, ৰাগ, ভয় ইত্যাদিয়েও যাক টলাব নোৱাৰে, সেই সিদ্ধ পুৰুষকে যোগী বা স্থিতপ্ৰজ্ঞ বোলা যায়। কামনা, সংকল্প, আসক্তি, মায়া, মোহ ইত্যাদি মনৰ ধৰ্ম্ম; সমাধিস্থ পুৰুষ মনোধৰ্ম্মৰপৰা সদায় ওপৰত। হে অৰ্জ্জুন! তুমি সম্প্ৰতি সমাধিস্থ, তোমাৰ উদ্দেশ্য আত্মজ্ঞান লাভ কৰা, সেই লাভে হে তোমাক পৰমানন্দ

---

(১) যি নিজতে ব্ৰহ্ম দেখা পায়, তেওঁৱেই স্থিতপ্ৰজ্ঞ। স্থিতপ্ৰজ্ঞ পুৰুষ অৱস্থাভেদে দুই শ্ৰেণীৰ; এটা শ্ৰেণী সমাধিস্থ, আৰু আনটো সমাধিৰপৰা উঠি মুকলি মনেৰে পৰমাত্মাত স্থিতি লওঁতা। অৰ্জ্জুনে প্ৰথমে সমাধিস্থ স্থিতপ্ৰজ্ঞ পুৰুষৰ, তাৰ পাচত সমাধিৰপৰা উঠা হৰ্ষবিষাদাদি সমতাবিষ্ট পুৰুষৰ লক্ষণৰ বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰিছে।

(২) কামনা, সংকল্প আদি মনৰ ধৰ্ম্ম।

(৩) বুদ্ধি, দুখ, সুখ, ইচ্ছা, দ্বেষ, প্ৰযত্ন, ধৰ্ম্ম আৰু অধৰ্ম্ম এই আঠোটা আত্মাৰ ধৰ্ম্ম।

(৪) হৰ্ষবিষাদিৰ প্ৰতি সমজ্ঞান,—যোগ।

কৰিব। এতেকে, তুমি নশ্বৰ মনৰ দুখ-কষ্ট, মায়া-মোহ, বাঞ্ছা-কামনা আদি পৰিহাৰ কৰি নিষ্কাম কৰ্ম্ম সাধনৰ অৰ্থে আগ বঢ়া উচিত। মানুহৰ মন-প্ৰাণ অচেতন, আত্মাৰ দৰে অমৰ নহয়; গতিকে মনোধৰ্ম্ম পালনত আত্মতত্ত্ব বা ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভ নহয়, কাৰণ দেহৰ ধৰ্ম্মাদি আত্মাত নাই। আকাশত বিজুলীৰ চমকনি যেনে, মানৱ অন্তৰত আত্মাও তেনেই। দেহাদি পদাৰ্থত যাৰ আসক্তি নাই, প্ৰিয় বা অপ্ৰিয় বস্তু পালেও বা নাপালেও যাৰ হৰ্ষ বা বিষাদ নাই, তেনেজনেই ব্ৰহ্মজ্ঞানী, তেৱেঁই যোগী, তেওঁৱেই বা তেওঁৰ অৱস্থাই মানৱাত্মাৰ চৰম লক্ষ্য। ব্ৰহ্মজ্ঞানী যোগী পুৰুষৰ মানত ভাই-বন্ধু, আত্মীয়-কুটুম্ব, পুত্ৰ-পৰিয়াল মৃগতৃষ্ণাৱত মাথোন, সকলো অসাৰ; সিবিলাকত সাৰ পদাৰ্থ মাথোন আত্মা; সেই আত্মাৰ পৰমাত্মা লাভেই মোক্ষপদপ্ৰাপ্তি বা পৰমপদলাভ। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন, উপস্থিত অসাৰ সমস্যাত তুমি অবিচলিত থকা হে তোমা-হেন পুৰুষৰ শোভনীয় নিষ্কাম কৰ্ম্ম। কাছই যি দৰে, নিজৰ শিৰ আৰু অঙ্গ কোঁচাই নি অভ্যন্তৰস্থ কৰে, সেই দৰে সমাধিস্থজনে নিজৰ ইন্দ্ৰিয়-গণক মনৰপৰা সঙ্কোচাই নি আত্মাস্থিত কৰিলেই তেঁওৰ প্ৰজ্ঞা বা ব্ৰহ্মত্ব বা আত্মজ্ঞান প্ৰতিষ্ঠিত হয়। নিৰাহাৰজনিত দুৰ্ব্বল মানুহৰ শব্দাদি পদাৰ্থ, অৰ্থাৎ শ্ৰৱনশক্তি নাশ হয়, মাথোন বাসনা বিলয় নহয়; কিন্তু যোগী পুৰুষৰ বাসনা পৰ্য্যন্ত পৰমাত্মাত লয় পায়। হে কুন্তীনন্দন! ইও সত্য যে, বলবান্ ইন্দ্ৰিয়বিলাকে অতি বীৰ্য্যবান্ বিবেকী পুৰুষৰ মনো বলেৰে বিকাৰগ্ৰস্ত কৰে; এতেকে, উপস্থিত সমস্যাত তোমাৰ মন বিহ্বল হোৱাটো একো অচাৰিত নহয়।" (১)

এইখিনিতে অৰ্জ্জুনক চিন্তাযুত দেখি, শ্ৰীকৃষ্ণদেৱে এই বুলি সেই ব্যাখ্যাৰ ব্যাখ্যা ক্ৰমাৎ বিশদতৰ কৰিবলৈ ধৰিলে,—"কিন্তু, হে অৰ্জ্জুন!

(১) গীতা, ২য় আখ্যা, ৫৪—৭০ শ্লোক।

মোৰ অনন্ত ভক্তই সেই ইন্দ্ৰিয়গণক সংযত কৰি সমাহিত থহে ; কিয়নো যাৰ ইন্দ্ৰিয়গণ বশীভূত, তেওঁৰেই হে প্ৰজ্ঞা প্ৰতিষ্ঠিত বা ব্ৰহ্মস্বলাভ হৈছে বুলি ধৰ্ত্তব্য। অৰ্থাৎ, ইন্দ্ৰিয়গণ যদিও অতি বলবান্, তথাপি ভগবদ্-ভক্তজন হৃদয়ৰ সামৰ্থ্য আৰু বিবেকৰ তীক্ষ্ণতা গুণেৰে সেই ইন্দ্ৰিয়গণক বশীভূত কৰিবলৈ সমৰ্থবান্। কিন্তু, যিবিলাকে অকল বিবেক-বিচাৰ আৰু বিজ্ঞান-বলেৰে ইন্দ্ৰিয় জয় কৰিবলৈ বিচাৰে, সিবিলাক সততে অকৃত-কাৰ্য্য হয়।" (১)

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই সেই ব্যাখ্যাৰ ব্যাখ্যা এই বুলি আৰু বিশদ আৰু বহুল কৰিবলৈ ধৰিলে, "ইও অনিবাৰ্য্য যে, যদি বাহ্যিক ইন্দ্ৰিয়াদি ৰুদ্ধ কৰি একান্ত মনেৰে কোনো বিষয়ে চিন্তা কৰা যায়, তেনেহলে সেই বিষয়ৰ প্ৰতি আসক্তি জন্মে ; আসক্তি হলেই তাক লাভ কৰিবলৈ বাসনা বলৱতী হয় ; বাসনাৰপৰা ক্ৰোধৰ উৎপত্তি হয়, অৰ্থাৎ বাঞ্ছিত ফল লাভত কোনোৰে বিঘ্ন উপস্থিত কৰিলে তাৰ প্ৰতি ক্ৰোধ জন্মে ; ক্ৰোধৰপৰা অবিবেক বা হিতাহিত জ্ঞানহীনতা ঘটে ; বিবেক-হীনতা ঘটিলেই স্মৰণ শক্তিৰ ব্যতিক্ৰম ঘটে ; স্মৃতিভ্ৰম হলেই বুদ্ধি নাশ হয় ; বুদ্ধি নাশৰপৰা শেহান্তৰত প্ৰাণ বিনাশ হয়।" (২)

আন হাতে, ৰাগ-দ্বেষবৰ্জ্জিত আত্মাবশীভূত ইন্দ্ৰিয়গণৰ দ্বাৰাই বিষয়-চিন্তা গ্ৰহণ কৰি সংযতচিত্ত পুৰুষে আত্মপ্ৰসাদ লাভ কৰে। অৰ্থাৎ, ইন্দ্ৰিয়ৰাজ মনে বশ মানিলেই ইন্দ্ৰিয়াদি বশীভূত হয় ; সেয়ে হলেই চিত্তশুদ্ধিৰ প্ৰভাৱেৰে বিষয়-চিন্তাত আত্মপ্ৰসাদ বা

(১) গীতা, ২য় আধ্যা, ৬১ শ্লোক।

(২) "ধ্যায়তো বিষয়ান্ পুংসঃ সঙ্গস্তেষূপজায়তে।
সঙ্গাৎ সংজায়তে কামঃ কামাৎ ক্ৰোধোঽভিজায়তে। ৬২
ক্ৰোধাদ্ভৱতি সংমোহঃ সংমোহাৎ স্মৃতিবিভ্ৰমঃ।
স্মৃতিভ্ৰংশাদ্ বুদ্ধিনাশো বুদ্ধি নাশাৎ প্ৰণশ্যতি। ৬৩

আত্মজ্ঞান লাভ হয়। এই আত্মপ্রসাদ লাভ হলেই, সমস্ত দুখৰ বিনাশ হয়, প্ৰাণত শান্তি জন্মে; কিয়নো বিশুদ্ধচিত্ত লোকৰ বুদ্ধি অতি সহজে আৰু সোনকালে আত্মাত প্ৰতিষ্ঠিত হয়। কিন্তু, যি আপোনাৰ মনক জয় কৰিব নোৱাৰে, সেই অজিতেন্দ্ৰিয় পুৰুষৰ বুদ্ধিও নাই, জ্ঞানো নাই; আত্মচিন্তাশক্তিশূন্য লোকৰ শান্তি নাই; অশান্তচিত্ত লোকৰ কতো কেতিয়াও সুখ নহয়। এতেকে, মুখ্য উদ্দেশ্য সাধন কৰিবলৈ হ'লে প্ৰথমে মনক আত্মবশলৈ আনিব লাগিব।" (১)

মন অতি দুৰ্দ্দম। এনে দুৰ্দ্দম মনে যদি এটামানো অসংযত ইন্দ্ৰিয়ক অৱলম্বন কৰে, তেনেহ'লে, প্ৰতিকূল বতাহে পাই নাৱৰ গতিভ্ৰষ্ট কৰাৰ দৰে, সি সমাধিস্থ পুৰুষৰ বিবেকবুদ্ধি হৰণ কৰি তেওঁক গম্য পথৰপৰা বিচলিত কৰে। এটা। অসংযত ইন্দ্ৰিয়ৰেই যদি ইমান প্ৰভাৱ, তেন্তে যাক একাধিক অসংযত ইন্দ্ৰিয়ই পায়, তাৰ জানো কি যে সৰ্ব্বনাশ ঘটে! গতিকে, হে মহাবাহো! যাৰ সমস্ত ইন্দ্ৰিয়গণ নিজৰ বশীভূত হয়, তেওঁৰ পক্ষে হে প্ৰজ্ঞা আত্মজ্ঞান লাভ সম্ভৱ। জীৱ আৰু ব্ৰহ্ম বা জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ অভেদাত্মা বোধকে প্ৰজ্ঞা বোলা যায়। এই প্ৰজ্ঞা অজ্ঞান জনৰ চকুত অদৃশ্য। ৰাতি বুলিলে সাধাৰণতে আন্ধাৰ বুজায়। তদ্ৰূপ প্ৰজ্ঞাৰ বিপৰীত হৈছে অবিদ্যা। সেই কাৰণে, সাধাৰণ লোকে যেতিয়া অবিদ্যাৰূপ আন্ধাৰত খেপিয়াই ফুৰে, আত্মসাক্ষাৎকাৰীগণ তেতিয়া স্থিৰপ্ৰজ্ঞ; আৰু অবিদ্যামগ্ন সাধাৰণ লোক যেতিয়া বিহ্বল, বিমোৰ আৰু অচেতন, ব্ৰহ্মজ্ঞানী তেতিয়া সবল, সজাগ আৰু কৰ্ত্তব্যপৰায়ণ। (২)" এই বুজনিৰে সৈতে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই মহাবাহু অৰ্জ্জুনক ইন্দ্ৰিয়জনিত মায়া-মোহ ত্যাগ কৰি উপস্থিত ৰণত আগুৱাবলৈ উদগনি দিয়ে।

---

(১) গীতা, ২য় অধ্যায়, ৬৪—৬৬ শ্লোক।

(২) গীতা, ২য় অধ্যায়, ৬৭—৬৯ শ্লোক।

অৰ্জ্জুনৰ মতি স্থিৰ কৰিবৰ অৰ্থে, বাসুদেৱে আকৌ আন পাকে এইবুলি বুজনি আৰম্ভ কৰিলে, "যেনেকৈ নদ-নদীৰ পানীয়ে ভৰপূৰকৈ চপ্‌চপীয়া কৰা অতল সাগৰত বৰষুণৰ পানী পৰি তাৰ আধাৰ শক্তিৰ বিঘ্ন ঘটাব নোৱাৰে, তেনেকৈ স্থিতপ্ৰজ্ঞ নিষ্কামকামী পুৰুষত বিষয়-বাসনাদি প্ৰবিষ্ট হলে, সেইবোৰে তেওঁত অশান্তি জন্মাব নোৱাৰে; বৰঞ্চ শান্তি হে বিস্তাৰ কৰে; বিষয়কামী পুৰুষৰ পক্ষে ই অসম্ভৱ।" (১)

অৰ্জ্জুনৰ মন শান্ত আৰু আশান্বিত কৰাৰ উদ্দেশে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই অনতিপলমে আকৌ এই ব্যাখ্যা আৰম্ভ কৰিলে, "যি পুৰুষে সকলো কামনা ত্যাগ কৰি নিৰ্ম্মম, নিৰহঙ্কাৰ আৰু নিস্পৃহ হৈ সংসাৰত চলে, সেই আত্মাবান্ যোগী পুৰুষে হে অচল শান্তি লাভ কৰে।" (২)

সদৌশেহত, ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই মন্ত্ৰবোৰে ওপৰত ব্যাখ্যা দি অহা নিষ্কাম ধৰ্ম্মোপদেশৰ সামৰণি মাৰে,—"হে পাৰ্থ! ইয়াকে ব্ৰাহ্মীস্থিতি বা ব্ৰহ্মনিষ্ঠ অৱস্থা বোলা যায়। ইয়াক লাভ কৰিলে সংসাৰ-মায়াত বিমুগ্ধ হোৱা নাযায়। অৰ্থাৎ, যি পুৰুষে ব্ৰহ্মনিষ্ঠৰূপ এই স্থিতি লাভ কৰে, তেওঁত অজ্ঞানতাৰ পুনঃ অভ্যুদয়ৰ আশঙ্কা নাথাকে। আন কি, অন্তিম মুহূৰ্ত্তত ক্ষন্তেকমানো এই অৱস্থাত স্থিতি কৰিব পাৰিলে ব্ৰহ্মনিৰ্ব্বাণ লাভ কৰা যায়।" (৩)

---

(১) আপূৰ্য্যমাণমচলপ্ৰতিষ্ঠং সমুদ্ৰমাপঃ প্ৰবিশন্তি যদ্বৎ।
তদ্বৎ কামা যং প্ৰবিশন্তি সৰ্ব্বে সশান্তিমাপ্নোতি ন কামকামী॥"
—গীতা, ২য় অধ্যা, ৭০ শ্লোক।

(২) গীতা, ২য় অধ্যা, ৭১ শ্লোক।

(৩) "এষা ব্ৰাহ্মী স্থিতিঃ পাৰ্থ নৈনাং প্ৰাপ্য বিমুহ্যতি।
স্থিত্বাহস্যামন্তকালেহপি ব্ৰহ্মনিৰ্ব্বাণমৃচ্ছতি॥"—গীতা, ২য় অধ্যা, ৭২ শ্লোক

৪। অধ্যায়।

জ্ঞানযোগ আৰু কৰ্ম্মযোগ।

ইমানলৈকে শ্ৰীকৃষ্ণদেৱৰ ধৰ্ম্ম আৰু কৰ্ম্ম ব্যাখ্যা একান্তমনেৰে শুনি শুনি অৰ্জ্জুন বৰঞ্চ বিমোৰ হে হল; তেওঁ কৰ্ত্তব্যবিমোৰ হৈ অগত্যা শিষ্যৰ প্ৰগাঢ় ভক্তিৰে ভগৱান বাসুদেৱক পুনৰপি এই বুলি প্ৰশ্ন কৰিলে, "হে জনাৰ্দ্দন! (১) যদি তোমাৰ মতে নিষ্কাম ধৰ্ম্মতকৈ আত্মজ্ঞান শ্ৰেষ্ঠতৰ হয়, তেন্তে, হে কেশৱ! এই ঘোৰ হিংসাজনক কাৰ্য্যলৈ (উপস্থিত ৰণলৈ) মোক কিয় উদগনি দিছাঁ? মই তোমাৰ শৰণাগত শিষ্য। এতেকে, হে ভকতবৎসল! যাতে মই সহজে আৰু ঠাৱৰকৈ মঙ্গল বা মুক্তিলাভ কৰিব পাৰোঁ তাকে নিশ্চয়কৈ মোক উপদেশ দিয়াঁ। কেতিয়াবা কামৰ, কেতিয়াবা জ্ঞানৰ শ্ৰেষ্ঠতা দেখুৱাই সানমিহলিকৈ জ্ঞানোপদেশ দি তুমি মোক মোহভ্ৰান্ত কৰিছাঁ মাথোন। তোমাৰ ব্যাখ্যাত এহাতে বৈদিক নিষ্ঠাৰ লাঘৱতা প্ৰকাশ পাইছে, আনহাতে বেদনিষ্ঠা তৎপৰতা ধৰা পৰিছে; এহাতে নিবৃত্তি মাৰ্গৰ উপদেশ দিছাঁ, আনহাতে প্ৰবৃত্তিমাৰ্গ মোকলাই দিছাঁ। মই ইয়াৰ একো তৎ ধৰিব পৰা নাই। একে সময়তে একেজন মানুহে বিৰুদ্ধ ধৰ্ম্মৰ কৰ্ম্ম আৰু জ্ঞানৰ কেনেকৈ অধিকাৰী হব পাৰে নুবুজিলোঁ। হে কেশৱ! এই সমস্যা ভাঙ্গি মোক উজুকৈ বুজাই দিয়াঁ।" (২)

---

(১) বাঞ্ছিত বস্তুপ্ৰাপ্তিৰ অৰ্থে যাৰ ওচৰত যাচ্ঞা কৰা যায়, তেওঁকে জনাৰ্দ্দন বোলে। জ্ঞানতত্ত্ব আৰু মুক্তি যাচ্ঞাকাৰী অৰ্জ্জুনৰ মাজত শ্ৰীকৃষ্ণ সেই জনাৰ্দ্দন।

(২) গীতা, ৩য় অধ্যায়, ১—২ শ্লোক।

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই অতি হৃষ্টচিত্তেৰে এইবুলি অৰ্জ্জুনৰ প্ৰশ্নৰ সমিধান দিলে,—“হে অনঘ! (১) মই ইতিপূৰ্ব্বতে কৈ আহিছোঁ যে, ইহলোকত ব্ৰহ্মনিষ্ঠা দুই প্ৰকাৰ,—জ্ঞানাধিকাৰীসকলৰ কাৰণে জ্ঞানযোগ আৰু কৰ্ম্মীগণৰ নিমিত্তে কৰ্ম্মযোগ। অৰ্থাৎ, যাৰ অন্তৰত আত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ অভিন্নবোধ জন্মিছে, তেওঁৰ নিমিত্তে জ্ঞানযোগ—নিবৃত্তিমাৰ্গ; আৰু যাৰ অন্তঃকৰণত শুদ্ধিলাভ হোৱা নাই, তাৰ কাৰণে কৰ্ম্মযোগ—প্ৰবৃত্তিমাৰ্গ। জ্ঞান আৰু কৰ্ম্ম বিৰুদ্ধভাবী হলেও, একেজনতে পৰস্পৰা সম্বন্ধ সম্ভৱপৰ।” (২)

ওপৰৰ শ্লোকটি সূত্ৰ মাথোন কৰি ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এটি-এটিকৈ তেৰটা শ্লোকেৰে জ্ঞানযোগ আৰু কৰ্ম্মযোগৰ ব্যাখ্যা এইদৰে দিছে,—“হে অৰ্জ্জুন! নিষ্কাম কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান নকৰিলে নিষ্ক্ৰীয় ভাবৰ উৎপত্তি নহয়, আৰু অকল সন্ন্যাসব্ৰত ধৰিলেও সিদ্ধিলাভ বা জ্ঞানোদয় হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই। অৰ্থাৎ, যজ্ঞ, দান, তপস্যা, বেদাধ্যয়ন আদি নিত্য-নৈমিত্তিক ক্ৰিয়া নিষ্কাম হৈ নকৰিলে চিত্তশুদ্ধি লাভ নহয়; চিত্তশুদ্ধি লাভ নহলে আত্মজ্ঞানৰ উদয় অসম্ভৱ। (৩)

“সত্ত্ব, ৰজঃ, তমঃ এই তিনি প্ৰাকৃতিক গুণৰ প্ৰভাৱত মানুহ আপোনা-আপুনি কৰ্ম্মত প্ৰবৃত্ত হয়; কোনোলোকেই মুহূৰ্ত্তমানো নিষ্কৰ্ম্মা হৈ ৰব নোৱাৰে।” (৪)

“যি আত্মজ্ঞানহীন লোকৰ বাহিৰত ক্ৰিয়াত্যাগ বা সন্ন্যাসভাৱ,

---

(১) “অনঘ” সম্বোধনেৰে অৰ্জ্জুনৰ ব্ৰহ্মবিদ্যাত অধিকাৰ বুজাইছে।

(২) গীতা, ৩য় আধ্যা, ৩য় শ্লোক।

(৩) গীতা ৩য় আধ্যা ৪ৰ্থ শ্লোক।

(৪) গীতা, ৩য় আধ্যা, ৫ম শ্লোক।

অথচ অন্তৰত নানা বাসনাজনিত ক্ৰিয়াৰ প্ৰবাহ, সেইজন কপটীয়া ভণ্ড সন্ন্যাসী মাথোন। কিন্তু, হে অৰ্জ্জুন! যাৰ বাহিৰত ক্ৰিয়াৰ প্ৰবাহ, অথচ অন্তৰত তাৰ ফললাভৰ স্পৃহা নাই, সেই জন হে বিশিষ্ট পুৰুষ, তেওঁৰ হে পৰমপদ লাভ হয়।" (১)

"তুমি নিত্য-নৈমিত্তিক ক্ৰিয়াৰ অনুষ্ঠান কৰাঁ; কিয়নো কৰ্ম্ম নকৰাতকৈ কৰ্ম্ম কৰা হে শ্ৰেষ্ঠ। বিশেষতঃ, কৰ্ম্ম নকৰিলে তোমাৰ শৰীৰ ধাৰণ ব্যাপাৰেই নচলিব। অৰ্থাৎ, তুমি যদি ক্ষত্ৰিয়োচিত যুদ্ধ নকৰাঁ, অথচ সন্ন্যাসীৰ ভিক্ষাবৃত্তিতো যি স্থলত তোমাৰ অধিকাৰ নাই, তেন্তে ক্ষত্ৰিয়োচিত ৰণ-বিগ্ৰহত লিপ্ত নহলে তোমাৰ জীৱনধাৰণেই অসম্ভৱ হব (২)। অৰ্থাৎ, সন্ন্যাস (৩) ধৰ্ম্মত তোমাৰ অধিকাৰ নাই। গতিকে, ক্ষত্ৰিয়োচিত ৰণ-বিগ্ৰহত লিপ্ত নহলে তোমাৰ নিজ অধিকাৰৰ (৪) বৰ্ণাশ্ৰমোচিত ধৰ্ম্মও নষ্ট হব। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন, তুমি ৰণত প্ৰবৃত্ত হোৱাঁ।"

"ভগৱদাৰাধনাৰ্থে কৰ্ম্মানুষ্ঠান নকৰি অন্য কৰ্ম্মানুষ্ঠানত ধৰিলে মানুহ সংসাৰবন্ধনদশাগ্ৰস্ত হয়; এতেকে হে কুন্তীনন্দন! তুমি ফল কামনা নৰখাকৈ, অৰ্থাৎ নিষ্কাম ভাৱে ভগৱানৰ উদ্দেশে শ্ৰদ্ধা-ভক্তিৰে সৈতে আশ্ৰমোচিত কৰ্ম্মাদিৰ অনুষ্ঠান কৰাঁ।" (৫)

---

(১) গীতা, ৩য় অধ্যা, ৬—৭ শ্লোক।

(২) গীতা, ৩য় অধ্যা, ৮ম শ্লোক।

(৩) ধৰ্ম্ম, সত্য, দম, দান, প্ৰজনন, আহিতাগ্নিতা, অগ্নিহোত্ৰ, যজ্ঞ, মানস প্ৰভৃতি সাধন সন্ন্যাসৰ অধিকাৰমূলক।—শ্ৰীধৰস্বামিকৃত টীকা; আৰু গীতাৰ্থসন্দীপনী।

(৪) ব্ৰহ্মচৰ্য্য, গাৰ্হস্থ্য, বানপ্ৰস্থ, সন্ন্যাস এই চতুৰাশ্ৰমত ব্ৰাহ্মণৰ অধিকাৰ; ব্ৰহ্মচৰ্য্য, গাৰ্হস্থ্য, বানপ্ৰস্থ এই তিনি আশ্ৰমত ক্ষত্ৰিয়ৰ অধিকাৰ; আৰু ব্ৰহ্মচৰ্য্য আৰু গাৰ্হস্থ্য এই দুই আশ্ৰমত বৈশ্যৰ অধিকাৰ।—কৃষ্ণানন্দস্বামীৰ গীতাৰ্থসন্দীপনী।

(৫) গীতা, ৩য় অধ্যা, ৯ম শ্লোক।

"সৃষ্টিপাতনিতে সৃষ্টিকৰ্ত্তা ব্ৰহ্মাই যজ্ঞৰে সৈতে জীৱগণক সৃষ্টি কৰি কৈছিল যে, এই যজ্ঞ সিবিলাকৰ অভীষ্ট ভোগপ্ৰদ হব। অৰ্থাৎ, নিত্যনৈমিত্তিক ক্ৰিয়া নিয়মিতৰূপে কৰি থাকিলে কৰ্ম্মৰ স্বভাৱগুণতেই বাঞ্ছিত ফল অযাচিতে পোৱা যায়, আৰু ইষ্ট-দেৱতাদিও তুষ্ট হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে যি স্বাৰ্থান্ধ হৈ কাম্য কৰ্ম্মত প্ৰবৃত্ত হয়, সি পাপসঞ্চয় কৰে মাথোন। যজ্ঞাৱশেষভোজী সৎপুৰুষসকল সততে পাপৰপৰা মুক্ত হয়; কিন্তু যি পাপাত্মাই নিজৰ নিমিত্তে হে পাক কৰে, সি স্বোপাৰ্জ্জিত পাপ মাথোন ভোজন কৰে। ইয়াকে সাৰোগত কৰি, হে অৰ্জ্জুন! তুমি উপস্থিত ৰণত লিপ্ত হোৱাঁ।। (১)

"অন্নৰপৰা শৰীৰ উৎপন্ন হয়; মেঘে বৰষুণ দিলে সেই অন্ন জন্মে; যজ্ঞৰ ফলত মেঘ; আৰু কৰ্ম্মৰপৰা যজ্ঞ। এতেকে, কৰ্ম্মেই শৰীৰ; কৰ্ম্মেই জীৱন। সেই কৰ্ম্ম বেদৰপৰা উৎপন্ন, আৰু বেদ ব্ৰহ্মৰপৰা উৎপন্ন। গতিকে, ব্ৰহ্ম বা পৰমাত্মাই কৰ্ম্মৰ জনক। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন! যি মানুহে এনে মনুষ্য শৰীৰ ধাৰণ কৰি এই প্ৰৱৰ্ত্তিত কৰ্ম্মচক্ৰত আৱৰ্ত্তন নকৰে, সেই ইন্দ্ৰিয়াসক্ত পাপযুক্ত পুৰুষৰ জীৱনেই বৃথা।" (২)

"কিন্তু, যি পুৰুষৰ আত্মাতেই ৰতি, আত্মাতেই তৃপ্তি, আত্মাতেই সন্তোষ, সেই পুৰুষৰ কৰ্ম্মানুষ্ঠান অনাৱশ্যক। কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰিলে বা নকৰিলে আত্মজ্ঞানী পুৰুষৰ পুণ্য বা প্ৰত্যবায় একো নহয়। এতেকে, হে পাৰ্থ, তুমি ফল কামনা বৰ্জ্জিত হৈ কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰাঁ। কিয়নো, ফল কামনা বৰ্জ্জিত নিষ্কাম কৰ্ম্মী পুৰুষে পৰমপদ লাভ কৰে।

---

(১) গীতা, ৩য় আধ্যা, ১০—১৩শ, শ্লোক।

(২) গীতা, ৩য় আধ্যা, ১৪—১৬ শ্লোক।

জনকাদি মহাত্মাগণে কৰ্ম্মানুষ্ঠানৰ দ্বাৰাই আত্মজ্ঞান লাভ কৰিছিল; তুমিও লোকসংগ্ৰাহাৰ্থে (১) ক্ষত্ৰিয়োচিত কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰা উচিত।"(২)

"শ্ৰেষ্ঠজনে যি যি অনুষ্ঠান কৰে, ইতৰ লোকে সেই সমস্তকে অনুকৰণ কৰে; আৰু শ্ৰেষ্ঠ লোকে যিহকে প্ৰামাণিক বুলি মানে, সৰ্ব্বসাধাৰণে তাকে অনুসৰণ কৰে (৩)। গতিকে, হে অৰ্জ্জুন! তুমি শ্ৰেষ্ঠজন হৈ যদি এই কৰ্ম্ম (উপস্থিত ৰণ) ত্যাগ কৰঁা, তেন্তে ইতৰলোকে তোমাৰে পটন্তৰ আগত লৈ কৰ্ত্তব্যকৰ্ম্ম ত্যাগ কৰিব; তেতিয়া হলে তুমি লোকৰ আদৰ্শস্থানীয় নহলা। সেই কাৰণেই, হে পাৰ্থ! যদিও ত্ৰিভূবনত মোৰ কিঞ্চিৎমানো কৰিব লগীয়া কৰ্ম্ম নাই, অপ্ৰাপ্ত প্ৰাপ্তব্য নাই, তথাপি মই কৰ্ম্মানুষ্ঠানত ব্যাপৃত আছোঁ; নাথাকিলে লোকসমূহ উৎসন্ন যাব, মই বৰ্ণসঙ্কৰ উৎপন্নৰ কাৰণ হৈ পৰিম। এতেকে, হে পাৰ্থ, আত্মজ্ঞানহীনজনে যেনেকৈ ফল কামনাৰ আসক্তিৰে কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰে, সেইদৰে তুমি-মই ফলকামনাবৰ্জ্জিত হৈ অনাসক্তচিত্তেৰে কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰা কৰ্ত্তব্য। কিয়নো, তত্ত্ববিৎ পুৰুষে আত্মজ্ঞানহীন জন-সাধাৰণৰ মাজত মতভেদ নঘটাই একপন্থীয়াকৈ কৰ্ম্মমাৰ্গত নিযুক্ত ৰাখিবলৈ হে চায়; আৰু অহঙ্কাৰত বিমূঢ়াত্মালোকে ভাবে যে, তেওঁ হে কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰিছে; কিন্তু প্ৰকৃততে সি নহয়, সত্ত্ব, ৰজঃ, তমঃ আদি প্ৰকৃতিৰ গুণৰাশিৰ দ্বাৰাই হে কৰ্ম্ম অনুষ্ঠিত হয়। যথাৰ্থ তত্ত্বজ্ঞলোকে কাচিতো নিজত কৰ্ত্তৃত্ব আৰোপ নকৰে। আত্ম-

---

(১) লোকসকল, অৰ্থাৎ প্ৰজাবৰ্গক নিজ নিজ ধৰ্ম্মত প্ৰবৰ্ত্তিত কৰা আৰু সিবিলাকক অধৰ্ম্মৰপৰা ৰক্ষা কৰাৰ নাম "লোকসংগ্ৰহ"।

(২) গীতা, ৩য় আধ্যা, ১৭—২০ শ্লোক।

(৩) "যদ্‌যদাচৰতি শ্ৰেষ্ঠস্তত্তদেবেতৰো জনঃ।
স যৎ প্ৰমাণংকুৰুতে লোকস্তদনুবৰ্ত্ততে।" ২১॥

জ্ঞানহীন জীৱ প্ৰকৃতিৰ গুণত মুগ্ধ হৈ ইন্দ্ৰিয়ভোগ্য বিষয়ত আসক্ত হয়; কিন্তু যেতিয়ালৈকে সিবিলাকত আত্মজ্ঞানৰ সঞ্চাৰ নহয়, তেতিয়ালৈকে আত্মজ্ঞানীজনে সিবিলাকক কৰ্ম্মত্যাগলৈ বাট দেখুৱাব নাপায়। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন, তুমি কৰ্ম্মৰাশি অধ্যাত্মচিত্তেৰে মোৰ ওপৰত সমৰ্পণ কৰি, কামনা-মমতা-শোকৰহিত হৈ যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হোৱা। এই ঐশ্বৰিক মত অনুসৰণ কৰিলে আত্মজ্ঞানশূন্য জনেও কৰ্ম্মজালৰপৰা মুক্তিলাভ কৰে, আৰু যি দুৰ্ব্বুদ্ধি হেতুকে ইয়াৰ বিপৰীত আচৰণ কৰে, তাৰ পুৰুষত্ব আৰু পুৰুষাৰ্থ ভ্ৰষ্ট হয়। বিশেষতঃ, পূৰ্ব্বজন্মকৃত ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মৰ প্ৰতিফলৰ হাত মহাবলৱন্তেও এৰাব নোৱাৰে।" (১)

"সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰেই (২) বিষয়ভেদে (৩) অনুৰাগ আৰু বিৰাগ নিৰ্দ্দিষ্ট আছে; কিন্তু দুয়ো জীৱৰ পৰম শত্ৰু। এতেকে, কাচিত্তো তাৰ বশীভূত হোৱা উচিত নহয়। কিয়নো, যেতিয়ালৈকে এই স্বাভাবিক ৰাগ-বিৰাগ বিদ্যমান থাকে, তেতিয়ালৈকে সাধকৰ সাধু উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহয়।" (৪)

"স্বধৰ্ম্ম অঙ্গহীন হলেও সম্পূৰ্ণাঙ্গ বা উত্তমৰূপ অনুষ্ঠিত পৰধৰ্ম্মতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। পৰধৰ্ম্ম নিজ প্ৰকৃতিবিৰুদ্ধ হেতুকে সি ভয়াবহ হয় বা শুভফলদায়ক নহয়; কিন্তু নিজ প্ৰকৃতিগত স্বধৰ্ম্ম সাধনেৰে স্বপ্ৰকৃতি বিশুদ্ধ কৰোঁতে কৰোঁতে মৃত্যু হলেও মঙ্গল লাভ হয়। হে অৰ্জ্জুন!

---

(১) গীতা, ৩য় আধ্যা, ২১—৩৩ শ্লোক।

(২) শ্ৰোত্ৰ, ত্বক্, নেত্ৰ, ৰসনা, ঘ্ৰাণ, আৰু বাক্, পাণি, পাদ, উপাস্থ, পায়ু এই দশেন্দ্ৰিয় জীৱত বিদ্যমান।

(৩) শব্দ, স্পৰ্শ, ৰূপ, ৰস, গন্ধ, বচন, আদান, গমন, আনন্দ, মলত্যাগ এই দহটা ইন্দ্ৰিয়ৰ স্বাভাবিক প্ৰকৃতি বা বিষয়।

(৪) গীতা, ৩য় আধ্যা, ৩৪ শ্লোক।

ক্ষত্রিয় ধৰ্ম্মই তোমাৰ স্বধৰ্ম্ম ; সেই স্বধৰ্ম্ম পালনাৰ্থে তুমি যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হৈ তোমাৰ কল্যাণ সাধন কৰা ।" (১)

এনেতে, অৰ্জ্জুনে এই বুলি পুনৰপি প্ৰশ্ন তুলিলে, "হে বৃষ্ণিবংশধৰ ! পুৰুষৰ প্ৰবৃত্তি নাথাকিলেও কিহে নো তেওঁক পাপ কাৰ্য্যলৈ উদগনি দিয়ে ? তোমাৰ জ্ঞানগৰ্ভ উপদেশ লবলৈ মোৰ একান্ত বাঞ্ছা হেতুকে যদিও ৰণ কৰা শ্ৰেয় কৰ্ত্তব্য বুলি মই বুজিছোঁ, তথাপি সেই ৰণলৈ মোৰ প্ৰবৃত্তি জন্মা নাই কিয় ?" (২)

তদুত্তৰত, ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি সমিচাৰ দিলে,—"কামনা ৰজগুণৰপৰা উৎপন্ন ; এই কামনা কাৰ্য্যস্থলত ক্ৰোধৰূপে পৰিণত হয় ; হে পাৰ্থ ! ইহজন্মৰ মোক্ষমাৰ্গত এই কামনা পৰম শত্ৰু বুলি বুজিবা । ই দুৰ-দুৰণীয় ; ই অতিশয় উগ্ৰ । ইয়াকে জানি তুমি কামনা পৰিত্যাগ কৰিবা (৩) । আৰু, আঙ্গঠাক যেনেকৈ ফুট্‌ছায়ে ঢাকি থয়, আচীক যেনেকৈ চেকাই ঢাকি ধৰে, জৰায়ুৱে যেনেকৈ গৰ্ভক ঢাকি ৰাখে, তেনেকৈয়ে কাম বা কামনায়ো আত্মা বা জ্ঞানক আঁৰ কৰি থয় (৪) । হে কুন্তীনন্দন ! এই কামনায়ে জ্ঞানীৰো বিবেকশক্তিক অকামিলা কৰে (৫) ।"

---

(১) "শ্ৰেয়ান্ স্বধৰ্ম্মো বিগুণঃ পৰধৰ্ম্মাৎ স্বনুষ্ঠিতাৎ ।
স্বধৰ্ম্মে নিধনং শ্ৰেয়ঃ পৰোধৰ্ম্মো ভয়াবহঃ ॥"
—গীতা, ৩য় আধ্যা, ৩৫ শ্লোক ।

(২) গীতা, ৩য় আধ্যা, ৩৬ শ্লোক ।

(৩) গীতা, ৩য় আধ্যা, ৩৭ শ্লোক ।

(৪) "ধূমেনাব্ৰিয়তে বহ্নিৰ্যথাদৰ্শো মলেন চ ।
যথোল্বেনাবৃতো গৰ্ভস্তথা তেনেদমাবৃতম্ ॥"—গীতা, ৩ আধ্যা, ৩৮ শ্লোক ।

(৫) গীতা, ৩য় আধ্যা, ৩৯ শ্লোক ।

"ইন্দ্ৰিয়, মন আৰু বুদ্ধি এই তিনি ভেঁটীত থোপনি লৈয়ে কামনাই জ্ঞানক তল পেলাই দেহাভিমানী জীৱক মোহত মগ্ন কৰে। এতেকে, হে ভৰতৰ্ষভ! তুমি প্ৰথমতে ইন্দ্ৰিয়গণক বশ কৰি, জ্ঞান-বিজ্ঞান বিনাশকাৰী আৰু সৰ্ব্বপাপৰ আশ্ৰয় এই কামনাক বিনষ্ট কৰাঁ।" (১)

"দেহতকৈ ইন্দ্ৰিয় শ্ৰেষ্ঠ; ইন্দ্ৰিয়তকৈ মন শ্ৰেষ্ঠ; মনতকৈ বুদ্ধি শ্ৰেষ্ঠ; বুদ্ধিৰ উপৰি আটাইতকৈ আত্মা শ্ৰেষ্ঠ। এতেকে, হে মহাবাহো! তুমি আত্মাক এইৰূপে জানি লৈ, তেওঁৰ অধীনৰ বুদ্ধিৰে লৈতে মন স্থিৰ কৰি, এই কামৰূপ দুৰ্জ্জয় শত্ৰুক নাশ কৰি আত্মজ্ঞান লাভৰ [illegible]দ্দেশ্য সম্পূৰ্ণ কৰাঁ। (২)

---

(১) গীতা, ৩য় অধ্যা, ৪০—৪১ শ্লোক।

(২) "ইন্দ্ৰিয়াণিপৰাণ্যাহুৰিন্দ্ৰিয়েভ্যঃ পৰং মনঃ।
মনসস্তু পৰা বুদ্ধিৰ্বুদ্ধেঃ পৰতস্তু সঃ ॥৪২॥
এবং বুদ্ধেঃ পৰং বুদ্ধা সংস্তভ্যাত্মানমাত্মনা।
জহি শত্ৰুং মহাবাহো কামৰূপং দুৰাসদম্ ॥৪৩॥"

৫। আখ্যা।

আত্মতত্ত্ব প্ৰকাশ—কৰ্ত্তব্যকৰ্ত্তা।

জ্ঞানযোগ আৰু কৰ্ম্মযোগৰ নিগূঢ় তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰি, ভগৱান (১) শ্ৰীকৃষ্ণই সাময়িক সমস্যা বুজি, এই বুলি প্ৰিয়শিষ্য আৰু প্ৰিয়সখি অৰ্জ্জুনৰ প্ৰতি আত্মতত্ত্ব ব্যাখ্যানত ধৰিলে, "এই অব্যয় জ্ঞানযোগৰ ব্যাখ্যা মই (২) আদিতে সূৰ্য্যক (৩) দিছিলোঁ; সূৰ্য্যৰপৰা মনুৱে আৰু মনুৰপৰা ইক্ষ্বাকুৱে লাভ কৰে। তাৰ পাচত, ধৰ্ম্মভাবৰ দুৰ্ব্বলতা, অজিতেন্দ্ৰিয়তা, কাম-ক্ৰোধাদিৰ বশবৰ্ত্তিতা ইত্যাদি দোষত বহুকাল ব্যাপি জীৱগণে সেই আত্মজ্ঞান হেৰুৱাইছিল। হে অৰ্জ্জুন! তুমি মোৰ ভক্তশিষ্য আৰু প্ৰিয়সখি; গতিকে তোমাত আজি সেই নিগূঢ় তত্ত্ব পুনৰপি ব্যক্ত কৰিলোঁ।" (৪)

---

(১) আত্মজ্ঞানৰ গৰাকী, অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মজ্ঞানী হেতুকে শ্ৰীকৃষ্ণদেৱক ভগৱান বোলা যায়।

(২) "মই" বোলোঁতেই দ্বাপৰৰ শ্ৰীকৃষ্ণই অনাদি, সত্য আৰু ত্ৰেতাৰ মানৱক এই তত্ত্বজ্ঞান দিয়াটো অসম্ভৱ ভাবি উচাপ্ খাব লগীয়া হয়। কিন্তু, সৰ্ব্বশাস্ত্ৰবিশাৰদ নিগূঢ়তত্ত্বভেদী।যোগী পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণদেৱে পূৰ্ব্বজন্মৰ তথ্য ধাৰণা কৰি এই কথা কোৱাত আচৰিত মানিবলৈ অকাটা কাৰণ নাথাকে।

(৩) সূৰ্য্য ক্ষত্ৰিয়কুলৰ বীজস্বৰূপ বুলি মহাভাৰত, হৰিবংশ আৰু পুৰাণাদিত সাব্যস্ত কৰা হৈছে।

(৪) গীতা, ৪ৰ্থ, আধ্যা, ১—৩ শ্লোক।

শ্ৰীকৃষ্ণদেৱৰ উক্তিত আচৰিত হৈ অৰ্জ্জুনে ততালিকে এই বুলি প্ৰশ্ন তুলিলে, "হে ভগৱান! তোমাৰ জন্ম পাচত, বৈৱস্বত বা সূৰ্য্যৰ জন্ম বহু পূৰ্ব্বে হৈছিল; এনেস্থলত জ্ঞানযোগৰ তত্ত্ব তুমি সূৰ্য্যৰ আগত ব্যাখ্যা কৰিছিলা বুলি কেনেকৈ ধাৰণা কৰোঁ?" (১)

অৰ্জ্জুনৰ এই জটিল প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি দিলে, "প্ৰকৃততে ইতঃপূৰ্ব্বত মোৰ আৰু তোমাৰ বহুবাৰ জন্ম হৈ গৈছে মোৰ আত্মদৃষ্টিৰ জ্ঞান অবিচলিত থকাৰ হেতুকে মই তোমাৰ-মোৰ বহুবাৰৰ জন্মকথা জানোঁ; কিন্তু, তুমি দেহাত্মবুদ্ধিৰ বশ হেতুকে সেই বিষয়ে তোমাৰ স্মৰণ নাই। যি অনাদি তেওঁৰ জন্ম নাই; যি অবিনাশী তেওঁৰ মৰণ নাই। মই এনে জন্ম-মৰণৰহিত যদিও, নিজৰ প্ৰকৃতিক বশীভূত কৰি নিজ মায়াৰ দ্বাৰাই মই জন্মগ্ৰহণ কৰোঁ। হে ভাৰত! (২) যেতিয়াই ধৰ্ম্মৰ হানি আৰু অধৰ্ম্মৰ প্ৰাদুৰ্ভাব প্ৰবল হয়, তেতিয়াই মই আপোনাকে আপুনি সৃষ্টি কৰোঁ। সাধুৰ ৰক্ষা, দুষ্টৰ দমন আৰু ধৰ্ম্ম স্থাপনৰ অৰ্থে মই যুগে যুগে অৱতীৰ্ণ হওঁ। হে অৰ্জ্জুন! যি পুৰুষে মোৰ এই দিব্য জন্ম-কৰ্ম্মৰ তত্ত্ব হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰে, তেওঁৰ দেহান্তৰৰ পাচত আৰু পুনৰ্জন্ম নহয়। তেওঁ মোৰ আত্মাতে বিলীন হৈ নিৰ্ব্বাণপ্ৰাপ্ত হয়।" (৩)

---

(১) এই বিষয়ত অৰ্জ্জুনৰ সন্দেহ গভীৰ হোৱাৰ আৰু এটা কাৰণ এই যে, ইতিপূৰ্ব্বতে শ্ৰীকৃষ্ণদেৱে ব্যাখ্যা কৰি আহিছে আত্মা অমৰ আৰু পৰমাত্মা লাভৰ পাচত তেওঁ ব্ৰহ্মনিৰ্ব্বাণ প্ৰাপ্ত হয় বুলি; এতেকে পুনৰ্জন্ম অসম্ভব।—গীতা, ৪ৰ্থ আধ্যা, ৪ৰ্থ শ্লোক।

(২) ভা=জ্ঞান; ৰত=ৰতিযুত। ভাৰত সম্বোধনেৰে এই ঠাইত অৰ্জ্জুনক জ্ঞানলিপ্সু বুজোৱা হৈছে।

(৩) গীতা, ৪ৰ্থ অধ্যা, ৫—৯ শ্লোক।

"অন্তঃকৰণক কামক্ৰোধভয়বৰ্জ্জিত কৰি যি সাধকে ব্ৰহ্ম আৰু জীৱক অভিন্নভাৱে দেখে, আৰু এক ভগৱানত যাথোম মন সমৰ্পণ কৰে, আৰু আত্মজ্ঞানৰূপ তপস্যাৰ দ্বাৰাই চিত্তশুদ্ধি লাভ কৰে, তেওঁৱেই পৰমাত্মা পৰমপদ লাভ কৰে। হে পাৰ্থ! যি যেনে ভাৱে ভজনা কৰে, ভগৱানে তেওঁক সেই ভাৱেই কৃপা কৰে; কামী মনুষ্যগণে নানা পন্থাৰে পূজা কৰিলেও, সিবিলাকে একমাত্ৰ ভগৱান পন্থাকেই অনুসৰণ কৰে।" (১)

"ইহলোকত ফল কামনাৰে সৈতে যজ্ঞাদিৰ অনুষ্ঠান কৰিলে আশু ফল লাভ হয়; আৰু গুণকৰ্ম্ম বিভাগ অনুসাৰে ভগৱানে চাৰিবৰ্ণৰ (২) সৃষ্টি কৰিছে। কিন্তু, তথাপি তেওঁ অকৰ্ত্তা আৰু অব্যয় বুলি জানিবা। কিয়নো, কৰ্ম্মই তেওঁক স্পৰ্শ নকৰে, বাস্তৱতে কৰ্ম্মফলৰ কামনাও তেওঁত নাই। এই ভাৱে যি সকলে ভগৱানক ভজে, কৰ্ম্মজালে সেই সকলক মেৰাই ধৰিব নোৱাৰে। আত্মাক এইভাৱে অকৰ্ত্তা, অভোক্তা,

---

(১) গীতাৰ শ্লোকত "ভগৱান" উদ্দেশে "মন্মনাঃ", "মাম্" "মদ্ভাৱম্". "মাংস" "অহং" "মম" ইত্যাদি শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। তাৰ দ্বাৰাই আত্মজ্ঞানী শ্ৰীকৃষ্ণই নিজকে ভগৱান বা ঈশ্বৰৰ আহিছে দেখুৱাইছে; এই বাবেই অনেকানেক টীকাকাৰে আৰু জনসাধাৰণে এই বুজে যে, শ্ৰীকৃষ্ণই নিজে নিজক এই প্ৰসঙ্গত ভগৱান বা ঈশ্বৰ স্বৰূপে চিনাকি দিছে। কিন্তু, গীতা ব্যাখ্যাৰ পূৰ্ব্বে কেতিয়াও শ্ৰীকৃষ্ণই নিজত ঈশ্বৰত্ব আৰোপ কৰা পোৱা নাযায়।—গীতা, ৪ৰ্থ অধ্যা, ১০—১১ শ্লোক।

(২) ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰ এই চাৰি বৰ্ণ। কৰ্ম্মগুণ অনুসাৰে ইয়াৰ সাল-সলনিও ঘটিব পাৰে; ব্ৰাহ্মণ মলিন বৃত্তি হলে ক্ৰমাৎ ক্ষত্ৰিয় ব্ৰাহ্মণ, বৈশ্য ব্ৰাহ্মণ, শূদ্ৰ ব্ৰাহ্মণ, চাণ্ডাল ব্ৰাহ্মণ, আদিত পৰিণত হয়। অন্যান্য বৰ্ণতো এই ক্ৰমোন্নতি আছে। কৰ্ম্মগুণৰ তাৰতম্যত ব্ৰাহ্মণে শূদ্ৰত্ব আৰু শূদ্ৰই ব্ৰাহ্মণত্ব প্ৰাপ্ত হয়।

—কৃষ্ণানন্দ স্বামিকৃত গীতাৰ্থ সন্দীপনী, ৪ অধ্যা, ১৩ শ্লোক।

আৰু অব্যয় ভাবি পূৰ্ব্বে যোগী পুৰুষসকলে (১) কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰিছিল। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন, তুমিও সেই পথ অনুসৰণ কৰা।" (২)

—০:*:০—

(১) জনক, যযাতি, যদু প্ৰভৃতি ৰাজৰ্ষিসকলক উদ্দেশ কৰা হৈছে।

(২) গীতা, ৪ আধ্যা, ১২—১৫ শ্লোক।

৬। অধ্যায়।

কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্য জ্ঞান।

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই সখি-শিষ্য অৰ্জ্জুনক কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্য-জ্ঞান দিয়াৰ উদ্দেশ্যে পুনৰপি এই বুলি উপদেশ দিলে,—“হে অৰ্জ্জুন! কৰ্ত্তব্য কৰ্ম্ম কি, আৰু অকৰ্ত্তব্য কৰ্ম্ম কি, এই বিষয় নিৰূপণ কৰিবলৈ গৈ বুদ্ধিমান্ পুৰুষো মোহপ্ৰাপ্ত হয়। গতিকে, তোমাক মই কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্যৰ বিশদ ব্যাখ্যা দিওঁ; তাৰ মৰ্ম্ম বুজি সেই মতে চলিলে তুমি সংসাৰমুক্ত হবাঁ। বিহিত কৰ্ম্ম, নিষিদ্ধ কৰ্ম্ম, অকৰ্ম্ম এই তিনিওবিধ কৰ্ম্মৰ তত্ত্ব জ্ঞাত হোৱা আৱশ্যক। যি কৰ্ম্মৰ মাজতো অকৰ্ম্ম, আৰু অকৰ্ম্মৰ মাজতো কৰ্ম্ম দেখে, মানুহৰ মাজত তেওঁৱেই হে বুদ্ধিমান্। যাৰ সমস্ত কৰ্ম্মই কামসংকল্পবৰ্জ্জিত, জ্ঞানীগণে তেওঁকে পণ্ডিত বোলে। যি কৰ্ম্ম আৰু ফলৰ আসক্তি এৰাই সততে সদানন্দ আৰু নিৰ্লিপ্ত থাকে, তেওঁক তেওঁৰ কৃতকৰ্ম্মে স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে।” (১)

“যি নিষ্কাম, সংযতচিত্ত, সৰ্ব্বপ্ৰকাৰ পৰিগ্ৰহত্যাগী, তেওঁ কেৱল শাৰীৰিক কৰ্ম্মানুষ্ঠানৰ বাবে পাপভাগী নহয়। যি যথালাভত সন্তুষ্ট, দ্বন্দ্বসহিষ্ণু, মাৎসৰ্য্যবৰ্জ্জিত, লাভ আৰু অলাভত সমভাবাপন্ন তেওঁ কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰিলেও বন্ধনপ্ৰাপ্ত নহয়। যাৰ ফলভোগৰ বাসনা নাই, যি ৰাগবৰ্জ্জিত, ব্ৰহ্মজ্ঞানত যি অবিচলিতচিত্ত, তেনে লোকে যজ্ঞাদিৰ অৰ্থে কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰিলে সেই লোকৰ কৰ্ম্মফল

---

(১) গীতা, ৪ অধ্যা, ১৬—২০ শ্লোক।

বিনষ্ট হয়। যজ্ঞৰ আহুতি ঘৃত, হোতা, যজ্ঞফল এই সকলোতে যাৰ ব্ৰহ্মবুদ্ধি, তেওঁ ব্ৰহ্মকেই লাভ কৰে। কোনো কোনো যোগীয়ে দৈব যজ্ঞৰ (১) অনুষ্ঠান কৰে, আৰু কোনো কোনোৱে জ্ঞান-যজ্ঞত (২) জীৱাত্মাক আহুতি দিয়ে। অন্যান্য লোকে শ্ৰোত্ৰাদি ইন্দ্ৰিয়গণক সংযমৰূপ অগ্নিত আহুতি দিয়ে; অপৰাপৰে ইন্দ্ৰিয়ৰূপ অগ্নিত শব্দাদি বিষয় সমূহক আহুতি দিয়ে। আৰু, কোনো কোনো যোগীয়ে সমস্ত ইন্দ্ৰিয়গণৰ কৰ্ম্ম আৰু প্ৰাণাদিৰ কৰ্ম্মৰাশিক জ্ঞানেৰে জ্বলোৱা আত্মসংযমৰূপ অগ্নিত হোম কৰে। কোনোৱে, দ্ৰব্যযজ্ঞ (৩), কোনোৱে তপোযজ্ঞ (৪), কোনোৱে যোগযজ্ঞৰ (৫) কৰ্ম্ম অনুষ্ঠান কৰে; কোনো কোনো যত্নশীল লোক আকৌ বেদাভ্যাসৰত আৰু জ্ঞানযজ্ঞ-পৰায়ণ। এইদৰে ভিন্ ভিন্ যোগীয়ে ভিন্ ভিন্ যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান কৰে।" (৬)

"কোনো কোনো যোগীয়ে অপান বায়ুত প্ৰাণক আৰু প্ৰাণবায়ুত অপান বায়ুক আহুতি প্ৰদান কৰে; অৰ্থাৎ বাহ্যবায়ু বা প্ৰশ্বাসক দেহৰ ভিতৰলৈ টানি লৈ প্ৰাণবায়ু বা নিশ্বাসৰ আহুতি দিয়ে। আৰু, কোনো কোনো সংযতশীল যোগীয়ে প্ৰাণ আৰু অপান দুয়োকে

(১) যিবোৰ যজ্ঞত ইন্দ্ৰ, অগ্নি, বায়ু, বৰুণ আদি দেৱতাৰ তৃপ্তি সাধন কৰা হয়, তাৰ নাম দৈবযজ্ঞ।

(২) যি যজ্ঞত জীৱাত্মাক আহুতি প্ৰদান কৰা হয়, তাৰ নাম জ্ঞানযজ্ঞ।

(৩) নাদ, পুখুৰী আদি খনোৱা, দেৱমন্দিৰ আদি নিৰ্ম্মাণ কৰা, দুখী-দৰিদ্ৰক অন্ন-বস্ত্ৰদান ইত্যাদিৰ নাম দ্ৰব্যযজ্ঞ।

(৪) ক্ষুধা, তৃষ্ণা, শীত, উষ্ণ সহিষ্ণুতাৰ নাম তপোযজ্ঞ।

(৫) চিত্তবৃত্তি নিৰোধৰূপ অষ্টাঙ্গ যোগ সাধনৰ নাম যোগযজ্ঞ।

(৬) গীতা, ৪ অধ্যা, ২১—২৮ শ্লোক।

বন্ধ কৰি প্ৰাণায়ামপৰায়ণ হৈ থাকে (১)। এই যোগীগণে যজ্ঞ সম্পাদনৰ পাচত চিত্তশুদ্ধি লাভ কৰি পৰমপদলাভ কৰে; কিন্তু যিবিলাকে যজ্ঞব্ৰত নকৰে, সিবিলাকে মুক্তি বা পৰমপদ লাভ কৰা নিলগতে থাওক, সামান্য সুখসাধ্য মনুষ্যলোক লাভ কৰাও সিবিলাকৰ ভাগ্যত নঘটে। এনে আৰু বহুবিধ যজ্ঞৰ বিষয় বেদত লিপিবদ্ধ হৈছে, সেই সকলো যজ্ঞ কৰ্ম্মজনিত বুলি জানি তুমি তদ্ৰূপ আচৰণৰ দ্বাৰাই মুক্তিপন্থা অৱলম্বন কৰাঁ।" (২)

"হে পাৰ্থ! দ্ৰব্যযজ্ঞতকৈ জ্ঞানযজ্ঞ সৰ্ব্বতোভাৱে শ্ৰেষ্ঠ; কিয়নো, নিষ্কাম কৰ্ম্ম, তপস্যা, উপাসনা, শাস্ত্ৰাধ্যয়ন, যোগাভ্যাস আদি সমস্তই জ্ঞানলাভৰ অৰ্থে অনুষ্ঠিত। এতেকে, তুমি শ্ৰদ্ধাসহকাৰে তত্ত্বদৰ্শী গুৰুৰপৰা জ্ঞান উপদেশ গ্ৰহণ কৰাঁ। হে পাণ্ডৱ! যি জ্ঞান লাভ কৰিলে তুমি আৰু মোহমুগ্ধ হব নালাগিব, আৰু যি জ্ঞানৰ প্ৰভাৱত সমস্ত প্ৰাণীতে পৰমাত্মাক দেখা পাবাঁ, সেই জ্ঞান লাভ কৰাঁ। সেই আত্মজ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিলে, তুমি যদি পাপীৰো পাপী হোৱাঁ, তথাপি সেই পাপ-সাগৰ জ্ঞান-তৰীৰে সৈতে অনায়াসে পাৰ হব পাৰিবাঁ; আৰু ইয়াকো জানিবা যে, নিষ্পাপ নহলে আত্মজ্ঞান লাভ নহয়।" (৩)

"হে অৰ্জ্জুন! জ্বলা-জুয়ে যেনেকৈ কাঠখৰি আদি পুৰি ছাই কৰে, জ্ঞান-জুয়ে তেনেকৈ কৰ্ম্মৰাশিক ছাই কৰে। ইহলোকত আত্মজ্ঞানৰ সমান আন একোৱেই পৱিত্ৰতাকাৰক নহয়; আন

---

(১) প্ৰাণ=নিশ্বাস; অপান=প্ৰশ্বাস। নিশ্বাস আৰু প্ৰশ্বাস দুয়োকো বন্ধ কৰি চিত্তস্থিৰ কৰাৰ নাম প্ৰাণায়াম।

(২) গীতা, ৪ৰ্থ আধ্যা, ২৯—৩২ শ্লোক।

(৩) গীতা, ৪ৰ্থ আধ্যা, ৩৩—৩৬ শ্লোক।

হাতে কৰ্ম্মযোগৰ দ্বাৰাই মানুহে কালত আপোনা-আপুনি আত্মজ্ঞান লাভ কৰেগৈ। এতেকে, তোমাৰ তুল্য আত্মজ্ঞান-পিপাসু পুৰুষে নিষ্কাম কৰ্ম্মযোগ বা ভক্তিযোগ সাধনা কৰা একান্ত বাঞ্ছনীয়।" (১)

"শ্ৰদ্ধাবান্, গুৰুভক্ত আৰু জিতেন্দ্ৰিয় পুৰুষসকল আত্মজ্ঞান লাভৰ ফলত সহজে মোক্ষপ্ৰাপ্ত হয়। কিন্তু, অজ্ঞানী, শ্ৰদ্ধাহীন আৰু সংশয়যুক্ত লোক অচিৰে বিনষ্ট হয়। হে ধনঞ্জয়! যি যোগৰ দ্বাৰাই সমস্ত কৰ্ম্ম ভগৱানত অৰ্পণ কৰা হৈছে, আত্মজ্ঞানৰ প্ৰভাৱত যাৰ সমস্ত সংশয় ছেদ্ হৈছে, কৰ্ম্মৰাশিয়ে সেই আত্মজ্ঞ লোকক আৱদ্ধ কৰিব নোৱাৰে। এতেকে, হে ভাৰত! তুমি জ্ঞানৰূপ অস্ত্ৰেৰে অন্তৰৰ অজ্ঞানজনিত সংশয়সমূহক কাটি পেলোৱাঁ, আৰু কৰ্ম্মযোগৰ আশ্ৰয় লৈ ৰণলৈ আগ বাঢ়াঁ। অৰ্থাৎ, তুমি হৃদয়ত বৃথা সংশয় পোষণ নকৰিবাঁ; নিষ্কাম চিত্তেৰে যুদ্ধৰূপ ধৰ্ম্মানুষ্ঠানত প্ৰবৃত্ত হোৱাঁ। উঠাঁ, উঠাঁ, অনতিপলমে সাজু হোৱাঁ। তুমি ভৰত বংশৰ তিলক স্বৰূপ হৈ অবিবেকীৰ দৰে ধৰ্ম্মভ্ৰষ্ট নহবাঁ।" (২)

---

(১) গীতা, ৪র্থ আধ্যা, ৩৭—৩৮ শ্লোক।

(২) গীতা, ৪র্থ আধ্যা, ৩৯—৪২ শ্লোক।

৭। অধ্যায়।

কৰ্ম্মযোগ আৰু সন্ন্যাসযোগ।

অৰ্জ্জুনে ভাবি চালে যে, আত্মজ্ঞান লাভৰ অৰ্থে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই কৰ্ম্ম আৰু ত্যাগ উভয়ৰে ব্যৱস্থা দিছে; অথচ কৰ্ম্ম আৰু ত্যাগ পোহৰ আৰু আন্ধাৰৰ নিচিনাকৈ পৃথকায়ো দেখুৱাইছে। পিচে, কোনটো তেওঁৰ মঙ্গলজনক হব সেই বিষয়ক উপদেশ পাবলৈ অৰ্জ্জুনে এই বুলি সম্বোধন কৰিলে, "হে কৃষ্ণ! হে ভকতবৎসল হৰি! কৰ্ম্মযোগ আৰু কৰ্ম্মসন্ন্যাস দুয়োৰো তুমি ব্যাখ্যা দিছাঁ; পিচে মোৰ পক্ষে কোন্‌টো মঙ্গলজনক হব, সেই বিষয়ে মোক নিশ্চয় কৰি কোৱাঁ; কিয়নো কৰ্ম্মযোগ আৰু কৰ্ম্মসন্ন্যাস, বা কৰ্ম্ম আৰু ত্যাগ উভয়কে একে সময়তে একেজন লোকে সাধন কৰা সম্ভৱপৰ যেন নেদেখোঁ।" (১)

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জ্জুনক এই বুলি সমিধান দিলে, "সন্ন্যাস আৰু কৰ্ম্মযোগ দুয়ো মুক্তিৰ হেতু; তাৰ ভিতৰত সন্ন্যাস বা কৰ্ম্মত্যাগতকৈ কৰ্ম্মযোগ বিশিষ্ট (২)। কিয়নো, চিত্তশুদ্ধি নহলে অকল সন্ন্যাসত একো ফল নধৰে; অথচ কৰ্ম্মযোগেৰে চিত্তশুদ্ধি লাভ কৰা যায়। এতেকে, হে পাৰ্থ! কৰ্ম্মযোগেই হে সম্প্ৰতি তোমাৰ পক্ষে কল্যাণকৰ।

(১) গীতা, ৫ম আধ্যা, ১ শ্লোক।

(২) "সংন্যাসঃ কৰ্ম্মযোগশ্চ নিঃশ্ৰেয়সকৰাবুভৌ।
তয়োস্তু কৰ্ম্মসংন্যাসাৎ কৰ্ম্মযোগো বিশিষ্যতে।"
—গীতা, ৫ আধ্যা, ২য় শ্লোক।

যাৰ দ্বেষ নাই, আকাঙ্ক্ষা নাই, যি নিৰ্দ্বন্দ্ব আৰু কামনাবৰ্জ্জিত, তেওঁৱেই নিত্যসন্ন্যাসী; আৰু তেনে জনেই মুক্তিলাভ কৰে। অজ্ঞানী জনে সন্ন্যাস আৰু কৰ্ম্মযোগৰ ফল ভিন্ বুলি ভাবে; কিন্তু পণ্ডিতসকলে সেইটো নকয়, সিবিলাকৰ মতে কৰ্ম্মযোগ আৰু সন্ন্যাস দুইৰো ভিতৰৰ এবিধৰ অনুষ্ঠান কৰিলেই উভয়ৰে ফল পোৱা যায়। কিয়নো, নিষ্কাম কৰ্ম্মযোগ কৰ্ম্মসন্ন্যাসৰ প্ৰকাৰান্তৰ মাথোন। ফলত, সন্ন্যাসীয়ে যি স্থান লাভ কৰে, কৰ্ম্মযোগীয়েও সেই স্থানকে লাভ কৰে; যি সন্ন্যাস আৰু কৰ্ম্মযোগ দুইকো একৰূপে দেখে, তেওঁৱেই যথাৰ্থ তত্ত্বদৰ্শী হে মহাবাহো! কৰ্ম্মযোগলৈ আওকাণ কৰি সন্ন্যাসব্ৰত ধৰিলে বৰ দুখ পাবলগীয়া হয়। কিয়নো, কৰ্ম্মযোগ সাধন নহলে চিত্তশুদ্ধি নহয়; চিত্তশুদ্ধি নহলে আত্মজ্ঞান লাভ হব নোৱাৰে। কিন্তু, কৰ্ম্মযোগৰ দ্বাৰাই চিত্তশুদ্ধি লাভ কৰি যি সন্ন্যাসী হয়, তেওঁ সত্বৰে পৰমপদ বা মোক্ষলাভ কৰে। যি কৰ্ম্মযোগী, জিতেন্দ্ৰিয়, বিজিতদেহ, যাৰ সৰ্ব্বভূতাত্মাত নিজাত্মভাব, তেওঁ কৰ্ম্ম কৰিও কৰ্ম্মত নিৰ্লিপ্ত"। (১)

"যি নিৰুদ্ধচিত্ত কৰ্ম্মযোগী, যি তত্ত্ববেত্তা, যি পৰমাৰ্থদৰ্শী, যি নিষ্কাম কৰ্ম্মৰ ফলত শুদ্ধচিত্ত, সেইসকলে দৰ্শন, শ্ৰৱন, স্পৰ্শন, ঘ্ৰাণ, ভোজন, গমন, শয়ন, নিঃশ্বাসগ্ৰহণ, কথনত্যাগ, গ্ৰহণ, উন্মেষ আৰু নিমেষ কৰিও ভাবে যে, সিবিলাকে একোকে কৰা নাই, সেই সমস্তই ইন্দ্ৰিয়বৰ্গৰ কাৰ্য্য, সিবিলাকে আত্মাক অসঙ্গ নিষ্ক্ৰিয় বুলি জ্ঞান কৰে। আৰু, যি ঈশ্বৰত ফল অৰ্পণ কৰি কৰ্ম্মফলৰ কামনাবৰ্জ্জিত হৈ কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰে, পানীয়ে পদ্মপত্ৰক ভেজিব নোৱাৰাৰ দৰে, পাপে সিবিলাকক ভেদিব নোৱাৰে। অৰ্থাৎ, পানীয়ে সকলো বস্তুকে ভেজিব পাৰে, কিন্তু

(১) গীতা, ৫ম অধ্যা, ৩—৯ শ্লোক।

পদ্মপত্ৰত পানীৰ সেই শক্তি নাথাটে (১); সেইদৰেই কৰ্ম্মই কৰ্ম্মানুষ্ঠানকাৰী মাত্ৰকেই কামপাশত আৱদ্ধ কৰে, কিন্তু যি ফল-কামনা-বৰ্জ্জিত কৰ্ম্মানুষ্ঠানকাৰী, সিবিলাকক কমপাশে বান্ধিব নোৱাৰে। কৰ্ম্মযোগীগণে ফল কামনা পৰিত্যাগ কৰি চিত্তশুদ্ধিৰ উদ্দেশে কেৱল শৰীৰ, মন, বুদ্ধি আৰু ইন্দ্ৰিয়াদিৰ দ্বাৰাই হে কাম কৰে। নিষ্কাম কৰ্ম্মযোগীয়ে মোক্ষৰূপ শান্তি লাভ কৰে; কিন্তু কামী অযোগীয়ে ভোগ-বাসনা হেতুকে ঘূৰি ঘূৰি কামপাশত বান্ধ খায়।" (২)

"জিতেন্দ্ৰিয় আত্মদৰ্শী পুৰুষে মনৰপৰা কৰ্ম্মসমূহক বাজ কৰি দি, নৱদ্বাৰবিশিষ্ট (৩) হৈ দেহাৰ মাজত স্থিতি কৰে; তেওঁ নিজে কোনো কাৰ্য্য নকৰে, আৰু আনকো প্ৰৱৰ্ত্তিত নকৰে, কাৰণ তেওঁ সততে নিজ স্বাতন্ত্ৰ্য ৰক্ষা কৰে। ঈশ্বৰ বা আত্মা স্বয়ং কৰ্ম্মউৎপাদক নহয়; তেওঁ ফলদাতাও নহয়; ফলভাগীও নহয়। অজ্ঞানৰূপ মায়া বা অনাদি অবিদ্যা বা অনন্ত প্ৰকৃতি হে কাৰ্য্যক্ষেত্ৰ বিয়াপি থাকে। আত্মা জীৱৰ পাপ-পুণ্যৰ গৰাকী নহয়।" (৪)

"আত্মবিচাৰৰ ফলত যাৰ অজ্ঞানতা গুচিছে, তেওঁৰ অন্তৰত সূৰ্য্যৱৎ ব্ৰহ্মজ্যোতি প্ৰৱেশ কৰে। যি ব্ৰহ্মনিষ্ঠ আৰু পৰমাত্মাতে যাৰ আত্ম-

---

(১) "ব্ৰহ্মণ্যাধায় কৰ্ম্মাণি সঙ্গংত্যক্ত্বা কৰোতি যঃ।
লিপ্যতে ন স পাপেন পদ্মপত্ৰমিবাম্ভসা।"
—গীতা, ৫ আধ্যা, ১০ শ্লোক।

(২) গীতা, ৫ম আধ্যা, ১১—১২ শ্লোক।

(৩) দুই চকু, দুই কাণ, দুই নাকৰ ছিদ্ৰা, আৰু এখন মুখ এই সাতখন উৰ্দ্ধদ্বাৰ; মলদ্বাৰ আৰু মূত্ৰদ্বাৰ এই দুখন অধোদ্বাৰ; এয়ে-সেয়ে ৯ খন দ্বাৰ লগা দেহাৰ মাজত জীৱাত্মা অৱস্থিত।

(৪) গীতা, ৫ম আধ্যা, ১৩—১৫ শ্লোক।

ভাব, আৰু জ্ঞানৰ প্ৰভাৱত যাৰ পাপ-পুণ্য নিবৃত্ত হৈছে, সেই যোগী সন্ন্যাসীয়ে মুক্তিপদ লাভ কৰে; জন্ম-মৃত্যুৰ বাব আৰু তেওঁৰ নাথাকে। (১)

"তত্ত্বজ্ঞ পণ্ডিতৰ চকুৰে ব্ৰাহ্মণ, গো, হস্তী, কুকুৰ আৰু চাণ্ডাল সকলো প্ৰকাৰ প্ৰাণীতে একেভাৱে ব্ৰহ্মদৰ্শন কৰে, তেওঁৰ মানত কুকুৰ বা যোগীৰ আত্মাৰ কোনো তাৰতম্য নাই। ব্ৰহ্মনিৰ্দোষ আৰু সমস্বৰূপ সমদৰ্শী পুৰুষে ব্ৰহ্মত স্থিতি কৰে। গতিকে, ইহলোকত তেওঁ সংসাৰ-জয়ী হব পাৰে। ব্ৰহ্মজ্ঞ পুৰুষ সৰ্ব্বত্ৰতে সমদৰ্শী; গতিকে তেওঁৰ মানত প্ৰিয় বা অপ্ৰিয় ভাব নাই, ভাল বা বেয়া বিচাৰ নাই, সৰু বৰৰ জ্ঞান নাই, তেওঁৰ মানত সকলো সমান। বাহ্যবিৰহিত আশক্তিশূন্য হলে অন্তৰত সুখ-শান্তিৰ অনুভৱ হয়; তাৰ পাচত আত্মজ্ঞান লাভ কৰিলে সেই সুখ-শান্তি অক্ষয়-অব্যয় হয়। হে কুন্তীনন্দন! যিবোৰ সুখভোগ ইন্দ্ৰিয়বিষয়ৰপৰা উৎপন্ন, সেইবোৰ নিশ্চয় দুখৰ কাৰণ, জ্ঞানীজনে তাত প্ৰীতি লাভ নকৰে।" (২)

"দেহ ত্যাগ কৰাৰ আগেয়েই, (৩) মনোবেগ ইন্দ্ৰিয়শক্তি সঞ্চাৰিত নৌ হওঁতেই, যি সেই বেগ চম্ভালি ৰাখিব পাৰে, তেওঁৱেই যোগী, তেওঁৱেই সুখী; দুখৰ আশ্ৰয়স্থান ভোগবাসনাৰপৰা যি যিমান আঁতৰত থাকে, তেওঁ তিমানেই সুখী। আত্মাতেই যাৰ প্ৰকাশ, তেওঁৱেই ব্ৰহ্মনিষ্ঠ

---

(১) গীতা, ৫ম আধ্যা, ১৬—১৭ শ্লোক।

(২) গীতা, ৫ম আধ্যা, ১৮—২২ শ্লোক।

(৩) পঞ্চম আধ্যাৰ ২৩ শ্লোকৰ "প্ৰাক্ শৰীৰ বিমোক্ষণাৎ" মানে কোনো কোনো টীকাকাৰে "শৰীৰ ত্যাগৰ আগেয়ে" বুলি ব্যাখ্যা দিছে; কিন্তু কৃষ্ণানন্দস্বামিকৃত গীতাৰ্থ সন্দীপনী মতে দেহ অহং ভাবশূন্য হৈ সন্ন্যাসাশ্ৰমত অৱস্থিত হোৱাৰ পূৰ্ব্বতে, অৰ্থাৎ গৃহাশ্ৰমত থাকোঁতেই।

যোগী, তেওঁৰেই ব্ৰহ্মনিৰ্ব্বাণপ্ৰাপ্ত হয়। আৰু, যি নিষ্পাপ সন্ন্যাসী, সংশয়বৰ্জ্জিত একাগ্ৰচিতীয়া, সৰ্ব্বভূতহিতৈষী, তেওঁৰেই প্ৰকৃত আত্ম-জ্ঞানী, তেওঁৰেই ব্ৰহ্মনিৰ্ব্বাণ প্ৰাপ্ত হয়।" (১)

"যাৰ হৃদয়ৰপৰা কাম-ক্ৰোধৰ বীজ বিনষ্ট হৈছে, আৰু তাৰ নিমিত্তে যাৰ চিত্ত সংযত হৈছে, যাৰ প্ৰাণত আত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ একত্ব জ্ঞান জন্মিছে, তেওঁৰ জীৱনে-মৰণে সকলো অৱস্থাতেই নিৰ্ব্বাণপদ লাভ হয়। মনৰপৰা সকলো বাহ্য বিষয় বাজ কৰি, দুই চকুক ভ্ৰূযুগলৰ মাজত স্থিতি কৰাই (২) প্ৰাণ আৰু অপান (৩) বায়ুক নাকৰ বিন্ধাৰ মাজত ৰুদ্ধ ৰাখি, যি ইন্দ্ৰিয় আৰু মনক জয় কৰিছে, আৰু ইচ্ছা, ভয়, ক্ৰোধ ইত্যাদিক বশ কৰি যি বিষয়বিৰাগী হব পাৰিছে, সেই যোগী পুৰুষ সততে নিৰ্ব্বাণপ্ৰাপ্ত হয়।" (৪)

"ভগৱন্তক যজ্ঞ আৰু তপস্যাদিৰ ভোক্তা, সৰ্ব্বলোকৰ মহেশ্বৰ আৰু সৰ্ব্বভূতৰ এক মাথোন সুহৃৎ (৫) বুলি তত্ত্বজ্ঞ হৈ সাধকসকলে পৰমপদ

---

(১) গীতা, ৫ম আধ্যা, ২৩—২৫ শ্লোক।

(২) চকুৰ দৃষ্টি ভ্ৰূযুগলৰ সন্ধিস্থলত স্থিৰ ৰাখিব পাৰিলে চিত্তৰ একাগ্ৰতা বৃদ্ধি লাভ হয়।

(৩) নিশ্বাস আৰু প্ৰশ্বাস।

(৪) গীতা, ৫ম আধ্যা, ২৬—২৮ শ্লোক।

(৫) ভগবানক স্থূলভাৱে দৰ্শন কৰিলে জীৱে মুক্তি লাভ কৰিবগৈ নোৱাৰে, তেওঁক সূক্ষ্মভাৱে জানিব আৰু সাক্ষাৎ স্বৰূপে দেখাদি দেখিব লাগে; সেই অৰ্থে তত্ত্বদৰ্শী আত্মজ্ঞানী ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁৰ পৰমভক্ত শিষ্য অৰ্জ্জুনৰ আগত নিজক সাক্ষাৎ ভগবান স্বৰূপে দেখা দি, "মাং ভোক্তাৰং যজ্ঞতপসাং সৰ্ব্বলোকমহেশ্বৰম্ সৰ্ব্বভূতানাং সুহৃদং" বুলি আত্মতত্ত্বজ্ঞান প্ৰকাশ কৰিছে।

বা মুক্তি লাভ করে ; আর ইহলোকতো তেনে সাধুগণ সংসারপাশর পরা বিমুক্ত হয়।" (৬)

(৬) গীতা, ৫ম আধ্যা, ২৯ শ্লোক।

৮। অধ্যায়।

—•◎•—

যোগী আৰু সন্ন্যাসী।

যোগী কোন্, সন্ন্যাসী কোন্ আৰু সিবিলাকৰ ভিতৰত কাৰ কি ধৰ্ম্ম, কাৰ কি কৰ্ম্ম, কাৰ কি লক্ষ্য ইত্যাদি বিষয়ত অৰ্জ্জুন সন্দিহান হোৱাত, ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই সেই সেই বিষয়ে এই বুলি বিশদ বুজনি দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, "যি কৰ্ম্মফললৈ আশা নাৰাখি নিত্য-নৈমিত্তিক কাৰ্য্যৰ অনুষ্ঠান কৰে, নিষ্ক্ৰিয় আৰু নিৰগ্নি (১) নহলেও, তেওঁৱেই যোগী, তেওঁৱেই সন্ন্যাসী। নিষ্কাম কৰ্ম্মযোগৰ দ্বাৰাই আত্মজ্ঞান লাভ আৰু কৈবল্যমুক্তি বা মোক্ষপ্ৰাপ্তিয়েই দুইৰো একেটা লক্ষ্য (২)। হে পাণ্ডৱ! শ্ৰুতিত যাক সন্ন্যাস বোলে, সেয়ে যোগ (৩) বুলি জানিবা; কিয়নো সন্ন্যাসৰ বলেৰে সংকল্পত্যাগী নহলে যোগী হোৱা অসম্ভৱ। যি মুনিয়ে যোগাৰূঢ় হবলৈ ইচ্ছা কৰে, কৰ্ম্মই তেওঁৰ প্ৰথম সোপান; কিয়নো, কৰ্ম্মানুষ্ঠান নহলে চিত্তশুদ্ধি নহয়; চিত্তশুদ্ধি নহলে যোগৰ উপযোগী নহয়। আৰু, যোগাৰূঢ় হলেও, তেওঁত কৰ্ম্মসন্ন্যাস ঘটে, কিয়নো কামনাত্যাগী সন্ন্যাসবৃত্তি নজন্মিলে যোগাৰম্ভণ নহয়। সাধক

---

(১) বহিৰনুষ্ঠান যোগ্য সমস্ত কাৰ্য্যৰ প্ৰতি বৈৰাগ্য।

(২) "অনাশ্ৰিতঃ কৰ্ম্মফলং কাৰ্য্যং কৰ্ম্ম কৰোতি যঃ।
স সংন্যাসী চ যোগী চ ন নিৰগ্নিৰ্ন চাক্ৰিয়ঃ॥"
—গীতা, ৬ অধ্যা, ১ শ্লোক।

(৩) মহৰ্ষি পতঞ্জলিৰ যোগসূত্ৰৰ আৰম্ভণত কোৱা হৈছে,—
"যোগশ্চিত্তবৃত্তিৰ্নিৰোধঃ"; অৰ্থাৎ, মনৰ সমস্ত বৃত্তি নিৰোধৰ নাম যোগ।

মুনি যেতিয়া সৰ্ব্বসংকল্পত্যাগী (১) শব্দাদি বিষয়ত অনাসক্ত হয় (২), তেতিয়াই তেওঁ সমাধিস্থ বা যোগাৰূঢ়ৰ অৰ্থে যোগ্য হয়।" (৩)

"বিবেকবুদ্ধিৰ দ্বাৰাই জীৱাত্মাক সংসাৰৰপৰা উদ্ধাৰ কৰিব লাগে, আত্মাক অৱসন্ন কৰিব নালাগে; কিয়নো আত্মাই আত্মাৰ বন্ধু, আত্মাই আত্মাৰ শত্ৰু (৪)। অৰ্থাৎ, আপোনাতপৰ আপোনাৰ বন্ধু আন কোনো হব নোৱাৰে; আপোনাৰ হিত আপুনি নিচিন্তিলে অন্যৰ চিন্তাই সিমান গুণ দিব নোৱাৰে। আপুনি আপোনাক সাৱধানে নচলালে, আপুনি আপোনাক শত্ৰুতা কৰা হয়। এতেকে, যি আত্মাই আত্মাক (৫) বশীভূত কৰিছে, সেই আত্মাই আত্মাৰ পৰমবন্ধু; আৰু যি আত্মা আত্মাক বশীভূত কৰিবলৈ অসমৰ্থ, সেই আত্মা আত্মাৰ বিষম শত্ৰু। কিয়নো, অদম্য জীবাত্মাই ইন্দ্ৰিয়াদিৰ প্ৰভাৱত আত্মাক বিচলিত কৰি পৰমাত্মালাভৰ পথৰপৰা পিছলাই নি শত্ৰুতাৰ আচৰণ

---

(১) সংকল্পৰপৰাই কামনাৰ উৎপত্তি। এতেকে, সংকল্প ত্যাগ কৰিলেই কামনাৰ ব জ নাশ হয়।

(২) নিত্য, নৈমিত্তিক, কাম্য, নিষিদ্ধ কোনো বিধৰ কৰ্ম্মতে চিত্তবৃত্তি প্ৰবৃত্ত নোহোৱাকে অনাসক্ত বোলা যায়।

(৩) গীতা, ৬ আধ্যা ২—৪ শ্লোক।

(৪) "উদ্ধৰেদাত্মনাত্মানং নাত্মানমবসাদয়েৎ।
আত্মৈব হ্যাত্মনো বন্ধুৰাত্মৈব ৰিপুৰাত্মনঃ॥
বন্ধুৰাত্মাত্মনস্তস্য যেনাত্মৈবাত্মনা জিতঃ।
অনাত্মনস্তু শত্ৰুত্বেবৰ্ত্তেতাত্মৈব শত্ৰুবৎ॥"
—গীতা, ৬ আধ্যা, ৫—৬ শ্লোক।

(৫) "জিতাত্মনঃ প্ৰশান্তস্য পৰমাত্মা সমাহিতঃ।
শীতোষ্ণ সুখদুঃখেষু তথা মানাৱমানয়োঃ॥"—গীতা, ৬ আধ্যা, ৭ম শ্লোক।

কৰে। যি জীৱাত্মা শীত, উষ্ণ, সুখ, দুখ, মান, অপমান, ৰাগ, ক্ৰোধ ইত্যাদি বৰ্জ্জিত, সেই আত্মাতে পৰমাত্মা অবিচলিত ভাৱে বিদ্যমান থাকে; আৰু যি জ্ঞান-বিজ্ঞানবিশিষ্ট, যি বিকাৰশূন্য আৰু জিতেন্দ্ৰিয়, যি শিল, সোন, সোণ, মাটি সকলো বস্তুকে সমান দেখে, তেওঁকে যোগাৰূঢ় বুলিব পাৰি।" (১)

"সুহৃদ, মিত্ৰ, অৰি, উদাসীন, মধ্যস্থ, দ্বেষ্য, বন্ধু, সাধু, অসাধু (২) আৰু অন্যান্য সকলো জীৱকে যি সমান জ্ঞান কৰে, তেওঁৱেই বিশিষ্ট পুৰুষ; এই বিশিষ্টতাই যোগাৰূঢ় পুৰুষৰ পূৰ্ব্বলক্ষণ। যোগাৰূঢ় পুৰুষে সততে নিৰ্জ্জনত বাস কৰি, ইন্দ্ৰিয়াদি সংযত কৰি, আশা আৰু পৰিগ্ৰহ ত্যাগ কৰি, চিত্তক সমাহিত কৰিব লাগে। বৰ ওখও নহয়, নিচেই চাপৰো নহয়, এনে পৱিত্ৰ ঠাইত (৩), তলত কুশাসন, তাৰ ওপৰত হৰিণা বা বাঘৰ ছাল, আৰু তাৰ ওপৰত কোমল বস্ত্ৰ (৪) পাৰি যোগীয়ে উপবেশন কৰাৰ বিধি। এনে পৱিত্ৰ আসনত উপবিষ্ট হৈ চিত্ত, ইন্দ্ৰিয় আৰু ক্ৰিয়া সংযত কৰি একাগ্ৰচিত্তেৰে চিত্তশুদ্ধিৰ যোগাকাঙ্ক্ষী পুৰুষে সমাধি অভ্যাস কৰাৰ প্ৰয়োজন। যোগাভ্যাসী পুৰুষে শিৰ, শৰীৰ আৰু কণ্ঠ পোনকৈ নীৰলভাৱে ৰাখি,

---

(১) গীতা, ৬ আধ্যা, ৮ম, শ্লোক।

(২) যি উপকাৰৰ আশা নকৰাকৈ উপকাৰ কৰে, যি উপকাৰৰ আশাত উপকাৰ কৰে; যি নিজৰ অপকাৰ নোহোৱাতো আনৰ অপকাৰ চিন্তে, যি পৰৰ হিত বা অহিত একোতে প্ৰবৃত্ত নহয়; যি বিবাদ ভাঙি শান্তি স্থাপন কৰে, যি স্বাৰ্থ ৰাখি আনক উপকাৰ কৰে; এনে সকলোকে যি সমান চকুৰে চাব পাৰে তেওঁৱেই সমাধিস্থ বা যোগাৰূঢ় হবৰ উপযুক্ত।—কৃষ্ণানন্দস্বামিকৃত গীতাৰ্থ সন্দীপনী।

(৩) মাটি বা শিলৰ ওপৰত আসন পতাই বিশিষ্ট বিধি।

(৪) বনাত বা কম্বল যোগাসনত পাৰিবলৈ বিশিষ্ট বস্ত্ৰ।

নিজৰ নাকৰ আগটি মাথোন চাই, আন কোনোফালে নাচাই, সমাধিস্থ হোৱাৰ বিধি। তাৰ পাচত, প্ৰশান্তচেতা, নিৰ্ভয়, ব্ৰহ্মচৰ্য্যশীল সংযতচিত্ত, মদ্গতচিত্ত, মৎপৰায়ণ হৈ যোগাভ্যাসী লোক সমাধিস্থ হোৱাৰ নিয়ম। এই নিয়মে সংযতচিত্ত সমাধিস্থ সাধকে মন নিৰোধ কৰি ঈশ্বৰৰ স্বৰূপভূত নিৰ্ব্বাণৰূপ পৰমশান্তি (১) লাভ কৰে। হে অৰ্জ্জুন! অতি-ভোজীবো সমাধি নহয়; অনাহাৰীবো নহয়; অতি নিদ্ৰায়ো যোগ দুৰ্ব্বল কৰে, অনিদ্ৰায়ো কৰে (২)। যি সমাধিস্থ লোকে নিয়মিত আহাৰ-বিহাৰ কৰে, নিয়মিত নিদ্ৰা-জাগৰণ কৰে, তেওঁৰ যোগ সহজে সিদ্ধি হয়। ইত্যাদি আচৰণৰ দ্বাৰাই যেতিয়া চিত্তসংযত হৈ আন্তৰিক বৃত্তিৰ ক্ৰিয়া, চেষ্টা, স্পৃহা সকলোতে বৈৰাগ্য লাভ হয়, আত্মা পৰমাত্মাত সমাহিত হয়, আৰু পৰমাত্মাত তন্ময় হোৱা যায়, তেতিয়াই যোগীৰ যোগ সিদ্ধ হয়।" (৩)

যোগসূত্ৰৰ সমাধি আৰু সাধনা বহলকৈ বৰ্ণাবৰ অৰ্থে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি ক্ৰমাৎ তাৰ ব্যাখ্যা বখানিবলৈ ধৰিলে, "হে অৰ্জ্জুন! য'ত বায়ুৰ গতি নাই, তাত বন্তি অচঞ্চলভাৱে জ্বলে; সেই অনুৰূপে বাহ্য বিষয়েৰে সংসৰ্গ নথকা হেতুকে যোগীৰ অন্তৰৰ বৃত্তিবিলাক কিঞ্চিৎ-

---

(১) যি অনিৰ্ব্বচনীয় অৱস্থা প্ৰাপ্ত হ'লে জীৱৰ বাসনা বিকাশৰ বীজ বিদগ্ধ হয়, তাৰ নাম পৰমনিৰ্ব্বাণ।—কৃষ্ণানন্দস্বামিকৃত গীতাৰ্থসন্দীপনী।

(২) যোগীয়ে পাকস্থলীৰ দুভাগ অন্নেৰে আৰু এভাগ পানীৰে পূৰণ কৰিব; বাকী চতুৰ্থভাগ বায়ুৰ গতি-বিধিৰ কাৰণে উদংকৈ ৰাখিব। ৰাতিৰ প্ৰথম আৰু চতুৰ্থ প্ৰহৰ ভগৱদাৰাধনা, দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় প্ৰহৰ নিদ্ৰাত নিয়োজিত কৰিব লাগে।

(৩) গীতা, ৬ আধ্যা. ৯—১৮ শ্লোক।

মানো বিচলিত নহয় (১)। যি অৱস্থাত চিত্ত যোগভ্যাসৰ দ্বাৰাই নিৰুদ্ধ হৈ উপশমপ্ৰাপ্ত হয়, যি অৱস্থাত ইন্দ্ৰিয়ৰ অতীত আৰু কেৱল শুদ্ধবুদ্ধি গ্ৰাহ্য নিৰতিশয় সুখ অনুভৱ কৰা যায়, যি অৱস্থাত স্থিত হলে আত্মস্বৰূপ ভাবৰপৰা পিছলিবৰ ভয় নাই, যি অৱস্থা লাভ হলে আন সমস্তকে সামান্য যেন বোধ হয়, যি অৱস্থাত থিতাপি হলে অতি অসহনীয় দুখেও টলাব নোৱাৰে, হে পাৰ্থ, সেই অৱস্থাৰ নামেই যোগ; সেই যোগত লেশমাত্ৰও দুখ নাই; এই যোগ মুকলি প্ৰাণেৰে অভ্যাস কৰা যুগুত।" (২)

"সংকল্পজাত কামনাবোৰ পৰিত্যাগ কৰি আৰু মনৰ বলেৰে ইন্দ্ৰিয় বিলাকক বিষয়-ব্যাপাৰৰপৰা নিবৃত্ত কৰি, ধৈৰ্য্যশীল বুদ্ধিৰ বলেৰে ক্ৰমাৎ ধীৰে ধীৰে চিত্ত নিৰুদ্ধ কৰি, আৰু মনক আত্মাত নিহিত কৰি, কিঞ্চিৎমানো আন চিন্তা নকৰি যোগীয়ে যোগ সাধন কৰিব লাগে। যি যি বিষয়লৈ চঞ্চল চিত্তৰ ধাউতি প্ৰৱল, যত্নৰে সেইবোৰৰ সেই সেই বিষয়ৰ পৰা চিত্তক ঘুৰাই আনি আত্মাৰ অনুগত কৰিব লাগে। প্ৰশান্তচিত্তীয়া যোগীয়ে যেতিয়া ৰজ আৰু তমোগুণ বৰ্জ্জিত হৈ উঠে, তেতিয়া তেওঁ নিস্পাপ হৈ অনায়াসে ব্ৰহ্মত্ব লাভ কৰি অনুপম সুখ-শান্তি অনুভৱ কৰে। হে অৰ্জ্জুন! সৰ্ব্বত্ৰ সমদৰ্শী যোগী পুৰুষে সকলো জীৱতে আত্মাক আৰু আত্মাত সকলো জীৱকে দেখা পায়।" (৩)

---

(১) "যথা দীপো নিবাতস্থো নেঙ্গতে সোপমা স্মৃতা।
যোগিনো যতচিত্তস্য যুঞ্জতো যোগমাত্মনঃ॥"
—গীতা, ৬। আধ্যা, ১৯ শ্লোক।

(২) গীতা, ৬ আধ্যা, ২০—২৩ শ্লোক।

(৩) গীতা, ৬ আধ্যা, ২৪—২৯ শ্লোক।

"যি যোগীয়ে জগতৰ সকলো বস্তুতে আত্মৰূপ ভগৱানক দেখা পায়, আৰু আত্মাত সকলোকে দেখে, সেই যোগৰ ওচৰত পৰমাত্মা পৰোক্ষ নহয়; পৰমাত্মাৰ ওচৰতো সেই যোগী পৰোক্ষ নহয়। যি যোগীয়ে সৰ্ব্বভূতস্থিত বা সকলো জীৱতে ব্যাপ্ত পৰমাত্মাক আপোনাত অভিন্নভাৱে ধাৰণা কৰি অপৰোক্ষ জ্ঞান কৰে, সেই যোগী যি অৱস্থাতে নাথাকক, তেওঁ অভেদৰূপে পৰমাত্মাত স্থিতি কৰে। হে অৰ্জ্জুন! যি মানুহে নিজৰ নিচিনাকৈ আনৰো সুখ-দুখৰ প্ৰতি সমানে দৃষ্টি ৰাখে, তেওঁৱেই সৱাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ,—তেওঁ যোগীৰো যোগী; কিয়নো মনৰ সম্পূৰ্ণ বিনাশ আৰু কামনাৰ সম্পূৰ্ণ ক্ষয় সাধিব নোৱাৰালৈকে কোনো যোগীয়ে সেই অৱস্থা লাভ কৰিব নোৱাৰে।" (১)

অৰ্জ্জুনে নিবেদন কৰিলে, "হে মধুসূদন! তুমি আত্মাৰ যি সমতাৰূপ যোগতত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিলা, মনৰ থিতি তাত যে সৰহ পৰ ঠাৱৰিব, মোৰ এনে বোধ হোৱা নাই; কাৰণ, হে কৃষ্ণ, মন অতি চঞ্চল, অতি ইন্দ্ৰিয়পৰায়ণ, অতি বলৱন্ত, অতি দৃঢ়।" (২)

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি তাৰ সমিধান দিলে, "হে মহাবাহো! মন যে চঞ্চল আৰু সহজে নিগৃহীত নহয় তাত মোৰ কিঞ্চিৎমানো সন্দেহ নাই; কিন্তু হে কুন্তীনন্দন! অভ্যাস আৰু বৈৰাগ্যৰ বলত সেই অসাধ্যও সাধ্য হৈ পৰে। অসংযতচিত্ত মানুহৰ পক্ষে এনে যোগ অৱশ্যে সহজ সাধ্য নহয়; কিন্তু যি লোক যত্নশীল আৰু যাৰ চিত্ত সংযত হৈছে, তেনে যোগীয়ে সদুপায়ৰ দ্বাৰাই সেই কাৰ্য্য নিশ্চয় সাধিব

(১) গীতা, ৬ অধ্যা, ৩০—৩২ শ্লোক।

(২) গীতা, ৬ অধ্যা, ৩৩—৩৪ শ্লোক।

পাৰে (১)। কিয়নো, অভ্যাসৰ বলত (২) সকলো সিদ্ধ হয়। অতএৱ, তাৰ নিমিত্তে পুৰুষে পুৰুষাৰ্থ কৰিব লাগে।"

অৰ্জ্জুনে সুধিলে, "হে কৃষ্ণ! যি ভগৱানভক্ত হৈও নিজ চিত্ত-চাঞ্চল্য দোষত যোগভ্ৰষ্ট হয়, যোগসিদ্ধি নহলে তেওঁৰ কি গতি হব? হে মহাবাহো! (৩) সেই তত্ত্বজ্ঞানবিমূঢ় আৰু কৰ্ম্মউপাসনাভ্ৰষ্ট লোক বতাহত পাহ পাহ হোৱা মেঘৰ নিচিনাকৈ নষ্ট নাযাব নে? হে কৃষ্ণ! মোৰ এই সংশয় তুমি সৰ্ব্বতোভাৱে নাশ কৰি দিয়া। তোমাত বাজে আন কেৱে মোৰ এই সংশয় ভঞ্জন কৰিব নোৱাৰে।" (৪)

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি বুজনি-সমিচাৰ দিলে, "হে পাৰ্থ! যোগভ্ৰষ্ট পুৰুষৰ ইহলোক বা পৰলোক কাচিতো নষ্ট নহয়। হে বাপি! (৫)

---

(১) গীতা, ৬ আধ্যা, ৩৫—৩৬ শ্লোক।

(২) "অভ্যাসৰ নৰ, কৰ্ণপথে কৰে শৰ" এই নীতিবচনফাকিৰ পম্ খেদি মিলেও এই কাঁতিওবিতে ওলায়গৈ। অভ্যাস আৰু পুৰুষাৰ্থৰ বলেৰে "অদৃষ্টৰ লিখন" খণ্ডোৱাও অসম্ভৱ নহয়।

(৩) ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই ভক্তবৃন্দৰ আপদ-বিপদ বিঘ্ন-অমঙ্গলাদি নিজ তত্ত্বজ্ঞান আৰু মঙ্গলময় বাহুবলেৰে বিনাশ কৰে হেতুকে এইখিনিত অৰ্জ্জুনে শ্ৰীকৃষ্ণক মহাবাহো বুলি সম্বোধন কৰিছে। বিশেষ, যশোদাবৎসল নন্দনন্দন গোবৰ্দ্ধনধাৰী কংসচাণুৰমৰ্দ্দন শিশুপাল-জৰাসন্ধাৰি কেশৱ মধুসূদন যাদবশ্ৰেষ্ঠ দৈৱকীতনয় বাসুদেৱৰ ভুজবলৰ নিদৰ্শন ইতিপূৰ্ব্বে বুৰি-বুৰিকৈ পোৱা গৈছে।

(৪) গীতা, ৬ আধ্যা, ৩৭—৩৯ শ্লোক।

(৫) পৰমভক্ত অৰ্জ্জুনে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণক পৰমগুৰু জ্ঞান কৰি তত্ত্ব প্ৰশ্ন কৰাৰ হেতুকে শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জ্জুনক সমনীয়া "সখি" সম্বোধন নকৰি, তেওঁক শিষ্য জ্ঞান কৰি 'বাপি' সম্বোধনেৰে তেওঁৰ প্ৰতি বাৎসল্য ভাৱ দেখুৱাইছে।

শাস্ত্ৰবিহিত অনুষ্ঠানকাৰী (১) লোকৰ কোনো দুৰ্গতি নহয়। যোগভ্ৰষ্ট লোকে পৰলোকত পুণ্যাত্মাৰ স্থান লাভ কৰি, তাতে বহুকাল স্থিতি কৰি, পুনঃ পৃথিবীত পৱিত্ৰ শ্ৰীমন্তৰ ঘৰত জন্মগ্ৰহণ কৰে। বিষয়-বাসনাৰ বশৱৰ্ত্তী হৈ মনোবৈকল্যত যোগভ্ৰষ্ট হোৱাৰ ইমানেই পৰিণাম। নাইবা, যোগভ্ৰষ্ট লোকে পৃথিবীত যোগনিষ্ঠ জ্ঞানী লোকৰ ঘৰত জন্মগ্ৰহণ কৰিব লগীয়া হয়; এনে জন্ম অতি দুৰ্লভ। অল্পায়ু বা অকালমৃত্যু হেতুকে যাৰ যোগসিদ্ধি নোহোৱাকৈ ৰয়, তেনে যোগ ভ্ৰষ্টৰ পৰিণাম এই। আৰু, হে কুৰুনন্দন! যোগভ্ৰষ্ট লোকে পৃথিবীত পুনৰপি জন্মগ্ৰহণ কৰিলে তেওঁৰ পূৰ্ব্বকৃত জ্ঞানসাধিনী বুদ্ধি পুনঃ লাভ হয়, আৰু সিমানৰেপৰা পুনৰপি মুক্তিৰ অৰ্থে যত্ন কৰে; তেওঁ আকৌ উলটি ঘুৰিৰপৰা জ্ঞানসাধনা কৰিব লগীয়া নহয়। যোগভ্ৰষ্ট লোকৰ পূৰ্ব্বাভ্যা-সৰ গুণত স্বভৱতে প্ৰবৃত্তি জন্মে। জন্মজন্মান্তৰীয় পুণ্যফলৰ বলত ক্ৰমাৎ সাধনা পকি উঠিলে যোগভ্ৰষ্ট পুণ্যাত্মাই শেহান্তৰত নিস্তাপিকৈ মুক্তিলাভ কৰে।" (২)

শেহান্তৰত, ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি ভক্তিযোগৰ অবাৰিত বুজনি দিলে, "মোৰ মনেৰে তত্ত্বজ্ঞানী যোগী তপস্বীতকৈও শ্ৰেষ্ঠ, পৰোক্ষ-জ্ঞানীতকৈও শ্ৰেষ্ঠ, কৰ্ম্মীতকৈও শ্ৰেষ্ঠ। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন! তুমি তত্ত্বসাধক যোগী হোৱাঁ; আৰু ইয়াকো মনত ৰাখিবাঁ যে, যি যোগীয়ে ভগৱদ্ভক্তিপৰায়ণ হৈ তন্ময় চিত্তেৰে ভগৱন্তক আৰাধনা কৰে, সেই যোগী সবাতোকৈ শ্ৰেষ্ঠ। এতেকে, হে পাণ্ডৱ! তুমি ভক্তিযোগৰ নিৰ্ম্মল পথৰ পথিক হোৱাঁ।" (৩)

---

(১) শ্ৰদ্ধা, সত্য, ব্ৰহ্মবিচাৰ আৰু সন্ন্যাস এই চাৰিটা শাস্ত্ৰবিহিত অনুষ্ঠান।

(২) গীতা, ৬ষ্ঠ আধ্যা, ৪০—৪৫ শ্লোক।

(৩) গীতা, ৬ষ্ঠ আধ্যা, ৪৬—৪৭ শ্লোক।

৭। আধ্যা।

ভক্তিযোগ।

পৰমাত্মা-তত্ত্বজ্ঞান।

পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী আধ্যাত ভগৱদ্ভক্তি পন্থাৰ যি সূচনা কৰা হৈছে, সেই ভক্তিমাৰ্গেদি ক্ৰমাৎ আগ বাঢি পৰমাত্মা-তত্ত্বজ্ঞান কি উপায়েৰে লাভ কৰিব পাৰি তাৰ বিশদ ব্যাখ্যা দিয়াৰ উদ্দেশ্যে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি অৰ্জ্জুনক সম্বোধন কৰিলে, "হে পাৰ্থ! তুমি পৰমেশ্বৰত একান্ত আসক্তচিত্ত, আৰু তুমি মোৰ নিতান্ত শৰণাগত; এতেকে পূৰ্ব্বোক্ত যোগাভ্যাস কৰি তুমি নিঃসংশয়কৈ সৰ্ব্ববিভূতিসম্পন্ন পৰমাত্মাক কি প্ৰকাৰে জানিবা, তাক ভাঙ্গি কওঁ শুনা (১); অৰ্থাৎ পূৰ্ব্বোক্ত যোগাভ্যাসত কোনো প্ৰকাৰৰ বিসঙ্গতি ঘটিলে তুমি পৰমাত্মাক নাজানিবৈও পাৰা, সেই কাৰণে সেই পৰমাত্মা তত্ত্বজ্ঞানৰ বিশদ ব্যাখ্যা দিওঁ, শুদ্ধচিত্তেৰে গ্ৰহণ কৰা (২)।

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই ক্ৰমাৎ ব্যাখ্যা দীঘলাবৈলৈ ধৰিলে, "মই এতিয়া তোমাক যি সাধন ফলাদিৰ ব্যাখ্যাৰে সৈতে জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ (৩) তত্ত্ব ব্যাখ্যা

---

(১) ভগৱানৰ কেনেকুৱা স্বৰূপ আৰাধনা কৰিব লাগে, আৰু কি নিয়মে ভগৱন্তত মন নিবিষ্ট কৰাৰ বিধি, সেই বিষয়ে তত্ত্বজ্ঞানী ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই মনেজানি প্ৰিয়শিষ্য অৰ্জ্জুনক জ্ঞান দিবলৈ আগ বাঢ়ে।

(২) গীতা, ৭ম আধ্যা, ১ম শ্লোক।

(৩) পৰমেশ্বৰক অদ্বিতীয় পূৰ্ণব্ৰহ্ম স্বৰূপে উপলব্ধি কৰাৰ নাম "জ্ঞান"; আৰু শ্ৰৱণ, মনন, বিচাৰাদিৰ দ্বাৰাই আত্মাত পৰমাত্মাক অনুভৱ কৰাৰ নাম "বিজ্ঞান"।

কৰিম, সেই তত্ত্ব উপলব্ধি কৰিব পাৰিলে তোমাৰ জানিবলৈ আৰু একো বাকী নাথাকিব (১)। সহস্ৰ সহস্ৰ মানুহৰ মাজত হয়তো এজনে জ্ঞান লাভৰ অৰ্থে যত্ন কৰে, আৰু তেনে সহস্ৰ সহস্ৰ যত্নকাৰীৰ মাজত হয়তো কেতিয়াবা কোনোবাই পৰমাত্মাৰ স্বৰূপ তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰিব পাৰে। মাটি, পানী, জুই, বায়ু, আকাশ, মন, বুদ্ধি আৰু অহঙ্কাৰ এই আঁঠ (২) বিধ মোৰ (৩) অৰ্থাৎ পৰমাত্মাৰ পৃথক্ প্ৰকৃতি। কিন্তু, এই আঁঠবিধ মোৰ (পৰমাত্মাৰ) জড় প্ৰকৃতি, ইয়াৰ উপৰিও পৰমাত্মাৰ (পৰমেশ্বৰৰ) চেতন প্ৰকৃতি আছে ; সেই চেতন প্ৰকৃতিয়েই অচেতন প্ৰকৃতিৰ জগতক ধাৰণ কৰি থৈছে। এই প্ৰকৃতিযুগলৰ সামঞ্জস্যতে জীৱসমূহৰ সৃষ্টি ; আৰু ময়ে (পৰমেশ্বৰেই) জগতৰ উৎপত্তি আৰু প্ৰলয়ৰ কাৰণ। হে ধনঞ্জয় ! জগতৰ কোনো বস্তুৱেই মোতকৈ (ঈশ্বৰতকৈ) শ্ৰেষ্ঠ, বা মোৰপৰা (পৰমাত্মাৰপৰা) স্বতন্ত্ৰ নহয় ; সূতাত যেনেকৈ মণিধাৰ গঁথা থাকে, জগতখন মোত্ তেনেকৈ জৰিত হৈ আছে। হে কুন্তীনন্দন ! মই (পৰমাত্মা) পানীত ৰস, চন্দ্ৰ-সূৰ্য্যত প্ৰভা, সৰ্ব্ববেদত ওঙ্কাৰ (ওঁ),

---

(১) জ্ঞানৰ বলত ব্ৰহ্মবস্তু বুজিব পাৰিলে, আৰু বিজ্ঞানৰ দ্বাৰাই পৰমাত্মাক অনুভৱ কৰিব পাৰিলে, জীৱৰ জানিবলৈ আৰু একো বাকী নাথাকে।

(২) সাংখ্যমতে ষোল বিধ বস্তু ; যেনে :—ক্ষিতি, অপ্, তেজ, মৰুৎ, ব্যোম ; পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়, পঞ্চ কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয়, আৰু মন।

(৩) ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই নিজাত্মাত পৰমাত্মাক প্ৰতিবিম্বিত কৰি "অহং" "মে," "মাম্" ইত্যাদি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰাৰ তত্ত্ব ওপৰত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। ভগবান বাসুদেৱে নিজে নিজত ঈশ্বৰত্ব কাচিতো আৰোপ কৰা নাই যদিও, ভক্ত শিষ্য অৰ্জ্জুনে সৰ্ব্বশাস্ত্ৰজ্ঞ, সৰ্ব্বতত্ত্বজ্ঞ, পূৰ্ণব্ৰহ্মজ্ঞ, জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ আধাৰ শ্ৰীকৃষ্ণক সাক্ষাৎ ঈশ্বৰ স্বৰূপ দেখে ; গতিকে পৰমাত্মাতত্ত্ব ব্যাখ্যাত ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই পৰমাত্মাৰ ঠাইত আত্মস্থিতি দেখুৱাই "মই" "মোৰ" "মোত" শব্দেৰে উদাহৰণ দিছে।

আকাশত শব্দ, পুৰুষত পৌৰুষৰূপে বিদ্যমান। সকলোতে ভগৱৎ-সত্ত বিদ্যমান জানিবা। ময়েই (পৰমাত্মাই) পৃথিবীত পুণ্য-পবিত্ৰ গন্ধ, অগ্নিত ময়ে (পৰমেশ্বৰেই) তেজোৰূপে অসোঁ, তপস্বীৰ তপস্যাতো মোৰেই (পূৰ্ণব্ৰহ্মৰেই) অৱস্থিতি। হে পাৰ্থ! মোকেই (পৰমাত্মাকেই) সৰ্ব্বভূতৰ মূল, বুদ্ধিমানৰ বুদ্ধি, আৰু তেজস্বীৰ বীজ বুলি জানিবা; ময়েই (পৰমাত্মাই) তেজ বুলি বুজিবা।" (১)

"হে অৰ্জ্জুন! ইতিপূৰ্ব্বতে আভাস দি (২) কহা হৈছে যে, ময়েই বলৱন্তৰ কামৰাগৰহিত বল, আৰু সমস্ত প্ৰাণীৰ ধৰ্ম্মৰ অবিৰোধী কামো ময়েই (৩)। সাত্ত্বিক, ৰাজসিক আৰু তামসিক জগতৰ সকলো পদাৰ্থই মোৰপৰা উৎপন্ন; সেইবোৰ মোতে অৱস্থিত যদিও, মোৰ স্থিতি সেইবোৰত নাই। কিন্তু, মায়ামুগ্ধ জীৱই মোক সেইবোৰৰপৰা আঁতৰ বুলি নাজানে। সত্ব, ৰজ, তম এই ত্ৰিগুণময় মোৰ অলৌকিক (৪) মায়া উপলব্ধি কৰা সহজ নহয়; কেৱল যিবিলাকে মোকেই একান্ত ভজনা কৰে, সিবিলাকে সেই মায়া অতিক্ৰম কৰিব পাৰে। পাপী, মূঢ়, নৰাধমে যাথোন আসুৰভাবজনিত মায়ামুগ্ধ হৈ মোক ভজনা

(১) গীতা, ৭ম আধ্যা, ২—১০ শ্লোক।

(২) "পুণ্যো গন্ধঃ পৃথিব্যাং চ তেজশ্চাস্মি বিভাবসৌ।
জীবনং সৰ্ব্বভূতেষু তপশ্চাস্মি তপস্বিষু" ॥
—গীতা, ৭ আধ্যা, ৯ শ্লোক।

(৩) বলং বলবতাং চাহং কামৰাগবিবৰ্জ্জিতম্।
ধৰ্ম্মাবিৰুদ্ধো ভূতেষু কামোঽস্মি ভৰতৰ্ষভ ॥—গীতা, ৭ আধ্যা, ১১ শ্লোক।

(৪) শ্ৰীকৃষ্ণত অলৌকিকতা অন্তে আৰোপ কৰিলেও তেওঁ সহিব নোৱাৰে। কিন্তু, ভক্তবৎসল বাসুদেৱে উপস্থিত সমস্যাত অৰ্জ্জুনৰ মনোৰঞ্জনাৰ্থে ঐশ্বৰিক মায়া ব্যাখ্যা কৰোঁতে স্বয়ং ঈশ্বৰ স্বৰূপে অলৌকিকতা নিজে নিজত আৰোপ কৰিছে।

নকৰাকৈ থাকে। কিন্তু, হে অৰ্জ্জুন! আৰ্ত্ত, জিজ্ঞাসু, অৰ্থাৰ্থী আৰু জ্ঞানী (১) এই চতুৰ্ব্বিধ লোকে মোক সততে ভজনা কৰে। ইবিলাকৰ ভিতৰত সদায় সমাহিত একনিষ্ঠ জ্ঞানীভক্ত পৰম উৎকৃষ্ট। কিয়নো,ময়ো জ্ঞানীৰ অতিশয় প্ৰিয়, জ্ঞানীয়ো মোৰ অতিশয় প্ৰিয়; কাৰণ জ্ঞানীভক্ত আত্মাৰ স্বৰূপ, জ্ঞানীভক্তই সমস্ত জগতকে পৰমাত্মাস্বৰূপ দেখা পায়; তেনে মহাত্মা অতি বিৰল। অৰ্থাৎ, জন্মে-জন্মে পুণ্য সঞ্চয় কৰি, পৰিশেষত জ্ঞানীভক্তই ভগৱৎ প্ৰেমত বিহ্বল হৈ গোটেই জগতকে ভগবন্ময় দৰ্শন কৰে। কামনাৰ প্ৰভাৱত যাৰ তত্ত্বজ্ঞান বিনষ্ট হয়, সি সেই কামনানুযায়ী নিয়ম পালন কৰি উপদেৱতাদিৰ উপাসনাত ধৰে। কিন্তু, যিবিলাক সকাম ভক্তই স্ব-কামনা অনুযায়ী কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰে, তাত সিবিলাকৰ আসক্তি মই গাঢ় কৰিহে দিওঁ। অৰ্থাৎ, যেয়ে যি ভাৱে যি দেৱতা বা ঈশ্বৰৰ স্বৰূপক অৰ্চ্চনা কৰে, অন্তৰ্য্যামী ভগৱানে সেই ভাৱেই সেই দেৱতাৰ জৰীয়তেই সেই অৰ্চ্চনা গ্ৰহণ কৰি সেই কামনা পূৰ্ণ কৰে।" (২)

"কামনানুযায়ী অৰ্চ্চনাৰে উপদেৱতাদি অৰ্চ্চনা কৰাটো চুটিবুদ্ধিৰ কাম; —তাৰ ফলত সেই আৰাধ্য দেৱতাক মাথোন লাভ কৰা যায়; কিন্তু পৰমাত্মা লাভ হবলৈ বাকী থাকে। অবিবেকী লোকে পৰমাত্মাক অব্যয়ভাৱে নাভাবি সব্যয় ভাৱে ভাবে। সকলোৱেই মোৰ স্বৰূপ দেখা পায়; কিন্তু মায়াৰ ঢাকনি ছেদ কৰি সেই স্বৰূপ দেখা কপটী ভক্তৰ ভাগ্যত নঘটে। জীৱই স্থূলদেহ ধাৰণ কৰিলেই সিবিলাকৰ অনুকূল বিষয় লাভলৈ ইচ্ছা

(১) আপদৰপৰা তৰিবৰ অৰ্থে যি ভগবানক আৰাধনা কৰে, তেওঁ আৰ্ত্তভক্ত; আত্মজ্ঞানলাভৰ অৰ্থে যি আৰাধনা কৰে, তেওঁ জিজ্ঞাসু; অৰ্থলাভৰ অৰ্থে আৰাধনা কৰোঁতা জনক অৰ্থাৰ্থী, আৰু ত্যাগী নিষ্কাম উপাসকক জ্ঞানী ভক্ত বোলে।

(২) গীতা, ৭ অধ্যা, ১১—২২ শ্লোক।

হয় আৰু প্ৰতিকূল পদাৰ্থত দ্বেষ জন্মে। ইয়াকে যোগমায়া বোলা যায়। প্ৰাণীমাত্ৰকেই মায়াত মুগ্ধ; কিন্তু জন্ম-জন্মান্তৰৰ সঞ্চিত পুণ্যৰাশিৰ গুণত যিবিলাক পাপৰপৰা মুক্ত হৈছে, সিবিলাকৰ সেই মায়া-মোহ ক্ৰমাৎ অপনীত হলে সিবিলাকে পৰমাত্মাক আৰাধনা কৰে। যি সকলে কামনাসিদ্ধিৰূপ ফলৰ প্ৰতি দৃষ্টি নাৰাখি কেৱল মুক্তিৰ অৰ্থেই সাধনা বা উপাসনাদি কৰে, সিবিলাকে সগুণব্ৰহ্মৰ আশ্ৰয় নললে সাধনা সিদ্ধ নহয়; অথচ ত্ৰিগুণব্ৰহ্ম সিবিলাকৰ উপাসনাৰ অতীত। যিবিলাকে অধিভূত, অধিদৈব আৰু অধিযজ্ঞৰে সৈতে মোক চিন্তা কৰে, সিবিলাকে মৰণকালতো মোৰ কৃপা লাভ কৰে। কাৰণ, ভগবদ্ভক্ত অজ্ঞান, অচেতন, মূৰ্চ্ছিত অৱস্থাতো ভগবদ্ভাবভ্ৰষ্ট নহয়। অৰ্থাৎ, অন্তিম কালত ইন্দ্ৰিয়বিলাক অৱশ হৈ আহে, কাৰ্য্যকৰী শক্তিহীন হৈ পৰে; তাৰ লগে লগে মন নিস্তেজ হৈ অভিভূত হবলৈ ধৰে। সেই সময়ত ভগৱৎ কথা শুনিবলৈ আৰু ভগবদানুবাণী হবলৈকো শক্তিৰ নাটনি পৰে। তেনে আসন্ন অৱস্থাত ভকতবৎসল ভগৱানে আপোনা-আপুনি মৃত্যুমুখী ভক্তৰ হৃদয়ত থিত্ দিয়ে।" (১)

---

(১) গীতা, ৭ম আধ্যা, ২৩—৩০ শ্লোক।

১০। আধ্যা।

ভক্তিযোগ।

পৰব্ৰহ্ম-তত্ত্বজ্ঞান।

ইতঃপূৰ্ব্বতে, গীতাৰ সপ্তম আধ্যাত, ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই যিবোৰ গুহ্য ৰহস্যৰ বিষয়ে উন্মুকিয়াইছিল, তাৰ সূক্ষ্মতত্ত্ব নিখুঁতকৈ উপলব্ধি কৰিবৰ অৰ্থে অৰ্জ্জুনে আগ্ৰহেৰে সুধিলে, "হে পুৰুষোত্তম মধুসূদন! ব্ৰহ্ম কি? অধ্যাত্ম নো বোলে কাক? ধৰ্ম্ম নো কি? অধিভূত (১), অধিদৈৱ (২), অধিযজ্ঞ (৩) নো কি, আৰু কেনেকৈ চিন্তিব লাগে? অধিযজ্ঞ দেহৰ ভিতৰত নে বাহিৰত অৱস্থিত? আৰু, মৰণকালত সমাহিতচিত্ত পুৰুষৰ হৃদয়ত তুমি কিৰূপে উদয় হোৱাঁ? অধিযজ্ঞ যদি দেহৰ ভিতৰত থাকে, তেন্তে তেওঁ বুদ্ধি আদি ৰূপে বিৰাজিত হয় নে স্বতন্ত্ৰবীয়াকৈ হয়?" (৪)

---

(১) পাৰ্থিব ক্ৰিয়া-কৰ্ম্মাদিয়েই অধিভূত নামে নিৰ্দ্দিষ্ট। যজ্ঞাদি কৰ্ম্মানুষ্ঠান ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত।—গীতাসন্দীপনী, কৃষ্ণানন্দ স্বামী।

(২) দেৱতাদিৰ ধ্যান, অথবা আদিত্যমণ্ডলৰ মাজৰ জীৱচৈতন্যৰ নাম অধিদৈৱ।—গীতাসন্দীপনী, কৃষ্ণানন্দ স্বামী।

(৩) যজ্ঞৰ আশ্ৰয়ত যাৰ অৱস্থিতি তেনে কোনো দেৱতা বিশেষ, কিম্বা পৰব্ৰহ্মকেই অধিযজ্ঞ বোলা হয়।—গীতাসন্দীপনী, কৃষ্ণানন্দ স্বামী।

(৪) গীতা, ৮ম আধ্যা, ১—২ শ্লোক।

অৰ্জ্জুনৰ অনুসন্ধানমূলক প্ৰশ্নৰ সমিচাৰ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি দান কৰিলে, "যিজন পৰম অক্ষৰ (১) তেওঁৱেই ব্ৰহ্ম ; স্বভাবেই অধ্যাত্ম (২), প্ৰাণিগণৰ উৎপত্তি আৰু বৃদ্ধিবিধায়ক যজ্ঞাদিয়েই কৰ্ম্ম (৩)। হে প্ৰাণিশ্ৰেষ্ঠ অৰ্জ্জুন ! নশ্বৰ পদাৰ্থই অধিভূত, হিৰণ্যগৰ্ভই অধিদৈৱ, বিষ্ণুস্বৰূপময়েই অধিযজ্ঞ। এই অধিযজ্ঞ পুৰুষ দেহাৰ মধ্যত থাকে বুলিও, তেওঁ বুদ্ধিমত্তাদিৰপৰা স্বতন্ত্ৰ। যি মানুহে মৰণৰ বেলিকাও ভগৱানক চিন্তি দেহা এৰে, সেই মানুহে যে ভগৱানৰ স্বৰূপতা লাভ কৰে, তাত সংশয় নাই (৪)। হে কুন্তীনন্দন ! চিৰজীৱন অনুৰাগেৰে সৈতে চিন্তা কৰাৰ ফলত, যেয়ে যি ভাবনা কৰি দেহত্যাগ কৰে, সেয়ে সেই ভাবপ্ৰাপ্ত হয় (৫)। মৰণ-মুহূৰ্ত্তৰ চিন্তানুসাৰেই

---

(১) যি অবিনশ্বৰ, যি অন্তৰ্বাহ্যব্যাপী, যি ওতপ্ৰোত ভাবে সৰ্বত্ৰ বিদ্যমান, যি উৎপত্তি-বিনাশবৰ্জ্জিত, যি সকলোৰে স্ৰষ্টা, যি সকলোৰে মূল, যি সকলোৰে শেষগতি, যি কাৰ্য্যৰ আৰম্ভণ, যি কাৰ্য্যৰ সামৰণ, তেওঁৱেই অক্ষৰ, তেওঁৱেই পৰব্ৰহ্ম।

—গীতাসন্দীপনী, কৃষ্ণানন্দ স্বামী।

(২) অক্ষৰ ব্ৰহ্মৰ প্ৰত্যক্ষ চৈতন্য দেহৰূপ কল্পিত আত্মাকে অধ্যাত্ম বোলা যায়।—গীতাসন্দীপনী, কৃষ্ণানন্দ স্বামী।

(৩) ইন্দ্ৰিয়াদিৰ উদ্দেশে যাগ, যজ্ঞ, হোম, দান আদি যি অনুষ্ঠিত হয়, তাকে কৰ্ম্ম বোলা যায়।

(৪) "অন্তকালে চ মামেৱ স্মৰন্ মুক্ত্বা কলেৱৰম্ ।
যঃ প্ৰয়াতি স মদ্ভাবং যাতি নাস্ত্যত্ৰ সংশয়ঃ ॥"

—গীতা, ৮ম, অধ্যা, ৫ম, শ্লোক।

(৫) "যং যং বাপি স্মৰন্ ভাবং ত্যজত্যন্তে কলেৱৰম্ ।
তং তমেৱৈতি কৌন্তেয় সদা তদ্ভাবভাৱিতঃ ॥"*
—গীতা, ৮ম, অধ্যা, ৬ষ্ঠ শ্লোক ।

জীৱৰ পুনৰ্জ্জন্ম, নাইবা ব্ৰহ্মনির্ব্বাণ লাভ হয়। অর্থাৎ, মৰণমুহূৰ্ত্তত যি মানুহে সংসাৰৰ ভোগ্য বিষয় চিন্তা কৰে, সি পুনঃ পার্থিব দেহা ধাৰণ কৰে; যি পুৰুষে শিব, বিষ্ণু আদি চিন্তা কৰে, তেওঁ তদ্রূপ ৰূপ ধাৰণ কৰে; যি ভক্তই ঐকান্তিক প্ৰেমৰ আৱেশে আত্ম-সমাধান কৰি দেহ ত্যাগ কৰে, তেওঁ ব্ৰহ্মনির্ব্বাণ লাভ কৰে। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন! সর্ব্বদায় মোক (পৰমাত্মাক) স্মৰণ কৰিবাঁ; উপস্থিত যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হোৱাঁ; আৰু মনোবুদ্ধি সমুদায় মোত্ (পৰমাত্মাত) অর্পণ কৰাঁ; তেনেহলেই মোক লাভ কৰিবাঁ যে তাত অনুমাত্ৰও সংশয় নাই (১)।” ৰণলৈ পিঠি নিদিয়াটো এটা ক্ষত্ৰিয়োচিত বিশিষ্ট ধৰ্ম্ম। এতেকে, যুদ্ধ কৰিবলৈ ওলাই আহি, অপৰপক্ষ যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত থকাৰ স্থলত, তালৈ পিঠি দিলে অৰ্জ্জুনৰ স্বধৰ্ম্ম বিনষ্ট হব, আৰু তাৰ ফলস্বৰূপ চিত্তশুদ্ধি আৰু নিষ্কামতা লাভ কৰিব নোৱাৰি তেওঁ মুক্তিপদৰপৰা বঞ্চিত হব; সেই কাৰণে, ভকতবৎসল ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই ভক্তশিষ্য অৰ্জ্জুনক যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হবলৈ পুনঃ পুনঃ উদগনি দিছে।

“হে পাৰ্থ! সর্ব্বদায় একান্তচিত্তেৰে পৰমাত্মচিন্তনৰ অভ্যাস যোগসাধনৰ দ্বাৰাই পৰব্ৰহ্ম প্ৰাপ্ত হোৱা যায়। সর্ব্বজ্ঞ (২), সর্ব্বনিয়ন্তা, সূক্ষ্মতকৈও সূক্ষ্মতৰ, সকলোৰে বিধাতা, অনাদি অচিন্ত্যৰূপ দিব্য পুৰুষক যি কায়মনোবাক্যে চিন্তা কৰে, তেওঁ মৰণ-মুহূৰ্ত্তত একাগ্ৰচিত্ত, ভক্তি আৰু অভ্যস্ত যোগবলৰ দ্বাৰাই প্ৰাণবায়ুক ভ্ৰূযুগলৰ মাজত স্থাপন কৰি সেই পৰব্ৰহ্মক লাভ কৰে।” (৩)

---

(১) গীতা, ৮ম, আধ্যা, ৭ম, শ্লোক।

(২) ভূত, ভবিষ্যত আৰু বৰ্ত্তমান বিষয়ৰ দ্ৰষ্টা- হেতুকে পৰমাত্মাক কবি বা সৰ্ব্বজ্ঞ বোলা যায়।

(৩) গীতা, ৮ম, আধ্যা, ৮—১০ শ্লোকৰ মূঠ্ বা সংযোগ-ব্যাখ্যা।

"হে অর্জ্জুন! বেদবেত্তা পুৰুষগণে যি অক্ষৰ ব্ৰহ্মৰ ব্যাখ্যা কৰে, নিস্পৃহ সন্ন্যাসীগণে যাক তপস্যাৰ ফলত লাভ কৰে, যাক পাবৰ অৰ্থে ধৰ্ম্মাত্মাসকলে ব্ৰহ্মচৰ্য্য ব্ৰত অৱলম্বন কৰে, সেই পৰব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ মই সংক্ষেপে ব্যাখ্যা কৰোঁ, সাৱধানে অৱধান কৰিবাঁ।" (১)

"যি সাধু পুৰুষে সমস্ত ইন্দ্ৰিয়দ্বাৰ অৱৰুদ্ধ কৰি, মনক হৃদয়ত নিৰোধ কৰি, প্ৰাণক মূৰত স্থাপন কৰি, আত্ম-সমাধিত অৱস্থিত হৈ, 'ওঁ' এই ব্ৰহ্মৰূপ একাক্ষৰ উচ্চাৰণ কৰোঁতে কৰোঁতে মোক (পৰমাত্মাক) চিন্তি তনু ত্যাগ কৰি প্ৰয়াণ কৰে, তেওঁৱেই পৰমগতি লাভ কৰে (২)। হে পাৰ্থ! যি সকল সাধু পুৰুষে অনন্যচিত্ত হৈ মোকেই (পৰমেশ্বৰকে) চিৰদিন চিন্তা কৰে, সিবিলাকলৈ মই (মুক্তিপদ) অতি সুলভ; আৰু সিবিলাকে মোক (পৰব্ৰহ্মক) পোৱাৰ পাচত, সৰ্ব্বদুখৰ আলয় স্বৰূপ পুনৰ্জ্জন্ম গ্ৰহণ কৰিব লগাত নপৰে। কিয়নো, হে অৰ্জ্জুন, ব্ৰহ্মলোকলৈকে সকলো জীৱৰ পুনৰ্জ্জন্মৰ বিধান আছে; কিন্তু মোক (পৰব্ৰহ্মক) লাভ কৰাৰ পাচত আৰু পুনৰ্জ্জন্মৰ বিধান নাই।" (৩)

"যি যোগীয়ে ব্ৰহ্মাৰ চতুৰ্যুগসহস্ৰ পৰিমিত দিন আৰু চতুৰ্যুগসহস্ৰ পৰিমিত ৰাতি (৪) বিষয়ক জ্ঞান লাভ কৰিছে, তেওঁৱেই হে আচল

---

(১) গীতা, ৮ম, আধ্যা, ১১শ শ্লোক।

(২) "সৰ্ব্বদ্বাৰাণি সংযম্য মনো হৃদি নিৰুধ্য।
মূৰ্দ্ধ্যাধায়াত্মনঃ প্ৰাণমাস্থিতো যোগধাৰণাম্॥
ওঁমিত্যেকাক্ষৰং ব্ৰহ্ম ব্যাহৰণ্ মামনুস্মৰণ।
যঃ প্ৰয়াতি ত্যজন্ দেহং স যাতি পৰমাংগতিম্॥
—গীতা, অষ্টম আধ্যা ১২—১৩ শ্লোক।

(৩) গীতা, অষ্টম আধ্যা, ১৪—১৬ শ্লোকৰ সংযোগ ব্যাখ্যা।

(৪) চতুৰ্যুগ:—সত্য, ত্ৰেতা, দ্বাপৰ আৰু কলি। সত্যযুগৰ পৰিমাণ

দিন-ৰাতি পৰিমাণৰ বিষয়ে ধাৰণা কৰিব পাৰে। ব্ৰহ্মাৰ জাগ্ৰত অৱস্থাই ব্যক্ত, আৰু নিদ্ৰিত অৱস্থাই অব্যক্ত; ব্ৰহ্মাৰ দিনত ব্যক্ত চৰাচৰ পদাৰ্থৰ কাম্য কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান হেতু পুনঃ পুনঃ উৎপত্তি আৰু স্থিতি, ৰাতিত ব্যক্ত চৰাচৰ পদাৰ্থ অব্যক্তৰূপে লয়প্ৰাপ্ত হয়। কিন্তু, চৰাচৰ জগত লয় পালেও, সেই অব্যক্তৰো অতীত, ইন্দ্ৰিয়ৰ অগোচৰ, স্বতন্ত্ৰসত্তা সনাতন পৰব্ৰহ্ম লয় নাপায়। সেই অক্ষৰ অব্যক্ত সত্তাস্বৰূপেই জীৱৰ পৰমগতি; সেই সত্তাভাপ্ৰাপ্ত হলেই জীৱৰ ঘূৰি জন্ম নহয়; সেয়ে মোৰ পৰমধাম, অৰ্থাৎ সেয়ে বিষ্ণুৰ পৰমপদ, সেয়ে বিষ্ণুৰ স্বৰূপ অৱস্থা। হে পাৰ্থ! এই চৰাচৰ জগত সেই পৰব্ৰহ্মতেই অৱস্থিত, আৰু তেওঁৰেই এই চৰাচৰ জগতত পৰিব্যাপ্ত; তেওঁ সহজবোধগম্য নহয়, ঐকান্তিক ভক্তি সহকাৰে মাথোন সেই পৰমপদ লাভ কৰা যায়।" (১)

"হে ভৰতকুলতিলক অৰ্জ্জুন! দেহৰপৰা প্ৰাণ ওলাই যাবৰ সময়ত কোন্ কালত বা কোন্ মাৰ্গেদি গতি হলে যোগীৰ পুনৰ্জ্জন্ম হয়, আৰু কোন্ কালত বা কোন্ মাৰ্গেদি গতি হলে সেই পুনৰাবৃত্তি নহয়, সেই কাল আৰু মাৰ্গৰ সৰল ব্যাখ্যা দিওঁ, শুনিবা।—যি মাৰ্গত জ্যোতিঃ-স্বৰূপ অগ্নি, দিন, শুক্লপক্ষ, উত্তৰায়ণ ছমাহৰ স্থিতি, সেই দেৱযান বা

১৭২৮০০০ বছৰ; ত্ৰেতাযুগৰ পৰিমাণ ১২৯৬০০০ বছৰ; দ্বাপৰযুগৰ পৰিমাণ ৪৩২০০০ বছৰ। এই চতুৰ্যুগ সহস্ৰবাৰ পাৰ হলে ব্ৰহ্মাৰ এদিন, আৰু সেই দৰে আকৌ চতুৰ্যুগ সহস্ৰবাৰ পাৰ হলে ব্ৰহ্মাৰ এৰাতি হয়। এই হিচাপে ধৰি ব্ৰহ্মাৰ অহোৰাত্ৰত (এদিন আৰু এৰাতিত) কিমান বছৰ সোমায়, তাক ধাৰণা কৰিবলৈ গলে লেখ নোপোৱা হয়গৈ।—অৰ্থাৎ, পৰব্ৰহ্ম, বা পৰমাত্মা বা সৃষ্টিকৰ্ত্তা ভগৱন্ত যেনে অনাদি আৰু অনন্ত, তেওঁৰ কালৰ পৰিমাণো সেই দৰেই অনাদি আৰু অনন্ত।

(১) গীতা, অষ্টম অধ্যা:, ১৭—২৩ শ্লোকৰ সংযোগ ব্যাখ্যা।

ব্রহ্মমার্গেদি গমন কৰি সগুণব্রহ্ম উপাসনা কৰা কৰ্ম্মযোগীয়ে ব্রহ্মলোকলৈ গতি কৰি পৰব্রহ্ম বা পৰমাত্মাত ব্রহ্মনির্ব্বাণপ্রাপ্ত হয় (১)। যি মাৰ্গত ধূম, ৰাত্ৰি, কৃষ্ণপক্ষ, দক্ষিণায়ন ছমাহৰ স্থিতি (২), সেই মাৰ্গেদি গতি হলে কৰ্ম্মীপুৰুষ চন্দ্ৰলোক (৩) প্ৰাপ্ত হৈ স্বৰ্গসুখ ভোগৰ অন্তত, অতৃপ্ত বাসনা হেতুকে সংসাৰত পুনৰাবৃত্ত হয়। শুক্ল আৰু কৃষ্ণ এই দুই পথ জগতত নিত্যসিদ্ধ। শুক্লমাৰ্গৰ উপাসক নিৰ্ব্বাণপ্ৰাপ্ত আৰু কৃষ্ণমাৰ্গৰ কৰ্ম্মী পুনৰাবৃত্তিপ্ৰাপ্ত হয়। ইয়াকে জানি, সগুণব্ৰহ্ম উপাসক যোগী সংসাৰৰ মায়াত বিমুগ্ধ নহয়। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন, তুমিও সংসাৰৰ মায়াত বিমুগ্ধ নহৈ শুক্লমাৰ্গগামী হোৱাৰ উদ্দেশে সমাধিস্থ হোৱাঁ। হে অৰ্জ্জুন! বেদ অধ্যয়নৰ ফলত, তপস্যাৰ বলত, দানকৰ্ম্মৰ গুণত, পুণ্যকৰ্ম্মৰ পৰিণামত যি ফল লাভ হয়, ধ্যাননিষ্ঠ যোগীগণে সেই ফলভোগ তুচ্ছ কৰি সৰ্ব্বকাৰণৰ কাৰণ-

---

(১) "অগ্নিজ্যোতিৰহঃ শুক্লঃ ষণ্মাসা উত্তৰায়ণম্।
তত্ৰ প্ৰয়াতা গচ্ছন্তি ব্ৰহ্ম ব্ৰহ্মবিদো জনাঃ ॥"
—গীতা, অষ্টম আধ্যা, ২৪ শ্লোক।

(২) "ধূমো ৰাত্ৰিস্তথা কৃষ্ণঃ ষণ্মাসা দক্ষিণায়ন্।
তত্ৰ চান্দ্ৰমসং জ্যোতিৰ্যোগী প্ৰাপ্য নিবৰ্ত্ততে ॥"—৮ম আধ্যা, ২৫ শ্লোক।

(৩) চন্দ্ৰলোক পুণ্যভোগৰ স্থান। যি সকলে সৎকৰ্ম্মাদি কৰি দেহ ত্যাগ কৰে, সেই সকলে চন্দ্ৰলোক লাভ কৰি অনুপম স্বৰ্গসুখ ভোগ কৰিবলৈ পায়; কিন্তু বাসনাসূত্ৰ যোগত সংসাৰলৈ পুনৰাবৃত্ত হয়। এই পুনৰাবৃত্তি মাৰ্গৰ নাম পিতৃযান।—গীতাৰ্থ সন্দীপনী, কৃষ্ণানন্দ স্বামী।

স্বৰূপ পৰব্ৰহ্মক লাভ কৰে (১)। এতেকে, তুমিও তেনেকৈ যোগনিষ্ঠ হৈ, আপোন-পৰ ভাব পৰিত্যাগ কৰি, উপস্থিত যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হৈ স্বধৰ্ম্ম পালন কৰি, সেই অনাদি অনন্ত সনাতন পৰব্ৰহ্মক লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাঁ।" (২)

---

(১) "বেদেষু যজ্ঞেষু তপঃসু চৈব দানেষু যৎপুণ্যফলং প্ৰদিষ্টম্।
অত্যেতি তৎ সৰ্ব্বমিদং বিদিত্বা যোগীপৰং স্থানমুপৈতি চাদ্যম্॥"
—গীতা, অষ্টম আধ্যা, ২৮ শ্লোক।

(২) গীতা, অষ্টম আধ্যা, ২৩—২৮ শ্লোকৰ সংযোগব্যাখ্যা।

১১। অধ্যায়।

বিজ্ঞানপূৰ্ণ জ্ঞানতত্ত্ব।

মুক্তিমাৰ্গ ব্যাখ্যাৰ পাচত, জ্ঞাননিষ্ঠ পুৰুষৰ গতি-মুক্তি আৰু ভগৱানৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ বিষয়ক জ্ঞান উপদেশ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ জগতগুৰু শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি আৰম্ভ কৰিলে, "হে অৰ্জ্জুন! তুমি আৰ্জ্জৱ আৰু সংযমাদি গুণযুক্ত মোৰ উপযুক্ত শিষ্য; এতেকে তোমাক বিজ্ঞানপূৰ্ণ জ্ঞানতত্ত্বৰ গুহ্য ৰহস্যৰ বিষয়ে কওঁ, মনপাৰি শুনিবা; শুনি সেই তত্ত্ব হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰিলে তুমি সংসাৰ-বন্ধনৰপৰা মুক্তিলাভ কৰিব পাৰিবা। এই তত্ত্বজ্ঞান সকলো জ্ঞানতকৈ গুহ্যতম, সকলো বিদ্যাতকৈ শ্ৰেষ্ঠবিদ্যা, অতি উত্তম, অতি পৱিত্ৰ, প্ৰত্যক্ষ ফলপ্ৰদ, ধৰ্ম্মসঙ্গত, সুখসাধ্য আৰু অক্ষয় ফলদায়ক। কিন্তু, হে পাৰ্থ, শ্ৰদ্ধাহীন মানুহে মোক (পৰমাত্মাক) কেতিয়াও নাপায়; গতিকে সিহঁতে সৰ্ব্বতিকাল সংসাৰপথত ঘুৰি ফুৰে। অব্যক্তৰূপে মই (পৰমাত্মাই) গোটেই জগত্ ব্যাপি আছোঁ, সকলো বস্তুৱেই মোত (পৰমাত্মাত) স্থিতি কৰিছে; কিন্তু মই ক'তো অৱস্থিত নাই (১)। তাৰ যুক্তি এই যে, বস্তুৰ উৎপত্তি আৰু বিনাশ আছে; কিন্তু ভগৱান নিত্য। ভগৱান

---

(১) "ময়া ততমিদং সৰ্ব্বং জগদব্যক্তমূৰ্ত্তিনা।
মৎস্থানি সৰ্ব্বভূতানি ন চাহং তেষবস্থিতঃ॥"
—গীতা, নৱম অধ্যা, ৪ৰ্থ শ্লোক।

স্বপ্ৰকাশশীল। তুমি মোৰ এই অলৌকিক ৰূপলৈ (১) চোৱাঁ, দেখিবা জগতৰ বস্তুবোৰে (ভূতগণে) মোত্ স্থিতি কৰা নাই; মই মাথোন ইতিপূৰ্ব্বতে কৈ অহা মায়াজনিত ভূতধাৰক আৰু ভূতপালকৰূপে বিদ্যমান আছোঁ। অৰ্থাৎ, পৰমাত্মা স্বমহিমাত প্ৰতিষ্ঠিত, আৰু ভগৱান একোৰে আধাৰ নহয়, কোনো বস্তুতে তেওঁ অধিষ্ঠান নকৰে, তেওঁ নিৰ্লিপ্ত। পদ্মপত্ৰ আৰু পানীৰ যি সম্বন্ধ, ভূতধাৰক ভূতপালক ভগৱন্ত আৰু ভূতৰ মাজত সেই সম্বন্ধ। (২)

"আকাশতে বেগৱান বায়ুৰ স্থিতি; কিন্তু আকাশৰ নিৰ্লিপ্ততা গুণ হেতুকে বায়ুৰ লগত আকাশ লৰি নুফুৰে। সেই অনুৰূপে, ভূত সমষ্টিয়ে পৰমাত্মাত অৱস্থিতি কৰিছে যদিও, পৰমাত্মা সৰ্ব্বতিকাল নিৰ্লিপ্ত আৰু স্বতন্ত্ৰবীৰ্য্য ভাৱে আছে।" (৩)

ইমানলৈকে সৃষ্টিস্থিতি বিষয়ক পৰমাৰ্থতত্বজ্ঞান দান কৰাৰ পাচত, ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই প্ৰলয়তত্বজ্ঞান দিয়াৰ উদ্দেশে তন্ময়চিত্ত অৰ্জ্জুনক এই বুলি সম্বোধন কৰিলে, "হে কুন্তীনন্দন! ইয়াৰ আগেয়ে কৈ অহা হৈছে যে, মোৰ (পৰব্ৰহ্মৰ) মায়াৰপৰাই জগৎ প্ৰকাশিত হৈছে; জগৎ বিনষ্ট হলে, অৰ্থাৎ প্ৰলয় কালত, জগতৰ সকলো বস্তু মোৰ

---

(১) অৰ্জ্জুন কৃষ্ণভাৱত ক্ৰমাৎ তন্ময় হৈ অহা দেখি জগন্মোহনৰূপী তত্বজ্ঞানী ভগৱান বাসুদেৱে পৰমাত্মাৰ স্বপ্ৰকাশ আত্মদেহত নিৰ্দ্দেশ কৰিছে। কৃষ্ণপ্ৰাণ অৰ্জ্জুনে কৃষ্ণতে পৰমাত্মাৰূপ দৰ্শন কৰা দেখি, ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই অতঃপৰ পৰমাত্মা নামে ৰখানিব লগীয়া সৰ্ব্ববিষয়তে 'মাং' 'ময়া', 'মে', 'মমাত্মা' ইত্যাদি শব্দেৰে আত্মনিৰ্দ্দেশ কৰিছে।

(২) গীতা, নৱম আধ্যা, ১—৫ শ্লোকৰ সংযোগব্যাখ্যা।

(৩) গীতা, নৱম আধ্যা, ৬ষ্ঠ শ্লোক।

(পৰমাত্মাৰ) ত্ৰিগুণময়ী (১) প্ৰকৃতিত লিপ্ত হয়। চৈতন্যৰূপ পৰমাত্মা তেতিয়াও স্বতন্ত্ৰ থাকে। পুনৰপি সৃষ্টিকালত সেই প্ৰকৃতিস্থ বীজৰূপৰ্বা তত্ত্ব সংগ্ৰহ কৰি সৃষ্টি ৰচনা কৰা হয়। আৰু, প্ৰকৃতিকে আশ্ৰয় কৰি তাৰ প্ৰভাৱত বাৰংবাৰ জীৱবস্তু প্ৰণয়ন কৰা হয়। কিন্তু, হে ধনঞ্জয়! উদাসীন পুৰুষৰূপ পৰব্ৰহ্ম সৃষ্টিক্ৰিয়াদিত আসক্ত নথকাৰ হেতুকে, তাত মই (পৰমাত্মা) বান্ধ নাথাওঁ; অথচ মোৰ অধিষ্ঠান হেতুকেই প্ৰকৃতিয়ে (২) বাৰংবাৰ নানাৰূপে স্থাৱৰজঙ্গমাত্মক জগৎ প্ৰসৱ কৰে। হে অৰ্জ্জুন! অবিবেকী লোকে মাথোন মোৰ সৰ্ব্বভূতা-পৰমেশ্বৰৰূপ পৰমাৰ্থতত্ত্ব উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰি মোৰ মানৱমূৰ্ত্তিৰ প্ৰতি অৱজ্ঞা কৰে (৩)। নিস্ফলকাম, নিস্ফলকৰ্ম্মা, বিফলজ্ঞান, বিচাৰবিহীন পুৰুষ সততে ৰাক্ষসী, আসুৰী আৰু মোহিনী প্ৰকৃতিপ্ৰাপ্ত হয়। কিন্তু, হে পাৰ্থ, যি সকলে দৈৱপ্ৰকৃতিক আশ্ৰয় কৰি ঈশ্বৰৰ প্ৰতি একান্তমতি হয়, সেই সকল পুণ্যাত্মাই মোক সৰ্ব্বভূতৰ অবিনাশী কাৰণ বুলি জানি ভজনা কৰে।" (৪)

"মহাত্মাগণে নিত্য সমাহিত হৈ ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভাৰ্থে সততে ভগৱানৰ নাম-কীৰ্ত্তন কৰে। কোনো কোনো মহাত্মাই জ্ঞানৰূপ যজ্ঞানুষ্ঠানেৰে ভগৱানৰ পূজা কৰে; কোনোৱে আকৌ ভগৱানক

---

(১) ত্ৰিগুণ :—সত্ত্ব, ৰজ, তমঃ।

(২) প্ৰকৃতি মায়াৰেই নামান্তৰ মাথোন; ব্যতিৰেকে ব্ৰহ্মৰূপৰা প্ৰকৃতিৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব নাই। এতেকে, পৰব্ৰহ্মৰ মহিমাৰূপ মায়াতেই জীৱ আৰু জগৎ প্ৰকাশিত।—শ্ৰীধৰ স্বামীকৃত টীকা।

(৩) এই খিনিতে মানৱী শ্ৰীকৃষ্ণই স্বয়ং ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ বুলি প্ৰকাশ্যে স্বীকাৰ কৰিছে।

(৪) গীতা, নৱম অধ্যায়, ৭—১৩ শ্লোকৰ ভাবানুবাদ।

স্বতন্ত্ৰ ভাবে। ইত্যাদিকৈ ভিন্ ভিন্ পন্থাত ভগৱানক আৰাধনা কৰা যায়। কিন্তু, হে অৰ্জ্জুন, ময়ে বেদ, ময়ে যজ্ঞ, ময়ে শ্ৰাদ্ধ (পিতৃযজ্ঞ), ময়ে ঔষধ, ময়ে মন্ত্ৰ, ময়ে হোমৰ ঘিঁউ, ময়ে অগ্নি, ময়ে হোম (১), ময়ে এই জগতৰ পিতৃ, ময়ে মাতৃ, ময়ে ধাতা, ময়ে পিতামহ, ময়ে জ্ঞেয়, ময়ে পাৱন, ময়ে ওঁকাৰ (প্ৰণৱ), ময়ে ঋগ্বেদ, ময়ে সামবেদ, ময়ে যজুৰ্ব্বেদ (২), ময়ে গতি, ময়ে ভৰ্ত্তা, ময়ে প্ৰভু, ময়ে সাক্ষী, ময়ে নিবাস, ময়ে ৰক্ষক, ময়ে সুহৃৎ, ময়ে প্ৰভৱ, ময়ে স্থান, ময়ে নিধান, ময়ে প্ৰলয়, ময়ে অবিনাশী বীজ (৩)। হে পাৰ্থ! ময়ে উত্তাপ দান কৰোঁ, ময়ে পানী আকৰ্ষণ কৰোঁ, ময়ে ঘুৰি বৰষুণ দিওঁ; ময়ে অমৰ আৰু মৰণ স্বৰূপ, ময়ে সৎ আৰু অসৎ স্বৰূপ (৪)। যি সকল বেদবিদ্ পুণ্যাত্মাই কাম্য

---

(১) যেয়ে যি ভাবেই বা যি পন্থাৰেই পূজা কৰক লাগে, সেই পূজা স্বয়ং ভগৱানেই গ্ৰহণ কৰে, মাথোন বিশুদ্ধ আৰু সৰল হব লাগে।

(২) ভগবানেই জগৎ সৃষ্টি কৰিছে, গতিকে তেওঁ জগতৰ পিতৃ-মাতৃ; ভগৱানেই জগতৰ ৰক্ষাকৰ্ত্তা আৰু পাপ-পুণ্যৰ ফলদাতা, সেই হেতুকে তেওঁ বিধাতা; ভগবান ব্যক্ত আৰু অব্যক্তৰ অতীত, সেই কাৰণে তেওঁ পিতামহ; ভগৱানক চিত্তশুদ্ধিৰে জানিব পাৰিলেই জীৱই শুদ্ধিলাভ কৰে, সেই বাবে তেওঁ পবিত্ৰ।

(৩) ভগৱান জগতৰ ব্যৱস্থাপক, গতিকে তেওঁ ভৰ্ত্তা; ভগৱানৰপৰা আৰকৈ কোনো কৰ্ম্ম কৰা নাযায়, তদৰ্থে তেওঁ সাক্ষী; তেওঁ প্ৰভৱ, কাৰণ তেওঁ উৎপত্তিৰ মূল; তেওঁ স্থান, কাৰণ জগত তেওঁতে অৱস্থিত; তেওঁ প্ৰলয়, কিয়নো তেওঁ জগত বিনাশৰ হেতু। মুঠতে, ভগৱানেই সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয়কৰ্ত্তা।—গীতাৰ্থ সন্দীপনী, কৃষ্ণানন্দ স্বামী।

(৪) ভগৱান পৰমাত্মা, নিত্যবৰ্ত্তমান, সেই কাৰণেই তেওঁ সৎ; অনিত্য ব্যক্তৰূপ জগতো তেওঁৱেই, সেই হেতুকে তেওঁ অসৎ।—শ্ৰীধৰ স্বামীকৃত টীকা।

যজ্ঞাদিৰ অনুষ্ঠানেৰে মোক পূজা কৰি সোমৰস পান কৰি নিষ্পাপ হৈ স্বৰ্গ কামনা কৰে, সেই সকাম পুৰুষসকলে স্বৰ্গ লাভ কৰি দিব্য সুখ ভোগ কৰে (১)। তাৰ পাচত, পুণ্যক্ষয় হলে, সিবিলাকে পুনৰায় মৰ্ত্যত জন্ম ধৰেহি; স্বৰ্গকামনাৰে বেদবিহিত কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰিলে এই দৰে বাৰংবাৰ সংসাৰলৈ ঘুৰিব লগা হয়। কিন্তু, যি সকলে একান্ত চিত্তেৰে মোৰ সাক্ষাৎ বাঞ্ছা কৰে, সেই সকলে অনায়াসে ভগৱৎকৃপা লাভ কৰে। হে কুন্তীনন্দন! অজ্ঞান হেতুকে যি বিলাকে উপদেৱতাদিৰ পূজা-অৰ্চ্চনা কৰে, সিবিলাকে অজ্ঞাতভাৱে মোকেই হে পূজা কৰে; তাকে নজনাৰ বাবেই সিবিলাক পুনৰাবৃত্তিপ্ৰাপ্ত হয়।" (২)

"শুদ্ধচিত্ত হৈ যি যাক ভক্তিভাৱে পূজা কৰে, সি তাকে পায়। ফুল, ফল, পাত, এচলু পানী ইত্যাদি যি যিহকে ভক্তিৰে সৈতে মোলৈ আগ বঢ়ায়, মই তাকে পৰম প্ৰীতিৰে সৈতে গ্ৰহণ কৰোঁ। হে কুন্তীনন্দন! তুমি যি অনুষ্ঠান, দান, ভোজন, হোম আৰু তপশ্চৰণ কৰাঁ, সেইবোৰ মোক স্মৰণ কৰি কৰিবাঁ (১)। তুমি এইৰূপে সন্ন্যাস ভাবাপন্ন হৈ মোক লাভ কৰিবাঁ। মোৰ প্ৰিয়-অপ্ৰিয় নাই, মই সৰ্ব্বজীৱৰ পক্ষে একৰূপ; যেয়ে শুদ্ধচিত্ত হৈ মোক একান্ত ভক্তি কৰে, সেয়ে মোত অৱস্থিতি কৰে, আৰু ময়ো সিবিলাকৰ মাজত থাকোঁ। পাপী-দুৰাচাৰেও

---

(১) ভগৱানৰ নানা পন্থীয়া উপাসকৰ ভিতৰত সকাম সাধকৰ কিৰূপ গতি হয়, তাৰে ব্যাখ্যা।

(২) গীতা, নৱম আধ্যা, ১৪—২৪ শ্লোকৰ সংযোগব্যাখ্যা।

(৩) ভগৱানক কিৰূপে আৰাধনা কৰিলে ভগৱৎপদ লাভ কৰা যায়, ই তাৰে সঙ্কেত মাথোন। ইয়াৰপৰাই "কৃষ্ণায় অৰ্পণমস্তু" বচনৰ গূঢ়াৰ্থ বুজিব লাগে। যোৱাকোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই যে, 'মই', 'মোৰ', 'মোক' ইত্যাদিয়ে কৃষ্ণৰূপ পৰব্ৰহ্মক বুজাইছে।

যদি একান্ত চিত্তেৰে মোক আৰাধনা কৰে, তাৰো বাঞ্ছা সিদ্ধি হয়; কিয়নো ভক্তি অথলে নাযায়। তেনেকুৱা জীৱ ততালিকে ধৰ্ম্ম-পন্থা-প্ৰাপ্ত হয়; কাৰণ মোৰ ভক্ত বিনাশপ্ৰাপ্ত কাচিতো হব নোৱাৰে (১)। স্ত্ৰী, বৈশ্য, শূদ্ৰ আদি বেদশাস্ত্ৰজ্ঞানত হীন জাতিৰ (২) মানুহেও মোৰ আশ্ৰয়ত পৰমগতি লাভ কৰে,—ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ তো কথাই নাই। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন! ক্ষত্ৰিয়তনয় তুমি (৩) নশ্বৰ দেহাৰ মায়া পৰিহাৰ কৰি ভক্তিপৰায়ণ হোৱাঁ। তুমি মদগতচিত্ত, মদ্ভক্ত আৰু মোৰ পূজা-পৰায়ণ হৈ মোক নমস্কাৰ কৰাঁ। এইৰূপে মোৰ শৰণাগত হৈ, তোমাৰ আত্মাটোক সমৰ্পণ কৰি, তুমি মোক লাভ কৰাঁ।" (৪)

—০—

(১) অজ্ঞান বা মোহজনিত ভগবদ্ভক্তৰ কদাপি পতন নাই।

(২) জাতি, বৰ্ণ, বয়স, গুণ, অবস্থাদি নিৰ্ব্বিশেষে ভক্তিৰ অধিকাৰী;—"যথা ভক্তি তথা মুক্তি"।

(৩) ক্ষত্ৰিয়তনয় বুলি বুদ্ধিবৰ্ণ শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জ্জুনক স্বধৰ্ম্ম পালনলৈ, অৰ্থাৎ যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হবলৈ প্ৰকাৰন্তৰে উপদেশ দিছে।

(৪) গীতা, নৱম অধ্যা, ২৯—৩৪ শ্লোকৰ সংযোগ ব্যাখ্যা।

১২। অধ্যায়।

ধ্যানযোগ।

ভগৱান-বিভূতি,—স্বপ্রকাশ।

ইয়াৰ আগৰ তিনটা ছেদত (১) ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই পৰমাত্মাৰ স্বৰূপ আৰু বিভূতিৰাশিৰ (২) চমু ব্যাখ্যা বা তাৰ আভাস মাথোন দিছিল; এই ছেদত ভগৱানে ধ্যান সুগমাৰ্থে তাৰ বিশদ ব্যাখ্যা দিবলৈ প্ৰিয়-শিষ্য অৰ্জ্জুনক এই বুলি সম্বোধন কৰিলে, "হে মহাবাহো! তুমি মোৰ ব্যাখ্যা সুন্দৰকৈ হৃদয়ঙ্গম কৰি আছিছা, গতিকে তোমাৰ পূৰ্ণ হিতাৰ্থে তোমাক আৰু এথাপি সদুপদেশ দিওঁ, মন পাৰি শুনিবা।" (৩)

"দেৱতাসকল আৰু মহৰ্ষিগণে আয়ত্ত কৰিবে মোৰ প্ৰভাৱ নোৱাৰে; কিয়নো মই সিবিলাকৰো আদিকাৰণ, অৰ্থাৎ ময়ে সিবিলাকৰ উৎপাদক আৰু বুদ্ধিৰ প্ৰৱৰ্ত্তক। যি অনাদি-অনন্ত পৰব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ জ্ঞান লাভ কৰে, তেওঁ জীৱৰ কায়-মন-বাক্যকৃত ত্ৰিবিধ পাপ, ভূত-ভবিষ্যত-বৰ্ত্তমানৰ পাপৰাশি, আৰু পাপবুদ্ধিৰ বীজ অবিদ্যা আৰু মহামোহৰপৰা নিষ্কৃতি লাভ কৰে। বুদ্ধি, জ্ঞান, অহংমোহ, ক্ষমা, সত্য, দম, শম, সুখ, দুখ, ভব, অভাব, ভয়, অভয়, অহিংসা, সমতা, তুষ্টি, তপ, দান, যশ

---

(১) গীতাৰ ৭ম, ৮ম, আৰু ৯ম, অধ্যা।

(২) ভগৱানৰ স্বপ্ৰকাশৰ আহিলা-পাতি, অৰ্থাৎ প্ৰকৃতিস্থ পদাৰ্থ সমূহ।

(৩) গীতা, দশম অধ্যা, ১ম শ্লোক।

আৰু অপযশ প্ৰাণীবৰ্গৰ এই সমুদায় ভিন্-ভিন্ ভাব (১) মোৰ পৰাই উৎপন্ন ; এই সমস্ত বৃত্তিৰ উৎপাদনৰ এক মূলাধাৰ মাথোন মই (পৰব্ৰহ্ম)। (২)

"হে অৰ্জ্জুন! কেৱল সাধাৰণ জীৱগণেই যে মোৰ (ভগৱানৰ) বিভূতিৰপৰা উৎপন্ন হৈছে, এনে নহয় ; প্ৰজাস্ৰষ্টা চতুৰ্দ্দশ মনু (৩), বেদপ্ৰচাৰক সপ্তৰ্ষি (৪), আৰু তৎপূৰ্ব্ববৰ্ত্তী চাৰি মহৰ্ষি (৫) এই সকলো মোৰপৰাই (ভগৱৎসত্তাৰপৰা) উৎপন্ন হৈছে। যি মোৰ বিভূতি আৰু যোগ বিষয়ক তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰিছে, তেওঁৰেই যথাৰ্থতে সমাহিত, তেওঁৰ অবিদিত একো নাই। ময়েই এই জগৎ উৎপত্তিৰ কাৰণ, মোৰপৰাই জ্ঞান-বুদ্ধিৰ উৎপত্তি, এই কথাত যাৰ স্থিৰ বিশ্বাস, তেওঁৰেই

---

(১) সূক্ষ্মাৰ্থবোধক শক্তিৰ নাম বুদ্ধি ; আত্ম-অনাত্ম পদাৰ্থৰ বিচাৰশক্তিৰ নাম জ্ঞান ; জ্ঞাতব্য আৰু কৰ্ত্তব্যৰ অৰ্থে অব্যাকুলতাৰ নাম অসংমোহ ; দণ্ড বিধায়ক প্ৰবৃত্তিক নিবৃত্ত কৰা শক্তিৰ নাম ক্ষমা ; স্বৰূপ নিৰূপন প্ৰবৃত্তিৰ নাম সত্য ; ইন্দ্ৰিয়গণক নিবৃত্ত কৰা শক্তিৰ নাম দম ; যি বৃত্তিৰ প্ৰভাৱত শব্দাদি বিষয়ে অন্তঃকৰণত ঠাই নাপায়, তাৰ নাম শম ; যি অৱস্থাত চিত্ত প্ৰসন্ন হয়, তাৰ নাম সুখ ; যি জীৱৰ পৰিতাপৰ কাৰণ, সিয়ে দুখ ; উৎপত্তিৰ নাম ভৱ ; অসত্তাৰ নাম অভাৱ ; আশঙ্কাত ভয় ; নিঃশঙ্কাত অভয় ; জীৱক দুখ নিদিবৰ প্ৰবৃত্তিয়েই অহিংসা ; ইষ্টানিষ্ট ৰাগদ্বেষাদিশূন্য অৱস্থাই সমতা ; তৃপ্তিলাভৰ নাম তুষ্টি ; ব্ৰত-সাধনৰ নাম তপঃ ; অযাচিতে বিলোৱাৰ নাম দান ; প্ৰশংসাৰ নাম যশ ; লোকাপবাদৰ নাম অপযশ।—গীতাৰ্থ সন্দীপনী, কৃষ্ণানন্দস্বামী।

(২) গীতা, দশম আধ্যা, ২—৫ শ্লোকৰ সংযোগব্যাখ্যা।

(৩) চতুৰ্দ্দশ মনু,—স্বায়ম্ভুব, স্বাৰোচিষ, উত্তম, তামস, ৰৈবত, চাক্ষুষ, বৈৱস্বত, সাবৰ্ণি, দক্ষসাবৰ্ণি, ব্ৰহ্মসাবৰ্ণি, ধৰ্ম্মসাবৰ্ণি, ৰুদ্ৰসাবৰ্ণি, দেৱসাবৰ্ণি,ইন্দ্ৰসাবৰ্ণি।

(৪) সপ্তৰ্ষি,—ভৃগু, মৰীচি, অত্ৰি, পুলস্ত্য, পুলহ, বশিষ্ঠ, ক্ৰতু।

(৫) চাৰি মহৰ্ষি,—সনৎকুমাৰ, সনক, সনন্দ, সনাতন।

যথাৰ্থতে ভগৱৎ আৰাধনা কৰে। যাৰ মন-প্ৰাণ ভগৱানময় হয়, সেই ভগৱদ্ভক্তই পৰস্পৰে ভগৱৎ কীৰ্ত্তনত পৰম শান্তি লাভ কৰে। যি একাগ্ৰচিত্তেৰে মোক ভজনা কৰে, তেওঁক মই বুদ্ধিযোগ প্ৰদান কৰোঁ, যাতে তেওঁ অনায়াসে মোক লাভ কৰিব পাৰে। সেই ভক্তৰ অন্তৰত থিতু লৈ মই তেওঁৰ মনৰপৰা অজ্ঞান-আন্ধাৰ জ্ঞানবুদ্ধিৰ পোহৰেৰে নাশ কৰোঁ।" (১)

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ জ্ঞানগৰ্ভ শাস্ত্ৰমূলক ভগৱদ্ব্যাখ্যা একাগ্ৰচিত্তেৰে শ্ৰৱন কৰি তন্ময় হৈ ভক্তশিষ্য মহাবাহু অৰ্জ্জুনে ব্যাকুল অন্তৰেৰে পৰমগুৰু শ্ৰীকৃষ্ণত এই বুলি সভক্তি নিবেদন জ্ঞাপন কৰিলে, "হে ভগৱান! তুমিয়েই পৰব্ৰহ্ম, পৰম আশ্ৰয়, তুমি পৰম পৱিত্ৰ। দেৱৰ্ষি নাৰদ আৰু অসিত, দেবল আৰু ব্যাস আদি মুনিগণে তোমাক নিত্য, স্বপ্ৰকাশ, আদিদেৱ, জন্মৰহিত আৰু সৰ্ব্বব্যাপী পৰমাত্মা পুৰুষ বুলি ব্যাখ্যা কৰিছে; এতিয়া স্বয়ং তোমাৰপৰাও মই ঠিক সেই একে ব্যাখ্যাকে লাভ কৰি চৰিতাৰ্থ হৈছোঁ। হে কেশৱ! মই সকলো তথ্যজ্ঞান সত্য বুলি গ্ৰহণ কৰিছোঁ। প্ৰভো! তোমাৰ মহিমা দেৱ-দানৱেও বুজিব নোৱাৰে। হে পুৰুষোত্তম! হে ভূতভাৱন! হে ভূতেশ! হে দেৱদেৱ! হে জগতপতে! তুমি নিজেই হে নিজক বুজিব পাৰিছা, অন্যে তোমাৰ স্বৰূপ কি বুজিব!" (২)

"হে ভগৱান! তুমি যি বিভূতিৰ যোগত সৰ্ব্বলোক বিয়াপি আছা, সেই বিভূতিৰাশিৰ সম্যক্ ব্যাখ্যা তোমাৰ স্ববচনেৰে শুনিবলৈ বাঞ্ছা কৰোঁ; কিয়নো অন্যৰপৰা সেই সম্যক্ ব্যাখ্যা সম্ভৱপৰ নহয়। হে যোগিবৰ! তোমাৰ বিভূতি অনন্ত; এতেকে কোন্ বিভূতিৰে সৈতে

---

(১) গীতা, দশম আধ্যা, ৮—১১ শ্লোকৰ সংযোগব্যাখ্যা।

(২) গীতা, দশম আধ্যা, ১২—১৫ শ্লোকৰ সংযোগব্যাখ্যা।

কি ভাৱে চিন্তিলে তোমাক জানিব পাৰিম, কৃপা কৰি কৈ দিয়াঁ। হে জনাৰ্দ্দন! (১) তোমাৰ যোগ আৰু বিভূতিৰ তত্ত্বব্যাখ্যা মোক পুনৰপি বিস্তৃতভাৱে দান কৰাঁ, কিয়নো তোমাৰ বচনামৃত শ্ৰৱন কৰি মোৰ তৃপ্তি পলোৱা নাই। (২)

পৰম ভক্ত শিষ্য অৰ্জ্জুনৰ একান্ত প্ৰাৰ্থনা পূৰ্ণ কৰাৰ মানসে ভকতবৎসল ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই গদ্‌গদ চিত্তেৰে এইবুলি সমিচাৰ দিলে, "হে কুৰুশ্ৰেষ্ঠ! মোৰ দিব্য বিভূতি অনন্ত, তাক কৈ অন্ত কৰিব নোৱাৰি; তথাপি তোমাৰ অনুৰোধ এৰাব নোৱাৰি তাৰ যাই যাই গোটাচেৰেকৰ বৰ্ণনা দিওঁ, শুনিবাঁ। হে গুড়াকেশ! (৩) ময়ে সৰ্ব্বভূতৰ হৃদয়স্থিত আত্মা; ময়ে জগতৰ সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয়ৰ হেতুস্বৰূপ। মই আদিত্যগণৰ মাজত বিষ্ণু, প্ৰকাশকগণৰ মাজত তেজস্বী সূৰ্য্য, বায়ুগণৰ মাজত মৰীচি, নক্ষত্ৰগণৰ মাজত চন্দ্ৰ; মই বেদৰ মাজত সামবেদ (৪); দেৱতাৰ মাজত ইন্দ্ৰ; ইন্দ্ৰিয়গণৰ মাজত মন (৫); ভৌতিক বাজ্যত চেতনাস্বৰূপ; মই ৰুদ্ৰগণৰ (৬) মাজত শঙ্কৰ;

---

(১) জীৱগণৰ স্বৰ্গসুখাদি দাতা আৰু মুক্তিবিধান কৰ্ত্তাৰ নাম জনাৰ্দ্দন।

(২) গীতা, দশম আধ্যা, ১৬—১৮ শ্লোকৰ সংযোগব্যাখ্যা।

(৩) যি নিদ্ৰাক জয় কৰিছে, তেওঁৰ নাম গুড়াকেশ।

(৪) স্বৰমাধুৰীৰ প্ৰাধান্য হেতুকে চাৰিবেদৰ ভিতৰত সামবেদ ভগৱানৰ প্ৰয়ত্তম বিভূতি।

(৫) একাদশ ইন্দ্ৰিয়ৰ মাজত মনেই ৰজা।

(৬) একাদশ ৰুদ্ৰ:—অজ, একপাদ, অহিব্ৰ্‌ধ্ন, পিনাকী, অপৰাজিত, ত্ৰ্যম্বক, মহেশ্বৰ, শম্ভু, বৃষাকপি, হৰ আৰু ঈশ্বৰ।

যক্ষ-ৰাক্ষসগণৰ মাজত কুবেৰ, অষ্টবসুৰ (১) মাজত অগ্নি, পৰ্ব্বতগণৰ মাজত সুমেৰু (২)।" (৩)

"হে পাৰ্থ! মোক পুৰোহিতগণৰ মাজত বৃহস্পতি, সেনাপতিসকলৰ মাজত কাৰ্ত্তিকেয়, জলাশয় সমূহৰ মাজত সাগৰ বুলি জানিবা; মই মহৰ্ষিগণৰ মাজত ভৃগু, বাক্য সমূহৰ মাজত একাক্ষৰ ওঁকাৰ, যজ্ঞসমূহৰ মাজত জপজপ যজ্ঞ, স্থাৱৰজঙ্গমৰ ভিতৰত হিমালয়; বৃক্ষ সমূহৰ মাজত অশ্বত্থ, দেৱৰ্ষিৰ ভিতৰত নাৰদ, গন্ধৰ্ব্বৰ মাজত চিত্ৰৰথ (৪), সিদ্ধসকলৰ মাজত কপিলমুনি (৫); ইসৱ মোৰ বিভূতি। মোক অশ্বগণৰ মাজত অমৃতমন্থনৰ কালত উৎপন্ন হোৱা উচ্চৈঃশ্ৰৱা, হস্তীৰ মাজত ঐৰাৱত (৬), মানুহৰ মাজত ৰজা বুলি জানিবা; মই অস্ত্ৰসমূহৰ মাজত বজ্ৰ (৭), ধেনুগণৰ মাজত কামধেনু (৮), পুত্ৰ উৎপাদনৰ অৰ্থে কন্দৰ্প, সৰ্পজাতিৰ ভিতৰত বাসুকি (৯); নাগগণৰ মাজত অনন্ত

---

(১) অষ্টবসু :—ভব, ধ্ৰুব, সোম, বিষ্ণু, অনল, অনিল, প্ৰত্যুষ আৰু প্ৰভব।

(২) পৰ্ব্বতৰ ভিতৰত সুমেৰু স্বৰ্ণৰত্নাদি বিভূতিৰ প্ৰধান আকৰ।

(৩) গীতা, দশম আধ্যা, ১৯—২৩ শ্লোকৰ সংযোগব্যাখ্যা।

(৪) ৰূপত অতুলন আৰু সঙ্গীত বিদ্যাত অগ্ৰগণ্য বাবে চিত্ৰৰথ ভগৱানৰ প্ৰিয় বিভূতি।

(৫) ধৰ্ম্ম, জ্ঞান, বৈৰাগ্য, ঐশ্বৰ্য্যাদিৰ বলত কপিল মুনি সকলো সিদ্ধতকৈ শ্ৰেষ্ঠ।

(৬ ঐৰাৱত দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ বাহন হেতুকে শ্ৰেষ্ঠ।

(৭) বজ্ৰাস্ত্ৰ দধীচিমুনিৰ অস্থিজাত বজ্ৰত তপঃযুত তীক্ষ্ণতা বৰ্ত্তমান।

(৮) যেয়ে যেতিয়াই ইয়কে প্ৰাৰ্থনা কৰে, কামধেনুৰ ওচৰত সিয়ে তেতিয়াই তাকে লাভ কৰে।

(৯) বাসুকি সৰ্পৰাজ; গতিকে আটাইতকৈ বিশাল।

(১), জলচৰৰ ভিতৰত বৰুণ, পিতৃগণৰ (২) মাজত অৰ্য্যমা, নিয়ম বিহোঁতাৰ মাজত যম ; ইসবো মোৰ বিভূতি বুলি জানিবা। মোৰ বিভূতি দৈত্যৰ মাজত প্ৰহ্লাদ, সংখ্যাগণকৰ মাজত কাল, পশুৰ মাজত মৃগেন্দ্ৰ (সিংহ), পক্ষীৰ মাজত গৰুড় ; বেগীৰ মাজত মই পৱন ; ধনুৰ্দ্ধৰৰ ভিতৰত মই ৰাম ; মাছৰ মাজত মই মকৰ (৩) ; নৈৰ ভিতৰত মই গঙ্গা।" (৪)

"হে অৰ্জ্জুন ! সৃষ্ট বস্তুবোৰৰ (৫) উৎপত্তি, স্থিতি আৰু প্ৰলয়ৰ কাৰণ ময়েই ; বিদ্যাৰ ভিতৰত অধ্যাত্ম বিদ্যা (৬) ময়েই ; তাৰ্কিকৰ মাজত বাদ (৭) নামক তৰ্ক ময়েই ; অক্ষৰ সমূহৰ মাজত মই অকাৰ ; সমাসৰ মাজত মই দ্বন্দ-সমাস ; ময়েই অক্ষয় কাল, ময়েই কৰ্ম্মফলদাতাসকলৰ মাজত কৰ্ম্মফল-বিধাতা ঈশ্বৰ ; মই সংহাৰীৰ ভিতৰত মৃত্যু, ভাবি কল্যাণৰ মাজত অভ্যুদয়, নাৰীগণৰ মাজত মই কীৰ্ত্তি, শ্ৰী, বাক্, স্মৃতি, মেধা, ধৃতি আৰু ক্ষমা ; গীতিৰূপ সামসমূহৰ ভিতৰত মই বৃহৎসাম (ইন্দ্ৰৰ স্তুতি-গীতি) ; ছন্দ সমূহৰ মাজত মই

---

(১) নাগ সৰ্পৰূপৰ সুকীয়া ; সৰ্প বিষধৰ, নাগ বিষহীন। নাগৰাজ অনন্ত বিষ্ণুৰ বাহন।

(২) পিতৃগণ :—অগ্নিষাত্ত, সৌম্য, উষ্মপ, সুকালী, হবিষ্মান্, বৰ্হিষৎ আৰু আজ্যপ।

(৩) মকৰ গঙ্গাদেৱীৰ বাহন।

(৪) গীতা, দশম অধ্যায়, ২৪—৩১ শ্লোক।

(৫) অচেতন জগত। চেতন জগতৰ কথা কৈ অহা হৈছে।

(৬) এই বিদ্যাৰ দ্বাৰাই জীৱৰ ব্ৰহ্মত্ব বুদ্ধিৰ উদয় হয়।

(৭) গুৰু-শিষ্য আৰু সজ্জনৰ মাজত সত্যতথ্য নিৰূপণাৰ্থে যি প্ৰশ্নোত্তৰাদি হয়, তাৰ নাম বাদ।

গায়ত্ৰী ; মাহ সমূহৰ মাজত মই আঘন মাহ ; ঋতুসমূহৰ মাজত মই বসন্ত ঋতু ; মই প্ৰৱঞ্চকৰ মাজত পাশতী (দ্যূতক্ৰীড়া) ; মই তেজস্বী পুৰুষগণৰ তেজ, বিজয়ী পুৰুষগণৰ জয়, উদ্যোগী পুৰুষগণৰ অধ্যৱসায়, সাত্বিকগণৰ সত্বগুণ ; মই বৃষ্ণিবংশী যাদৱগণৰ মাজত বাসুদেৱ ; মই পাণ্ডৱগণৰ মাজত ধনঞ্জয় ; মই মুনিগণৰ মাজত বেদব্যাস ; মই কবি-সকলৰ মাজত শুক্ৰ ; মই দমনকাৰীগণৰ দণ্ড, জয়েচ্ছুগণৰ ন্যায়ৰূপ নীতি, গোপ্য বিষয় সমূহৰ মাজত মৌনাৱলম্বন, জ্ঞানীগণৰ জ্ঞানস্বৰূপ।" (১)

"হে অৰ্জ্জুন ! ভুতসমূহৰ যি মূল কাৰণ, সিও ময়েই ; সেই মূল কাৰণ নোহোৱাকৈ উৎপন্ন হব পাৰে এনে বস্তু চৰাচৰ জগতত নাই। হে পৰন্তপ ! মোৰ বিভূতিৰ সীমা নাই ; ইমানলৈকে যি কোৱা গল, সি মোৰ দিব্য বিভূতিৰ সংক্ষেপ লেখ মাথোন। বাস্তৱতে সমস্ত বিভূতিৰ বৰ্ণনা দিয়াটো সম্ভৱপৰ নহয়। মুঠতে যি যি পদাৰ্থ ঐশ্বৰ্য্য-শালী, লক্ষ্মী বা শোভাসম্পন্ন, প্ৰভাৱসম্পন্ন, সেই সেই পদাৰ্থই মোৰ প্ৰভাৱৰ অংশৰপৰা উৎপন্ন বুলি জানিবাঁ ; অৰ্থাৎ যি উৎকৃষ্ট, যি শ্ৰেষ্ঠ, য'ত অসাধাৰণ লক্ষণ দেখিবাঁ, তাতেই ভগৱানৰ শক্তিৰ বিকাশ বুলি বুজি লবাঁ। নাইবা, হে অৰ্জ্জুন ! তোমাৰ আৰু অধিক জানিবৰ প্ৰয়োজন কি ? মুঠতে ইয়াকে জানি লবাঁ যে, মোৰ একাংশত মাথোন এই সমস্ত জগতক ধাৰণ কৰি মই অৱস্থিতি কৰিছোঁ ; অৰ্থাৎ পৰমে-শ্বৰৰ একাংশত (২) মাথোন জগৎ অৱস্থিত। এনে ভাৱে পৰমেশ্বৰক সৰ্ব্বব্যাপী বিৰাট পুৰুষৰূপে ধ্যান কৰিবাঁ।" (৩)

---

(১) গীতা, দশম আধ্যা, ৩২—৩৮ শ্লোক।

(২) দৃশ্যমান জগৎ পৰমাত্মাৰ একাংশ, অৰ্থাৎ এক পাদ মাথোন ; আন তিনি পাদ পৰব্ৰহ্মৰ নিগুৰ্ণ স্বৰূপত অৱস্থিত।

(৩) গীতা, দশম আধ্যা, ৩৯—৪২ শ্লোক।

এই ধ্যানযোগ আৰম্ভ কৰি উঠা সকলোৰে পক্ষে সত্তৰপৰ বা সহজ-সাধ্য নহয়, গতিকে ই পৰম গুহ্য ; অৰ্জ্জুনক মহাসংযমী, মহাশক্তিশালী বুলি নিঃসংশয়কৈ জানি হে আত্মজ্ঞানী তত্ত্বদৰ্শী ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই নিগূঢ় তত্ত্বৰ উত্তমাংশ তেওঁত ব্যাখ্যা কৰিলে।

১৩। অধ্যায়।

দিব্যদৰ্শন,—বিশ্ববিকাশ।

ভগৱানৰ বিভূতি ব্যাখ্যাত সম্মোহিত হৈ পৰমাৰ্থ প্ৰাৰ্থী ভক্তশিষ্য কৃষ্ণপ্ৰাণ অৰ্জ্জুনে পৰম ভক্তিৰে সৈতে মহাগুৰু বাসুদেৱত এই বুলি গদ্‌গদ চিত্তেৰে হৃদয়ৰ কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিলে, "হে প্ৰভো! তুমি কৃপা কৰি মোক যি অধ্যাত্ম তত্ত্বৰ পৰম গুহ্য কথা বৰ্ণনা কৰিলা, তাৰ দ্বাৰাই মোৰ মোহ অপনোদিত হল। এই চৰাচৰ জগতৰ উৎপত্তি, স্থিতি আৰু প্ৰলয় বিষয়ক গুহ্যতত্ত্বও মই হৃদয়ঙ্গম কৰিলোঁ। কিন্তু, হে পৰমেশ্বৰ! তোমাৰ ঐশিকৰূপৰ বিষয়ে যি বৰ্ণনা দিলা, তাৰ দ্বাৰাই তোমাৰ ঐশিকৰূপ সাক্ষাৎ স্বৰূপে দেখা পাবলৈ মোৰ প্ৰাণৰ ধাউতি হৈছে। এতেকে, হে অন্তৰ্য্যামী প্ৰভো! সেই অবিনাশী পৰমাত্মা ৰূপ দেখা পাবলৈ যদি মই যোগ্য হওঁ, তেন্তে, হে যোগেশ্বৰ, সাক্ষাৎ স্বৰূপ দৰ্শন দি মোক ধন্য কৰা।" (১)

ভকতবৎসল ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই ভক্তশিষ্য অৰ্জ্জুনৰ অন্তৰৰ উদ্বেগ বুজিব পাৰি, আৰু তেওঁক তেওঁৰ প্ৰতি তন্ময় ভাবত উন্মত্ত হোৱা দেখি, সেই ছেগতে নিজ বিমোহন (২) শক্তিৰে অৰ্জ্জুনক অতিশয় সম্মোহিত

---

(১) গীতা, একাদশ অধ্যায়, ১—৪ শ্লোক।

(২) শ্ৰীকৃষ্ণ বাহ্যিক ৰূপেৰেই জগন্মোহন; তদুপৰি আধ্যাত্মিক ৰূপৰ সম্মোহনী শক্তিৰ প্ৰভাৱ! বিশেষকৈ, ভগৱান বাসুদেৱে সাময়িক আসন্ন ছেগত

কৰি পৰম হৰ্ষ চিত্তেৰে এই বুলি সমিধান দিলে, "হে পাৰ্থ! তোমাৰ হাবিয়াষ পূৰ্ণ হওক, বিবিধ বৰণীয়া বিবিধ আকৃতিৰ শত-শত সহস্ৰ-সহস্ৰ অলৌকিক ৰূপ মোৰ এই এক ৰূপত দৰ্শন কৰাঁ।" (১)

"হে ভাৰত! চোৱাঁ, মোৰ এই এক দেহতে দ্বাদশ আদিত্য মণ্ডল, অষ্টবসু, একাদশ ৰুদ্ৰ, অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়, উনপঞ্চাশ বায়ু আৰু আগেয়ে নেদেখা অনেকানেক অদ্ভুত ৰূপ চাই লোৱাঁ। হে গুড়াকেশ! মোৰ দেহৰ একাঙ্গতে স্থাবৰজঙ্গম সমন্বিতে সমস্ত জগৎ চাই লোৱাঁ; তোমাৰ চাবলগীয়া (২) আৰু যি যি চাব লাগে, চাই লোৱাঁ।" (৩)

ম[illegible]গুৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপদেশ শিৰোধাৰ্য্য কৰি, মহা ভক্তশিষ্য অৰ্জ্জুনে আন্ধাৰত খপিৰাৰ দৰে আগে পিচে সোঁৱে-বাৱেঁ ঘূৰি-পকি চাই একো নেদেখি টলকা মাৰি ৰোৱা দেখি তত্ত্বদৰ্শী ভগৱান বাসুদেৱে অৰ্জ্জুনৰ মনোভাব বুজিব পাৰি হৰিষ চিত্তেৰে আত্মজ্ঞান আৰু ঐশিক বিভূতি ধ্যানলৈ সঙ্কেত দি, এই বুলি পুনৰপি উপদেশ দিলে, "হে অৰ্জ্জুন!

যি বাৎসল্য ভাৱেৰে তন্ময়চিত্তীয়া ভক্তশিষ্য অৰ্জ্জুনক গুহ্যতম্ বিভূতি-ব্যাখ্যা দিছিল, সেই ছেগত শ্ৰোতা বিমোহিত আৰু আপোন-পাহৰা হোৱাটো একো আচৰিত নহয়। আৰু, মানুহে তন্ময় ভাৱত যি ক্ষণত যি ভাবে, তাকে সাক্ষাৎ স্বৰূপ দেখাটোও অস্বাভাৱিক নহয়।

(১) গীতা, একাদশ আধ্যা, ৫ম শ্লোক :—

"পশ্য মে পাৰ্থ ৰূপাণি শতশোঽথ সহস্ৰশঃ।
নানাবিধানি দিব্যানি নানাবৰ্ণাকৃতীনি চ॥"

(২) এই খিনিতে অৰ্জ্জুনক সঙ্কেত দিয়া হৈছে যে, তেওঁ মন কৰিলে উপস্থিত মহাযুদ্ধখনৰো ভূত-ভৱিষ্যত-বৰ্ত্তমানৰ সাক্ষাৎ দৃষ্টি এই ছেগতে লাভ কৰিব পাৰে।

(৩) গীতা, একাদশ আধ্যা, ৬—৭ শ্লোক।

তুমি তোমাৰ চৰ্ম্মচকুৰে (১) মোৰ দিব্যৰূপ (২) সাক্ষাৎ স্বৰূপে দেখা নোপোৱাঁ; গতিকে তোমাক মই দিব্যচকু (৩) দান কৰিছোঁ। তাৰে সৈতে তুমি মোৰ ঐশ্বৰিক যোগ শক্তি দৰ্শন কৰাঁ।" (৪)

উপযুক্ত গুৰুৰ উপযুক্ত শিষ্য। তত্ত্বজ্ঞানী ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপদেশ অনুসৰি তীক্ষ্ণবুদ্ধি, স্থিৰমতি অৰ্জ্জুনে চকু মুদি ধ্যানত পৰম আনন্দেৰে পৰমানন্দ কৃষ্ণমূৰ্ত্তিত বিশ্বৰূপ দৰ্শন কৰিবলৈ ধৰিলে। অৰ্জ্জুনে কৃষ্ণৰূপী ভগৱানত বহুমুখ আৰু বহুনেত্ৰ বিশিষ্ট অসংখ্যাত অদ্ভূত আকৃতিৰ গদা, চক্ৰ আদি দিব্য আয়ুধযুক্ত পৰম ৰমণীয় ৰূপ দেখিবলৈ ধৰিলে। দিব্য মালা, দিব্য বস্ত্ৰ, দিব্য সুগন্ধি বস্তুৰে সৈতে অনুলিপ্ত শ্ৰীকৃষ্ণৰ এনে মনোময় ৰূপ চাই চাই অৰ্জ্জুনৰ তৃপ্তি নপলায়। সেই বিশ্বৰূপত অৰ্জ্জুনে সমস্ত জগৎ নানা ভাগত বিভক্ত দেখিলে। শেহান্তৰত ধনঞ্জয়ে বিস্ময় মানি মূৰ দোঁৱাই প্ৰণাম কৰি কৰযুৰি ব্যাকুলভাৱে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণত এই বুলি নিবেদিবলৈ ধৰিলে (১):—

"হে দেৱ! তোমাৰ এই বিশ্বৰূপ দেৱদেহত মই সকলো দেৱতাকে দেখা পাইছোঁ; স্থাৱৰজঙ্গম ভূতসমূহক দেখা পাইছোঁ;

(১) চৰ্ম্মচকু মানে বাহ্যিক দৃষ্টি; অৰ্থাৎ মানুহৰ সাধাৰণ চকুৰে চোৱা চিন্তাহীন আৰু তত্ত্বহীন ওপৰুৱা দৃষ্টি।

(২) দিব্যৰূপ অৰ্থাত বিভূতি সমন্বিতে ভগৱানৰ বিশ্ববিকাশ।

(৩) দিব্যচকু অৰ্থাত ধ্যান বা অন্তঃকৰণাস্থিত জ্ঞান-শক্তিৰ প্ৰভাৱ। ইয়াৰ দ্বাৰাই সূক্ষ্মদৰ্শী ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জ্জুনক চিত্তস্থিৰ হৈ আত্মজ্ঞান লভি পূৰ্ব্বব্যাখ্যাত বিভূতিৰ পুনৰাবৃত্তিৰে সৈতে ভগৱানৰ বিশ্ববিকাশ ধ্যান কৰিবলৈ সঙ্কেত দিলে; আৰু প্ৰত্যুৎপন্নমতি বুদ্ধিমান পাৰ্থ বীৰে অনতিপলমে সেই উপদেশ অনুসৰণ কৰিলে।

(৪) গীতা, একাদশ আধ্যা, ৮ম শ্লোক।

(১) গীতা ১১শ আধ্যা, ৯—১৪ শ্লোক।

সৰ্পসমূহক দেখিছোঁ; ঋষিগণক দেখিছোঁ; সৰ্ব্বনিয়ন্তা পদ্মাসনস্থিত ব্ৰহ্মাকো দেখা পাইছোঁ। হে বিশ্বেশ্বৰ! হে বিশ্বৰূপ! হে বহুবাহো! বহুউদৰ, বহুমুখ, বহুনেত্ৰবিশিষ্ট অনন্তৰূপধাৰী ভগৱান! তোমাক সৰ্ব্বত্ৰতে সৰ্ব্বব্যাপীৰূপে দেখা পাইছোঁ; তোমাৰ অন্ত-মধ্য-আদি পৰ্য্যন্ত দেখি পৰম পুলকিত হৈছোঁ। হে প্ৰভো! কিৰীটিযুত গদাচক্ৰধাৰী মহা দীপ্তিমান তোমাৰ অপ্ৰমেয় ৰূপ সৰ্ব্বত্ৰতে বিৰাজমান দেখিছোঁ। হে ঈশ্বৰ! তুমিয়েই পৰম অক্ষৰ, তুমিয়েই পৰম জ্ঞাতব্য, তুমিয়েই জগতৰ আশ্ৰয়, তুমিয়েই সনাতন ধৰ্ম্মপাল; তুমিয়েই যে সনাতন পৰমাত্মা পুৰুষ [illegible]ত আৰু মোৰ ধনিষ্ঠামানো সন্দেহ নাই। হে ভগৱান্! মই দেখিছোঁ, তুমি উৎপত্তি-স্থিতি-ধ্বংসৰহিত, তুমি অনন্ত-প্ৰভাৱশালী, তুমি অনন্তবাহু, তুমি নিজৰ তেজেৰে সমস্ত জগতক তেজিয়ান কৰি ৰাখিছাঁ। হে পৰমাত্মা! তুমি অকলশৰে স্বৰ্গ, মৰ্ত্ত্য, আৰু সৰ্ব্বদিগব্যাপী হৈ আছাঁ; তোমাৰ এই চমৎকাৰ ৰূপ দেখি, আৰু সেই ৰূপৰ উগ্ৰ তেজৰ প্ৰভাৱত ত্ৰিভুবন ভয়ত বিহ্বল হৈ পৰিছে। হে মহাপ্ৰভো! দেখিছোঁ, দেৱতাসকলে ত্ৰস্তমান হৈ তোমাত শৰণ লৈছে, মহৰ্ষি আৰু সিদ্ধগণে স্বস্তি বচনেৰে তোমাৰ স্তৱ কৰিছে! হে ভগৱন্ত! মই আৰু দেখিছোঁ, ৰুদ্ৰ, আদিত্য, বসু, সাধ্য, বিশ্বদেৱ, অশ্বিনীকুমাৰ দ্বয়, মৰুৎগণ, উষ্মপগণ (১), গন্ধৰ্ব্ব, যক্ষ, অসুৰ, সিদ্ধ সকলোৱেই তোমাক দৰ্শন কৰি বিস্ময় মানিছে। হে মহাবাহো! তোমাৰ এই বিস্ময়জনক বিশ্বৰূপ দৰ্শন কৰি সমস্ত জীৱই ভয়ত ত্ৰাহি

---

(১) উষ্মপগণ মানে পিতৃগণ। বংশধৰগণে শ্ৰদ্ধাৰে সৈতে শ্ৰাদ্ধ-পিণ্ডাদি দান কৰিলে তাৰ "উষ্মভাগ", অৰ্থাৎ তাত নিহিত পৱিত্ৰ তেজঃশক্তি পান কৰি পুষ্টিলাভ কৰা অৰ্থত "উষ্মপ" বোলা হয়।

ত্ৰাহি কৰিছে, মোৰো আতঙ্ক উপস্থিত হৈছে ; এতেকে কৃপা কৰাঁ প্ৰভো !" (১)

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণত বিশ্বৰূপ দৰ্শন কৰি ধ্যানমগ্ন অৰ্জ্জুনৰ হৃৎকম্প উপস্থিত হল ! সমস্ত অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ কঁপিবলৈ ধৰিলে, আৰু তেওঁ উদ্বাউল দি এই বুলি চিঞৰিবলৈ ধৰিলে, "হে বিষ্ণো ! তোমাৰ ভয়ঙ্কৰ মূৰ্ত্তি দেখি মোৰ অকল যে আতঙ্কই হৈছে এনে নহয়, তোমাৰ উজ্জ্বল দীপ্তি মোৰ চকুৱে সহিব পৰা নাই ; তোমাৰ সৰ্ব্বদিক্‌ব্যাপী ৰূপ মোৰ মনেৰে ধাৰণা কৰিব নোৱাৰা হৈছোঁ ; তোমাৰ প্ৰলয়-দৃষ্টিযুক্ত বিশাল নেত্ৰৰ আয়তন দেখি মোৰ চিত্তবৈকল্য ঘটিছে ; আন কি, মই স্থিৰেৰে ৰব নোৱাৰাত পৰিছোঁ। এতেকে, প্ৰভো ! তোমাৰ এই ৰূপ সলাই পুনঃ শান্তিৰূপ ধাৰণ কৰাঁ। হে জগন্নিবাস ! তুমি প্ৰসন্ন হোৱাঁ।" (২)

"হে ভগৱান ! আৰু দেখিছোঁ, বিপক্ষীয় ৰাজন্যবৰ্গৰে সৈতে ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰগণ ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ এই তিনি বীৰে সৈতে, আৰু আমাৰ পক্ষীয় যোদ্ধাগণ তোমাৰ মুখ-গহ্বৰত প্ৰবল বেগেৰে প্ৰৱেশ কৰিব লাগিছে ! দুষ্ট দুৰ্য্যোধনাদি তোমাৰ দাঁত-নিকটন মুখৰ ফালে ধাবিত হৈছে ; প্ৰৱেশ কালত কাৰো বা মূৰ চূৰ্ণাকৃত হৈছে, কাৰো বা লাওখোলা তোমাৰ দাঁত-কৰালত লাগি হৈছে ! যি দৰে নানা ফালৰপৰা নৈবিলাক বৈ আহি নানা মুখীয়া হৈ সাগৰত আপোনা-আপুনি সোমায় গৈ, সেই দৰে এই বীৰগণে আপোনা-আপুনি গৈ তোমাৰ উন্মুক্ত মুখত

---

(১) গীতা, একাদশ আধ্যা, ১৫—২৩ শ্লোক।

(২) গীতা, একাদশ আধ্যা, ২৪—২৫ শ্লোক।

সোমাইছে গৈ! হে বিষ্ণো! তুমিও যেন (১) সেই সকলোকে গ্ৰাহ মাৰিবৰ উদ্দেশে মুখ মেলি আছাঁ, আৰু তোমাৰ জিভাই লকলকাব লাগিছে! আৰু, তোমাৰ কান্তিৰ উগ্ৰদীপ্তিয়ে যেন জগতক সন্তপ্ত কৰিছে! হে ভগৱান! এই উগ্ৰমূৰ্ত্তিধাৰী তুমি কোন্? (২) মোক কৃপা কৰি কৈ দিয়াঁ। হে দেৱবৰ! তুমি মোৰ প্ৰতি প্ৰসন্ন হোৱাঁ। তোমাৰ এই বিকট বিশ্বৰূপৰ নিগূঢ় তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰি মোৰ মনোৰথ পূৰ্ণ কৰা।" (৩)

অৰ্জ্জুনৰ সন্দিহান অনুসন্ধানত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি তত্ত্ব সমিচা[illegible] দিলে, "হে অৰ্জ্জুন! তুমি বুজিবলৈ বাকী নাই যে, সমস্ত প্ৰাণীকে ময়ে (পৰব্ৰহ্মই) সৃষ্টি কৰোঁ, আৰু প্ৰয়োজন মতে ময়ে সংহাৰ কৰোঁ। এতিয়া সেই প্ৰয়োজন উপস্থিত। কিয়নো, পৃথিবীত অধৰ্ম্ম বঢ়োৱাৰ বাবে দুৰ্য্যোধনাদি কু-প্ৰবৃত্তিৰ লোকগণ মোৰ সংহাৰিণী মায়াৰ শাসনাধীন হৈছে; লগে লগে সিবিলাকৰ পক্ষীয় ভীষ্ম দ্ৰোণাদিয়েও এই যাত্ৰাত তনু ত্যাগ কৰিব লাগিব, তুমি মাৰাঁই বা নামাৰাঁ (৩), সিবিলাকৰ মৰণ অনিবাৰ্য্য। এতেকে, উঠা, তুমি যুদ্ধৰ

(১) ভগৱান সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয়ৰ মূলশক্তি। শ্ৰীকৃষ্ণৰ শান্তিৰূপত ভক্ত অৰ্জ্জুনে সততে সৃষ্টিপালনৰ ক্ৰিয়া দেখি আহিছে; গতিকে এই ভয়ঙ্কৰ বিশ্বৰূপ মূৰ্ত্তি ধ্যানত দেখি তেওঁৰ মনত সন্দেহ উপস্থিত হৈছে, পালনকৰ্ত্তা মহাবিষ্ণুৱে হঠাৎ প্ৰলয়কাৰী মহাৰুদ্ৰৰূপ ধাৰণ কৰিলে কিয়? বাস্তৱতে প্ৰলয় উপস্থিত নে কি?

(২) গীতা, একাদশ আধ্যা, ২৬—৩১ শ্লোক।

বোলে।

(৩) অৰ্জ্জুনক সঙ্কেত দিয়া হৈছে যে, তেওঁ উপস্থিত যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত নহলেও,

নিমিত্তে সষ্টম হোৱাঁ। লোকদৃষ্টিত মাথোঁ বধকাৰী হবাঁ, কিন্তু দেখিছাঁ, সিবিলাক ইতিপূৰ্ব্বেই মৃত্যুমুখত পৰি ৰৈছে; গতিকে, সিবিলাকক বধ কৰাৰ বাবে যদি তোমাৰ পাপ হব বুলি ভাবিছাঁ, সেই পাপেও তোমাক নাপায়। এতেকে, হে সব্যসাচিন! (১) উঠাঁ, যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হৈ অযাচিতে যশোৰাশি লাভ কৰাঁ। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ, জয়দ্ৰথ আদি অজেয় বীৰগণক মই বধিয়েই থৈছোঁ, তুমি বাহ্যিক দৃষ্টিত বধিবা মাথোন। অন্যান্য শত্ৰুগণক তুমি অনায়াসে বধ কৰিব পাৰিবাঁ। এতেকে, চিন্তা নাই, তুমি যুদ্ধত জয়ী হবাঁ, উঠাঁ।" (২)

স্বয়ং কেশৱৰ মুখে আশ্বাস বাণী শুনি ভাববিহ্বল কিৰীটীয়ে (৩) হৰ্ষ-কম্পনেৰে গদ্গদ ভাৱে কৃতাঞ্জলি হৈ শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰভুক প্ৰণাম কৰি এই বুলি কবলৈ ধৰিলে, "হে হৃষীকেশ! হে পৰমাত্মা! হে অনন্ত! হে দেৱেশ! হে জগন্নিবাস! তুমি সৃষ্টিকৰ্ত্তা ব্ৰহ্মাৰো গুৰু; তুমিয়েই ব্যক্ত, তুমিয়েই অব্যক্ত, তুমিয়েই অক্ষৰ ব্ৰহ্ম। গতিকে, সকলো দেৱতাই তোমাক নমস্কাৰ কৰে। হে অনন্তৰূপ! তুমিয়েই আদিদেৱ, তুমিয়েই পুৰাণপুৰুষ, তুমিয়েই বিশ্বৰ নিধান, তুমিয়েই সৰ্ব্বজ্ঞ, তুমিয়েই জ্ঞেয়; তুমি পৰমধাম; জগতত ওতপ্ৰোতভাৱে তোমাৰে সত্তা বিদ্যমান।" (৪)

তেওঁক এৰি, আৰু ধৰ্ম্ম যুধিষ্ঠিৰত বাজে আন কাৰো নিষ্কৃতি নাই; কুৰুক্ষেত্ৰ ৰণৰূপ প্ৰলয়ত অধাৰ্ম্মিক লোকসমূহ নিশ্চয় ধ্বংস হব। ইয়াৰ নিদৰ্শন অৰ্জ্জুনে ধ্যানত নিজেই দেখা পাইছে।

(১) অৰ্জ্জুনে বাওঁহাতে শৰসন্ধান কৰিব পাৰে হেতুকে, তেওঁক "সব্যসাচিন" বোলে।

(২) গীতা, একাদশ আধ্যা, ৩২—৩৪ শ্লোক।

(৩) ইন্দ্ৰদত্ত কিৰীটধাৰী অৰ্থাত অৰ্জ্জুনক "কিৰীটী" বোলা হয়।

(৪) গীতা, একাদশ আধ্যা, ৩৫—৩৮ শ্লোক।

"হে ভগৱান! তুমিয়েই বায়ু, যম, অগ্নি, বৰুণ, চন্দ্ৰ, ব্ৰহ্মা আৰু ব্ৰহ্মাৰো পিতৃ; তোমাতপৰ আৰু কেও নাই। এতেকে, হে পৰমাত্মা! তোমাক সহস্ৰ সহস্ৰ বাৰ নমস্কাৰ কৰোঁ, তোমাক পুনঃ পুনঃ নমস্কাৰ কৰোঁ। হে সৰ্ব্বস্বৰূপ! তোমাক বুকুৰ ফালে সেৱা কৰোঁ, পিঠিৰ ফালে সেৱা কৰো, সোঁহাতে সেৱা কৰোঁ, বাওঁহাতে সেৱা কৰোঁ। তুমি জগতৰ সৰ্ব্বত্ৰেত বিদ্যমান। গতিকে, তুমি সৰ্ব্ব। হে প্ৰভো! তোমাৰ এই বিশ্বৰূপ অজ্ঞাত হেতুকে, তোমাক সময়ত কৃষ্ণ, যাদৱ, সখি ইত্যাদি বুলি সম্বোধন কৰিছোঁ; সেইবাবে মোৰ সৰ্ব্বদোষ ক্ষমা কৰিবাঁ। সমনীয়া ভাৱে কেতিয়াবা তোমাক হীতিকিং নকৰাকৈও থকা নাই, সেইবাবেও যেন, হে অচ্যুত, মোৰ অপৰাধ মাৰ্জ্জনা কৰিবাঁ। হে অপ্ৰতিম প্ৰভাব! তোমাৰ তুলনা তুমিয়েই (১), তোমাতপৰ আৰু কেও নাই। এতেকে, হে দেৱ! পিতৃয়ে পুত্ৰৰ, সখিয়ে মিত্ৰৰ, পতিয়ে পত্নীৰ অপৰাধ যি ৰূপে মাৰ্জ্জনা কৰে, মোৰ সৰ্ব্ব অপৰাধ তুমি সেইৰূপে মাৰ্জ্জনা কৰাঁ। হে ভগৱান! মই তোমাৰ পূৰ্ব্বৰ মোহনমূৰ্ত্তি দেখিবলৈ অভিলাষী হৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ, তুমি এই ভয়ঙ্কৰ বিশ্বমূৰ্ত্তি এৰি আকৌ সেই সৌম্য মূৰ্ত্তি ধৰা। কিৰীটাদিৰে অলঙ্কৃত গদাচক্ৰপাণি কৃষ্ণৰূপ ধাৰণ কৰাঁ।" (২)

অৰ্জ্জুনৰ কাতৰ স্তুতিত তুষ্ট হৈ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি তেওঁক অভয় দান দিলে, "হে অৰ্জ্জুন! তুমি একান্ত শৰণাগত ভক্ত হেতুকে, মোৰ (পৰমাত্মাৰ) বিভূতি ধ্যানত মোত (মৎৰূপ পৰব্ৰহ্মত)

(১) অপ্ৰতিম প্ৰভাব মানে "একমেবদ্বিতীয়ম্"। এয়ে বৌদ্ধধৰ্ম্মৰো মূলমন্ত্ৰ।

(২) গীতা, একাদশ অধ্যা, ৩৯—৪৬ শ্লোক।

এই বিশ্বাত্মক অনাদি অনন্ত তেজোময়ৰূপ দেখা পালোঁ, অন্তৰ ভাগ্যত অদ্যাপি যি লাভ হোৱা নাই। গতিকে, বিশ্বৰূপ দেখি ভয় নাথাকা। বাৰু, তোমাৰ বাঞ্ছা পূৰ্ণ হওক, তুমি চকু মেলি (১) আগৰ চকুৰে (২) মোৰ আগৰ ৰূপ দৰ্শন কৰাঁ।” সেই অনুযায়ী ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ পূৰ্ব্বৰূপ দৰ্শন কৰি অৰ্জ্জুনে আশ্বস্ত হৈ নিবেদন কৰিলে, “হে জনাৰ্দ্দন! তোমাৰ শান্তৰূপ দেখি এতিয়া মোৰো প্ৰাণ শাঁত হৈছে।” (৩)

সদৌশেহত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি উদগনি দি থলে, “হে অৰ্জ্জুন! তুমি যি উজু উপায়েৰে (৪) বিশ্বৰূপ দৰ্শন কৰিলাঁ, দেৱতাসকলে তপস্যা কৰি আৰু ঋষি-মুনিগণে বেদাধ্যায়ন কৰিও সেই দৰ্শন পাব পৰা নাই। হে পৰন্তপ অৰ্জ্জুন! হে পাণ্ডৱ! যি একান্ত মনেৰে তোমাৰ দৰে মোক (পৰব্ৰহ্মক) ভজনা কৰিব, যি তোমাৰ দৰেই একাগ্ৰচিত্তেৰে মোৰ (পৰমাত্মাৰ) বিভূতি ধ্যান কৰিব পাৰিব, তেৱেঁই মোক (পৰমাত্মাক) অভেদাত্মাৰূপে পাব পাৰিব। (৫)

(১) অৰ্থাৎ, ধ্যানভঙ্গ হৈ। চকু মুদি বিভূতি ধ্যানত অৰ্জ্জুনে বিশ্বৰূপ দেখি ছিল; ধ্যান ক্ষান্ত দি চকু মেলা মাত্ৰকে আগতে আকৌ কৃষ্ণৰূপ দেখা পাই তেওঁৰ চিত্ত প্ৰসন্ন হল।

(২) অৰ্থাৎ, আগৰ চৰ্ম্মচকুৰে। ধ্যানত জ্ঞানচকু আৰু বাহ্যদৰ্শনত চৰ্ম্মচকু ব্যৱহৃত হয়।

(৩) গীতা, একাদশ আধ্যা, ৪৭ শ্লোক।

(৪) ভগৱানৰ বিভূতি ধ্যান।

(৫) গীতা, একাদশ আধ্যা, ৫২—৫৫ শ্লোক।

১৪। অধ্যায়।

সাকাৰ আৰু নিৰাকাৰ উপাসনা।

সগুণ আৰু নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মতত্ত্বৰ ব্যাখ্যা শুনি অৰ্জ্জুনৰ মনত প্ৰশ্ন উঠিল, ইয়াৰ মাজত কোন্ বিধৰ উপাসনা শ্ৰেষ্ঠতৰ। সেই কাৰণে, তেওঁ সভক্তিৰে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণক অনতিপলমে সুধিলে, "হে কৃষ্ণ! সাকাৰ বা সগুণ ব্ৰহ্মৰ উপাসনা (১) আৰু নিৰাকাৰ বা নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ ধ্যান (২) এই দুইৰ মাজত কোন্ বিধ যোগ উত্তম? এই বিষয়ে মোক বিশদকৈ জ্ঞান দিয়াঁ।" (৩)

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই সমিচাৰ দিলে, "হে অৰ্জ্জুন! মোৰ (৪) মনেৰে যি একাগ্ৰচিত্ত আৰু সাত্বিক শ্ৰদ্ধাযুক্ত হৈ মোৰ (৫) সগুণ স্বৰূপ বা সাকাৰ ব্ৰহ্মৰ উপাসনা কৰে, তেওঁৰেই যোগীগণৰ মাজত প্ৰধান।

(১) পৰব্ৰহ্মৰ সাকাৰ (যেনে, শ্ৰীকৃষ্ণক অৱতাৰ স্বৰূপ উপাসনা)।

(২) যেনে, বিভূতি ধ্যানত বিশ্বৰূপ দৰ্শন।

(৩) গীতা, দ্বাদশ অধ্যা, ১ম শ্লোক।

(৪) এই স্থলত "মোৰ" অৰ্থত শ্ৰীকৃষ্ণ।

(৫) এই অৰ্থত "মোৰ" মানে পৰব্ৰহ্ম।

আৰু, যি ইন্দ্ৰিয়াদি নিৰোধ কৰি অনির্দ্দেশ্য (১), অব্যক্ত, সৰ্ব্বব্যাপী, অচিন্ত্য, কুটস্থ (২), অচল, ধ্ৰুব (৩), অক্ষৰ, নিগুৰ্ণ স্বৰূপ বা নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মক ধ্যান কৰে, তেওঁ সেই নিগুৰ্ণ স্বৰূপকে লাভ কৰে।" (৪)

"এই দুই পন্থাৰ আৰু এটা ভেদ এই যে, নিগুৰ্ণব্ৰহ্ম উপাসনা অতি ক্লেশসাধ্য (৫)। কিন্তু, হে পাৰ্থ, যি মৎপৰায়ণ হৈ, সমস্ত কৰ্ম্ম মোতেই অৰ্পণ কৰি মোকেই (সগুণ ব্ৰহ্মক) উপাসনা কৰে, তেওঁ অচিৰে অজ্ঞান সংসাৰৰপৰা উদ্ধাৰ পায়। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন! তোমাৰ মন অন্য সমস্ত বস্তুৰপৰা টানি আনি মোতে নিবিষ্ট কৰাঁ, বুদ্ধিবৃত্তিত সততে মোকে ধাৰণা কৰাঁ; তাৰ ফলত আপোনা-আপুনি তোমাৰ আত্মজ্ঞান উদয় হব, আৰু মৰণৰ পাচত তুমি মোতেই (শুদ্ধ ব্ৰহ্মত) যে স্থিতি কৰিবাঁ, তাত সংশয় নাই। আৰু, হে ধনঞ্জয়! সগুণ ব্ৰহ্মত যদি মতি স্থিৰ কৰিব নোৱাৰাঁগৈ, তেন্তে ভগৱৎ কৰ্ম্মপৰায়ণ হবাঁ (৬); কিয়নো ভগৱানৰ উদ্দেশে কৰ্ম্ম অনুষ্ঠান কৰিলেও মোক্ষ লাভ কৰা যায়। যদি এই কেইবিধ বিধি অনুসৰি

(১) লৌকিক ভাষাৰে যাক নির্দ্দেশ কৰা নাযায়।

(২) মিছা হৈয়ো যি সত্যৱত, সেয়ে কুট বা অজ্ঞান; সেই অজ্ঞানতো সম্বন্ধ ৰাখি যি অধিষ্ঠান কৰে তেওঁৱেই কুটস্থ।

(৩) ধ্ৰুব অৰ্থত যাৰ পৰিণাম নাই, অৰ্থাৎ নিত্য।

(৪) গীতা, দ্বাদশ আধ্যা, ২—৪ শ্লোক।

(৫) কিয়নো, নিগুৰ্ণ ব্ৰহ্মোপাসনাৰ অৰ্থে ব্ৰহ্মচৰ্য্যা ধৰি ব্ৰহ্মনিষ্ঠ, বেদান্ত শ্ৰৱণ আদি কঠিন ব্ৰত পালন কৰিব লগীয়া হয়।

(৬) ঈশ্বৰৰ নামকীৰ্ত্তন শ্ৰৱণ, ভগৱানৰ গুণগান কীৰ্ত্তন, ভগৱৎ স্মৰণ, ভগৱৎ পূজন, ভগৱৎ বন্দন ইত্যাদি কৰ্ম্মানুষ্ঠানৰ দ্বাৰাই চিত্তশুদ্ধি আৰু আত্মজ্ঞান লাভ হলেই নিগুৰ্ণ ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভ হয়।—গীতাৰ্থসন্দীপনী।

কাৰ্য্য কৰি উঠিবগৈ নোৱাৰাঁ, তেন্তে সমস্ত কৰ্ম্ম মোৰ গাতে ন্যস্ত কৰি, ইন্দ্ৰিয়াদি সংযত কৰি, নিত্য-নৈমিত্তিকাদি কৰ্ম্মৰ ফল কামনা পৰিত্যাগ কৰিবাঁ ; কিয়নো নিষ্কাম কৰ্ম্ম সাধনেই ভগৱৎ উপদেশৰ মুখ্য অভিপ্ৰায়। হে অৰ্জ্জুন ! অভ্যাসযোগতকৈ জ্ঞান শ্ৰেষ্ঠ ; জ্ঞানতকৈ ধ্যান শ্ৰেষ্ঠ ; ধ্যানতকৈও কৰ্ম্মফলত্যাগ বিশিষ্ট (১)। যি কাৰো অহিত নিচিন্তে, কাকো অহিতাচাৰী নাভাবে, কোনো বস্তুত স্পৃহা নাৰাখে, নিজত অহঙ্কাৰ নোপোহে, সুখে-দুখে সদায় অবিচলিত চিত্তেৰে ঈশ্বৰ ভজনা কৰে, তেওঁৰেই মোৰ প্ৰিয়। যি সদানন্দ, যোগনিষ্ঠ, সংযতচিত্ত, অটল বিশ্বাসী তেৱোঁ মোৰ প্ৰিয়ভক্ত। যাৰ দ্বাৰাই অন্যজন সন্তপ্ত নহয় ; অন্যজনো যাৰ সন্তাপৰ কাৰণ হবলৈ নাপায় ; যি হৰ্ষ, বিষাদ, ভয়, ব্যাকুলতা ইত্যাদিৰ অতীত, তেনে ভক্তও মোৰ অতি প্ৰিয়। যি নিস্পৃহ, শুচি, দক্ষ, উদাসীন, ব্যথাশূন্য, ত্যাগী, তেৱোঁ মোৰ প্ৰিয়পাত্ৰ। যাৰ মানত শত্ৰু-মিত্ৰ, মান-অপমান, শীত-উষ্ণ, সুখ-দুখ সকলো সমান, আৰু যাৰ কোনো বস্তুতেই আসক্তি নাই, তেৱোঁ মোৰ প্ৰিয়-ভক্ত বুলি জানিবাঁ (২)।

"হে অৰ্জ্জুন ! যাৰ মানত নিন্দা আৰু স্তুতি দুয়ো সামান, যি মৌনব্ৰতী (৩), যি অলপতে সন্তুষ্ট, যি অন্যায়ৰহিত, যি স্থিৰমতি, যি

---

(১) কাৰণ, ত্যাগৰ দ্বাৰাই বাসনা ক্ষয় হয়, আৰু তাৰ দ্বাৰাই জন্ম-জন্মান্তৰৰ অদৃষ্ট বা ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম সঞ্চিত হোৱাত প্ৰতিবন্ধক পৰিলেই জীৱৰ মুক্তি বা শান্তি লাভ হয়।—শ্ৰীধৰ স্বামীকৃত টীকা।

(২) গীতা, দ্বাদশ অধ্যা, ৫—১৮ শ্লোক।

(৩) মৌনাব্ৰত চিন্তাশীল নিৰিষ্টমনা স্থিৰচিত্ত লোকৰ আচৰণ।

অটল ভক্তিমান্ তেওঁ মোৰ আদৰৰ পাত্র। আৰু, যি এই দৰে ধৰ্ম্মবিষয়ক সুধা পান কৰি শ্রদ্ধাবান্ আৰু মৎপৰায়ণ হৈ কাৰ্য্য অনুষ্ঠান কৰে, সেই ভক্ত মোৰ অতিশয় প্রিয় বুলি ধুৰুপকৈ বুজিবা।" (১)

---

(১) গীতা, দ্বাদশ আধ্যা, ১৩—২০ শ্লোক। ব্রহ্মৰ নিগুৰ্ণ স্বৰূপ লাভেই যে সগুণ ব্রহ্মোপাসনাৰ গূঢ় লক্ষ্য, গীতাৰ দ্বাদশ আধ্যাত তাৰেই গুহ্যতম ব্যাখ্যা দিয়া হৈছে।

১৫। অধ্যায়।

অভেদাত্মা তত্বজ্ঞান।

জীৱ আৰু ব্ৰহ্মৰ অভেদ ভাব কি? শৰীৰ কি? সুখ, দুখ আদিৰ ভোক্তা কোন্? ভিন্-ভিন্ শৰীৰত আত্মা ভিন্-ভিন্ নে এক? ইত্যাদি বিষয়ক নিগূঢ় তত্ব জানিবৰ অৰ্থে, আত্মজ্ঞান লাভলৈ প্ৰবল ধাউতি থকা সিদ্ধাৰ্থী অৰ্জ্জুনে গুৰুভক্তিৰে সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণত সুধিলে, "হে কেশৱ! প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ, ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞ, জ্ঞান আৰু জ্ঞেয় এই কেইটা বিষয়ৰ তত্বজ্ঞান দান কৰি মোৰ হাবিয়াষ পূৰ্ণ কৰঁা।"। (১)

ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণই অতি হৰিষ চিত্তেৰে এই বুলি সমিচাৰ দিলে, "হে কুন্তীনন্দন! দেহা জড় আৰু আত্মা চৈতন্যস্বৰূপ এই তত্বজ্ঞান যি সকলে লাভ কৰিছে, সেই সকলে শৰীৰক ক্ষেত্ৰ (২) আৰু জীৱক

---

(১) "প্ৰকৃতিং পুৰুষং চৈব ক্ষেত্ৰং ক্ষেত্ৰজ্ঞমেব চ।
এতদ্বেদিতুমিচ্ছামি জ্ঞানং জ্ঞেয়ং চ কেশৱ।"
—গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্য', ১ম শ্লোক।

(২) য'ত আত্মাই থিত লৈ জন্ম-মৰণৰ আবৃত্তি ধৰে, সুখ-দুখ ভোগ কৰে, য'ৰপৰা আত্মাই মুক্তিলাভ কৰে, সেয়ে ক্ষেত্ৰ, অৰ্থাৎ শৰীৰ। যি শৰীৰত থাকি শুভাশুভ কৰ্ম্মানুষ্ঠানৰ ফলস্বৰূপ সুখ-দুখ আদি ভোগ কৰে তেওঁৱেই ক্ষেত্ৰজ্ঞ, অৰ্থাৎ সচ্চিদানন্দ-স্বৰূপ আত্মা

ক্ষেত্ৰজ্ঞ (১) সংজ্ঞা দিয়ে। হে ভাৰত! তুমি মোক (অদ্বিতীয় ব্ৰহ্মক) সমস্ত ক্ষেত্ৰৰ ক্ষেত্ৰজ্ঞ বুলি জানিবাঁ। ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ পৃথক্ জ্ঞানেই প্ৰকৃত জ্ঞান (২)।"

"হে অৰ্জ্জুন! এই দেহৰূপ ক্ষেত্ৰ কেনে প্ৰকৃতিৰ, কেনে প্ৰবৃত্তিৰ, কেনে ইন্দ্ৰিয়াসক্তিৰ; কেনে ক্ষেত্ৰৰূপ কাৰণৰপৰা কেনে কাৰ্য্য উৎপন্ন হয়; আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ স্বভাৱ, প্ৰভাৱ আৰু স্বৰূপ কেনে, এই সমস্তৰে তত্ত্ব ভাঙ্গি কওঁ শুনাঁ।—ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ সংজ্ঞাত নানা ঋষিৰ নানা মত। বশিষ্ঠাদি মুনিগণৰ যোগশাস্ত্ৰত ইয়াৰ সূক্ষ্মতত্ত্ব আছে; ঋগাদি বেদতো এই তত্ত্বৰ বিষয়ে বিস্তৰ কোৱা হৈছে; উপনিষদাদি ব্ৰহ্মসূত্ৰ-ৰাশিতো ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা পোৱা যায়। সেই সমস্তৰে সাৰাংশৰ ব্যাখ্যা দিওঁ শুনাঁ।—চমুকৈ কবলৈ গলে, পঞ্চমহাভূত (৩), অহঙ্কাৰ, বুদ্ধি, অব্যক্ত (৪), দশইন্দ্ৰিয়, মন, পঞ্চেন্দ্ৰিয় (৫), ইচ্ছা, দ্বেষ, সুখ, দুখ, সংঘাত, চেতনা, ধৃতি, প্ৰভৃতি ক্ষিতিৰপৰা ধৃতিলৈকে সমস্তই বিকাৰ। এই বিকাৰবিশিষ্ট সামগ্ৰীয়েই ক্ষেত্ৰ।" (৬)

---

(১) "ইদং শৰীৰং কৌন্তেয় ক্ষেত্ৰমিত্যভিধীয়তে।
এতদ্ যো বেত্তি তং প্ৰাহুঃ ক্ষেত্ৰজ্ঞ ইতি তদ্বিদঃ।"
—গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্য, ২য় শ্লোক।

(২) ক্ষেত্ৰ মায়াৰচিত; কিন্তু ক্ষেত্ৰজ্ঞ মায়াৰ অতীত।—গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্যা ৩য় শ্লোক।

(৩) পঞ্চমহাভূত:—ক্ষিতি, অপ্, তেজঃ, মৰুৎ, ব্যোম।

(৪) অব্যক্ত:—সাংখ্যমতে প্ৰকৃতি; বেদান্তমতে মায়া।

(৫) পঞ্চেন্দ্ৰিয়:—শব্দ, স্পৰ্শ, ৰূপ, ৰস, গন্ধ।

(৬) গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্যা, ৪—৭ শ্লোক।

"হে পাৰ্থ! আত্মগুণৰ বাবে অভিমান নকৰা, দম্ভ নকৰা, হিংসা নকৰা, কাৰো অহিত নিচিন্তা, অন্যৰ অপৰাধ ক্ষমা কৰা, বাহ্যে-ভিতৰে সৰল আৰু অকপটীয়া আচৰণ কৰা, গুৰুজনক ভক্তি-সেৱা কৰা, বাহিৰে-ভিতৰে পৱিত্ৰতা ৰক্ষা কৰা, মন চাঞ্চল্যৰ গতিৰোধ কৰা, আত্মাত পৰমাত্মাৰ থিতাপি কৰা, ইত্যাদিকে জ্ঞান বা জ্ঞানসাধন বোলা যায়। ইন্দ্ৰিয়ভোগ্য বিষয় সমূহত বিৰাগ বা অস্পৃহা, নিৰহঙ্কাৰিতা, জন্ম-মৃত্যু, জৰা-ব্যাধি আদি দুখৰূপ দোষাদোষৰ বিষয়ে সততে চিন্তালোচনা ইত্যাদি জ্ঞান সাধনাৰ কাৰ্য্য। পুত্ৰ-পৰিয়াল, ইষ্টানিষ্ট, সুখ-দুখত বৈৰাগ্য, ঈশ্বৰত ঐকান্তিক ভক্তি, নিৰ্জানবাসবাসনা (১) আত্মজ্ঞাননিষ্ঠা, তত্ত্বজ্ঞানচিন্তা ইত্যাদিয়েই জ্ঞান। ইয়াৰ অন্যথাই অজ্ঞানতা।" (২)

"হে অৰ্জ্জুন! যি জানিবৰ বিষয়, যাক জানিলে মোক্ষলাভ কৰা যায়, যি অনাদি পৰব্ৰহ্ম সতো নহয় (৩) অসতো নহয়, এতিয়া সেই বিষয়ে ভাঙ্গি কওঁ। যি জীৱগণৰ হাত, পাৱ, চকু, মুৰ ইত্যাদিৰ প্ৰবৃত্তিস্বৰূপ, যাৰ অস্তিত্বত সমস্ত জগত অৱস্থিত, সেই চৈতন্যস্বৰূপ বিভুৱেই জ্ঞাতব্য পৰব্ৰহ্ম। তেওঁ নিষ্ক্ৰিয় হৈও সমস্ত ক্ৰিয়াৰ মূল; তেওঁ চকু নোহোৱাকৈও দেখে; কাণ নোহোৱাকৈও শুনে; কাৰো লগত তেওঁৰ সম্বন্ধ নাই, অথচ ত্ৰিজগত তেওঁতে বিদ্যমান; তেওঁ নিগুৰ্ণ হৈও গুণসমূহ উপলব্ধি কৰে; তেওঁ সকোলোৰে সাক্ষী, অদ্বিতীয়, নিগুৰ্ণ, আৰু চৈতন্যস্বৰূপ। তেওঁ দৃশ্যমান জগতৰ অন্তৰ

(১) বিষয়ী বা সংসাৰী লোকৰ লগত সমাগম বা ঘনিষ্ঠতা নৰখা।

(২) গীতা, ত্ৰয়োদশ অধ্যা, ৮—১২ শ্লোক।

(৩) সৎ আৰু অসতৰ সংখ্যা বিষয়ক ব্যাখ্যা ইয়াৰ আগেয়ে দি অহা হৈছে।

আৰু বাহিৰ; তেওঁ ধাৰণাতীত সূক্ষ্ম; তেওঁ অবিশ্বাসীৰ মাজত দূৰৈতকৈও দূৰৈত, কিন্তু তত্বিশ্বাসৰ চকুত ওচৰতকৈও ওচৰত (১)। পৰমাত্মা অভিভাজ্য বা অভেদাত্মা; কিন্তু ভিন্ ভিন্ প্ৰাণীত, ভিন্ ভিন্ পদাৰ্থত তেওঁক ভিন্ ভিন্ যেন বুজা যায়, যদ্যপি এক ব্ৰহ্মই সদৌ পদাৰ্থতে ক্ষেত্ৰজ্ঞৰূপে বিৰাজ কৰিছে; আৰু যদিচ ভূতসমূহ বা সমস্ত জগত তেওঁতে স্থিতি, তেওঁতে লয় আৰু তেওঁৰপৰাই উৎপন্ন হয়। জ্বলন্ত পদাৰ্থৰ জ্যোতি তেওঁৰেই, অথচ তেওঁ অন্ধকাৰৰো অতীত; তেওঁৰেই জ্ঞান, তেওঁৰেই জ্ঞেয়; তেওঁৱেই জ্ঞানগম্য, তেওঁৰেই সমস্ত জীৱতে আত্মাৰূপে অৱস্থিতি কৰিছে। জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা অভেদাত্মা। যি আত্মজ্ঞানশালী লোকে ইয়াৰ গূঢ়তত্ব উপলব্ধি কৰিব পাৰে, তেওঁ জগতময় পৰমাত্মাক বিৰাজমান দেখে। হে অৰ্জ্জুন! ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞ, জ্ঞান-জ্ঞেয় এই সমূহ বিষয়ৰ যি সংক্ষেপ ব্যাখ্যা দিয়া হল, তাৰ তত্বজ্ঞান লাভ কৰিলেই মোৰ ভক্তগণে মদ্ভাব (ব্ৰহ্মভাব) লাভ কৰিব পাৰে।" (২)

"হে অৰ্জ্জুন! এতিয়া প্ৰকৃতি-পুৰুষৰ তত্ব ব্যাখ্যা কৰোঁ, শুনা।— এই প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ দুয়ো অনাদি। বিকাৰ সমূহ (৩) আৰু গুণ সমূহ (৪) প্ৰকৃতিৰপৰাই উৎপন্ন (৫)। প্ৰকৃতি ক্ৰিয়া আৰু

(১) "বহিৰন্তশ্চ ভূতানামচৰং চৰমেৱ চ।
সূক্ষ্মত্বাত্তদবিজ্ঞেয়ং দূৰস্থং চান্তিকে চ তৎ।"
—গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্যা, ১৬ শ্লোক।

(২) গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্যা, ১৭—১৯ শ্লোক।

(৩) পঞ্চভূত, দশ-ইন্দ্ৰিয়, আৰু মন এই ষোলটা বিকাৰ।

(৪) সত্ব, ৰজঃ, তমঃ এই তিনটা গুণ।

(৫) "প্ৰকৃতিং পুৰুষং চৈৱ বিদ্ধ্যনাদী উভাৱপি। বিকাৰাংশ্চ গুণাংশ্চৈৱ বিদ্ধি প্ৰকৃতিসম্ভৱান।"—গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্যা, ২০ শ্লোক।

কাৰণৰ হেতু, অৰ্থাৎ ক্ৰিয়াশক্তিৰ মূল ; পুৰুষ সুখ-দুখাদি ভোগৰ হেতু বা কাৰণ। এই ক্ষেত্ৰজ্ঞ পুৰুষে মায়াৰূপ প্ৰকৃতিত অৱস্থিতি কৰি প্ৰকৃতিৰপৰা উৎপন্ন হোৱা সুখ-দুখাদি ভোগ কৰে। ত্ৰিগুণাত্মিকা প্ৰকৃতিৰ লগত এই সম্বন্ধ থকাৰ বাবেই সেই ত্ৰিগুণ অনুযায়ী (১) সৎ আৰু অসৎ যোনিসমূহত পুৰুষৰ জন্ম হয়। কিন্তু, এই দেহত বিদ্যমান থাকিও পুৰুষ (আত্মা) নিৰ্লিপ্ত, নিত্য, আৰু স্বতন্ত্ৰ ; অথচ তেওঁৱেই ভৰ্ত্তা, ভোক্তা, মহেশ্বৰ আৰু পৰমাত্মা। (২)

"হে অৰ্জ্জুন ! কোনোৱে জ্ঞানৰ বলত, কোনোৱে সংখ্যা যোগৰ বলত, কোনোৱে কৰ্ম্মযোগৰ বলত আত্মদৰ্শন লাভ কৰে ; ইত্যাদি পন্থাৰ দ্বাৰাই লাভ কৰা আত্মতত্ত্বজ্ঞানৰ আগত যি পুৰুষে, দেহাদি বিকাৰ মায়াময় জানি, প্ৰকৃতিক উপলব্ধি কৰে, সেই পুৰুষ সৰ্ব্বথা বিদ্যমান থাকিলেও তেওঁ পুনৰ্জ্জন্ম ধাৰণ কৰিব লগাত নপৰে। কোনোৱে হয় তো ধ্যান, বিচাৰ আৰু কৰ্ম্মৰ বলত এই তত্ত্ব উপলব্ধি কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ ইষ্টগুৰুৰ উপদেশ অনুসৰি উপাসনা কৰে, সিবিলাকেও মৃত্যুময় সংসাৰ অতিক্ৰম কৰে। (৩)

"হে ভৰত বংশধৰ পাণ্ডৱ ! ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ সংযোগত (৪) যে স্থাৱৰ-জঙ্গম সমস্ত পদাৰ্থ উৎপন্ন হয়, এই কথা ধ্ৰুৱপ্ বুলি জানিবা।" (৫)

---

(১) সত্ত্ব গুণধাৰী পুৰুষে দেৱযোনিত, ৰজোগুণাধিকাৰীয়ে মানৱ যোনিত আৰু তমোগুণাধিকাৰীয়ে পাশৱ যোনিত জন্মগ্ৰহণ কৰে।

(২) গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্যা, ২০—২৩ শ্লোক।

(৩) গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্যা, ২৪—২৬ শ্লোক।

(৪) ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ, অথবা পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ মায়াজনিত পৰস্পৰ মিথুনীকৰণকে সংযোগ বোলা যায়।—শ্ৰীধৰ স্বামীকৃত টীকা-ব্যাখ্যা।

(৫) গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্যা, ২৭ শ্লোক।

"হে পার্থ! আত্মাৰ উন্নতি, বৃদ্ধি আৰু বিনাশ নাই, গতিকে তেওঁ অবিনাশী; আৰু আন সমস্তই বিনাশ-ধৰ্ম্মশীল। যাৰ এনে ভাব, তেওঁৰেই অভ্ৰান্ত। যি আত্মজ্ঞানী জনে আত্মাক সৰ্ব্বত্ৰে সমান, নিৰ্ব্বিকাৰ আৰু সকলো প্ৰাণীৰ প্ৰবৃত্তিৰ হেতু স্বৰূপ জানি, অভেদ জ্ঞানৰ বলেৰে 'মই ব্ৰহ্ম' এই সিদ্ধান্তত চলে, তেওঁ মায়াযুক্ত হৈ আত্মজ্ঞানহীনৰ দৰে আত্মাৰে সৈতে আত্মাক নষপিয়ায়; সেই কাৰণে তেওঁ পৰমগতি লাভ কৰে। ক্ষেত্ৰজ্ঞ আত্মা সাক্ষীস্বৰূপ—অকৰ্ত্তা; সমস্ত কাৰ্য্য প্ৰকৃতিয়েই কৰে, বা মায়াৰ বলতেই হয়। যাৰ এনে দৃষ্টি, তেওঁৰেই সম্যক্‌দৰ্শী। সাধকে যেতিয়া ভূত সমূহক ভিন্-ভিন্ ভাৱে একে আত্মাতে অৱস্থিত দেখে, আৰু সেই ভূত সমূহক একে আত্মাৰপৰাই বিস্তাৰ হোৱা দৰ্শন কৰে, তেতিয়া তেওঁ প্ৰকৃততে ব্ৰহ্মস্বৰূপ হয় (১)। অৰ্থাৎ, ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ দৰেই ক্ষেত্ৰৰো পৃথকত্ব নাই,—সকলো অভেদাত্মা।" (২)

"হে কুন্তীনন্দন! অনাদি আৰু নিৰ্গুণ কাৰণেই এই অবিকাৰী পৰমাত্মাই শৰীৰত থিত, লৈয়ো একোকে নকৰে; আৰু দেহতে নিবাস যদিও, পদ্মপত্ৰত পানীৰ দৰে, কৰ্ম্মফলত নিৰ্লিপ্ত হৈ থাকে। আৰু, আকাশ যেনেকৈ সৰ্ব্বব্যাপী হৈয়ো কাৰো লগত লিপ্ত নহয়, তেনেকৈয়ে আত্মা দেহত থাকিও তাত নিৰ্লিপ্ত, অৰ্থাৎ দেহধৰ্ম্মবৰ্জ্জ। হে ভাৰত! এক সূৰ্য্যই যি ৰূপে সমস্ত জগতকে প্ৰকাশ কৰে, সেইৰূপে এক ক্ষেত্ৰজ্ঞ স্বৰূপ আত্মাই সমস্ত ক্ষেত্ৰক প্ৰকাশ

---

(১) কিয়নো, ব্ৰহ্মত বাজে সৃষ্টিত আন আৰু একো পদাৰ্থই নাই; দৃশ্যমান জগত কেবল মায়াপ্ৰভাৱত ভিন্-ভিন্ যেন দেখা যায়।—কৃষ্ণানন্দ স্বামীৰ গীতাসন্দীপনী।

(২) গীতা, ত্ৰয়োদশ আধ্যা, ২৮—৩১ শ্লোক।

কৰে। হে অৰ্জ্জুন! যি এইৰূপে ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ ভেদাভেদ বা অভেদ ভাব (১) উপলব্ধি কৰিব পাৰে, আৰু প্ৰকৃতিৰপৰা ভূতসমূহৰ মোক্ষৰ উপায় জ্ঞান-চকুৰে সৈতে দেখা পায়, তেওঁ পৰমপদ প্ৰাপ্ত হয়।" (২)

---

(১) ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ কল্পিত ভেদ থাকিলেও, পৰমাৰ্থত ক্ষেত্ৰ ক্ষেত্ৰজ্ঞৰপৰা পৃথক্ নহয়; যেনেকৈ ক্ষেত্ৰজ্ঞ আত্মা পৰমাত্মাৰে সৈতে অভেদ, তেনেকৈ ক্ষেত্ৰৰো পৰব্ৰহ্মসত্তা বা পৰমাত্মাৰ লগত প্ৰভেদ নাই। মুঠৰ ওপৰত, জ্ঞান আৰু জ্ঞেয়, ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞ, প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ সকলোবেই অভেদাত্মা।—শ্ৰীধৰ স্বামীকৃত-টীকা-ব্যাখ্যা।

(২) গীতা, ত্ৰয়োদশ অধ্যা, ৩২—৩৫ শ্লোক।

১৩। আধ্যা।

গুণসংযোগ তত্ত্বজ্ঞান।

অভেদাত্মা আঁৰু কল্পিত ভেদাভেদৰ তত্ত্বজ্ঞান দানৰ পাচত, ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণই প্ৰকৃতি-পুৰুষৰ সংযোগ তত্ত্বজ্ঞান দান কৰাৰ মানসেৰে যোগীবীৰ অৰ্জ্জুনক পুনৰপি এই বুলি সম্বোধন কৰিলে, "হে মহাবাহো! যি জ্ঞান সাধনৰ দ্বাৰাই ঋষি-মুনিসকলে দেহবন্ধনৰপৰা মুক্ত হৈ মোক্ষ বা পৰমসিদ্ধি লাভ কৰে, সেই সৰ্ব্বোত্তম পৰমজ্ঞান সাধনৰ বিষয়ে কওঁ, শুনা।—যি এই জ্ঞান (১) সাধন কৰে, তেওঁ পৰব্ৰহ্মৰ নিৰ্গুণ স্বৰূপত্ব লাভ কৰে; আৰু তেওঁ সৃষ্টিকালত জন্ম, আৰু প্ৰলয় কালত লয় পাব লগীয়া নহয়।" (২)

"হে ভাৰত! মহৎব্ৰহ্ম (প্ৰকৃতি) মোৰ (পৰব্ৰহ্ম পুৰুষৰ) যোনি (৩), অৰ্থাৎ গৰ্ব্ভধানৰ (৪) স্থান; তাতে মই পুৰুষে জগতৰ বীজ

---

(১) অকল ত্ৰিগুণাত্মকা (সত্ত্ব, ৰজ, তম এই তিনি গুণবিশিষ্ট) প্ৰকৃতিকে সৃষ্টিৰ মূলকাৰণ বুলি সাব্যস্ত কৰোঁতাৰ নিৰীশ্বৰ সাংখ্যমত খণ্ডনৰ অৰ্থে প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ বা ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ ঈশ্বৰাধীন সংযোগ কাৰ্য্যই হে যে সৃষ্টিৰ আচল কাৰণ, সেই বিষয়ক তত্ত্বজ্ঞান।—কৃষ্ণানন্দ স্বামীৰ গীতাৰ্থসন্দীপনী।

(২) গীতা, চতুৰ্দ্দশ আধ্যা, ১—২ শ্লোক।

(৩) মহৎব্ৰহ্ম বা অবিদ্যা—অজ্ঞান—প্ৰকৃতি—ত্ৰিগুণাত্মিকা অব্যাকৃত মায়াই যোনিস্বৰূপ।

(৪) মহৎব্ৰহ্ম স্বৰূপ যোনিত পৰব্ৰহ্ম পৰমপুৰুষৰ সৃষ্টি সংকল্পেই গৰ্ভধান স্বৰূপ।

প্ৰক্ষেপ কৰোঁ; তাৰেপৰা সমস্ত ভৌতিক জগতৰ উৎপত্তি হয়। হে কুন্তীনন্দন! দেৱ, পিতৃ, মনুষ্য, পশু আৰু বৃক্ষাদি যি কোনো যোনিতেই জীৱ উৎপন্ন নহওক, প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ, বা ঈশ্বৰ আৰু মায়াৰ সংযোগেই সেই সমুদায়ৰ মূলকাৰণ; পুৰুষৰ অবিহনে প্ৰকৃতিয়ে আৰু প্ৰকৃতিৰ অবিহনে পুৰুষে স্বতন্তৰীয়াকৈ একোকে উৎপন্ন কৰিব নোৱাৰে। হে মহাবাহো! প্ৰকৃতিজাত সত্ত্ব, ৰজ, তম এই তিনি গুণে অবিনাশী জীৱাত্মাক দেহৰ মধ্যত আৱদ্ধ কৰি ৰাখে। হে নিষ্পাপ অৰ্জুন! অন্তঃকৰণৰ সত্ত্বগুণে জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰ সাহায্যত ৰূপ, ৰস, গন্ধ, স্পৰ্শ বিষয়ক বিশেষ বিশেষ পৃথক্ জ্ঞান জন্মায়, আৰু সেই জ্ঞানতৃষ্ণা নিবৃত্তিৰ নিমিত্তেই দেহাৰ মাজত জীৱাত্মাক প্ৰবৃত্ত কৰে। হে কুন্তীনন্দন! ৰজোগুণ তৃষ্ণা (১) আৰু আসঙ্গ (২) উৎপাদক; সেই ৰজোগুণে জীৱক অনুৰাগৰ বশবৰ্ত্তী কৰি নানা কাৰ্য্যত প্ৰবৃত্ত কৰে; সেই সূত্ৰতে জীৱ বন্ধনগ্ৰস্ত হয়। হে ভাৰত! তমোগুণ আৱৰণ শক্তি-স্বৰূপ অজ্ঞানজাত; ই সতত্ অসৎ ভ্ৰম জন্মায়; অবস্তুত বস্তুবুদ্ধি, যত্ন-চেষ্টাদিৰ সময়ত নিদ্ৰা-তন্দ্ৰাদি ঘটাই জীৱাত্মাক অজ্ঞান-আন্ধাৰত আৱদ্ধ কৰি ৰাখে। সত্ত্ব গুণে জীৱাত্মাক সুখত প্ৰৱৰ্ত্তায়, ৰজোগুণে কৰ্ম্মত মগ্ন কৰে, তমোগুণে আত্মজ্ঞানক ঢাকি ধৰি প্ৰমাদ (৩) ঘটায়। একেজন মানুহকে কেতিয়াবা সাধু, কেতিয়াবা অসাধু,

---

(১) অপ্ৰাপ্ত বস্তু পাবলৈ হোৱা হাবিয়াহক তৃষ্ণা বোলা যায়।

(২) প্ৰাপ্ত বস্তু বিনষ্ট হলেও তাক পাবলৈ আৰু ৰক্ষা কৰিবলৈ হোৱা ধাউতিক আসঙ্গ বোলা যায়।

(৩) কৰ্ত্তব্যজ্ঞান বিদ্যমান থকাৰ স্থলতো আচল সময়ত তাক পাহৰাকে প্ৰমাদ বোলা যায়।

কেতিয়াবা লোকাচাৰত আসক্ত দেখা যায়; কাৰণ, সাত্ত্বিক, তামসিক আৰু ৰাজসিক প্ৰৱলতাৰ (১) প্ৰকৃতি অনুসাৰে জীৱাত্মাৰ ক্ৰমে সাধুতা, অসাধুতা আৰু লৌকিকতাৰ লক্ষণ ঘটে। হে অৰ্জ্জুন! যেতিয়া দেহৰ সকলো অঙ্গত ইন্দ্ৰিয়েদি জ্ঞানৰ লক্ষণ প্ৰকাশ পায়, তেতিয়া সত্ত্বগুণৰ প্ৰৱলতা; যেতিয়া লোভ, প্ৰবৃত্তি, উদ্যম, অশান্তি, স্পৃহা ইত্যাদি লক্ষণে দেখা দিয়ে, তেতিয়া ৰজোগুণৰ প্ৰাৱল্য; আৰু যেতিয়া আৱৰণ, আলস্য, প্ৰমাদ, মোহ ইত্যাদি লক্ষণ দেখা যায়, তেতিয়া তমোগুণ বৃদ্ধি হৈছে বুলি বুজিবা।" (২)

"হে অৰ্জ্জুন! তত্ত্বদৰ্শী মহৰ্ষিগণৰ মতে সত্ত্বগুণৰ প্ৰভাৱত জীৱই কেৱল নিৰ্ম্মল সুখকেই ভোগ কৰে; ৰজোগুণৰ প্ৰভাৱত অলপ সুখ আৰু অধিক দুখ; তমোগুণৰ প্ৰভাৱত জীৱই কেৱল দুখকেই হে ভোগ কৰে। ইয়াৰ কাৰণ ইতিপূৰ্ব্বতে কৈ অহা হৈছে; সত্ত্বগুণী লোকৰ উৰ্দ্ধলোকলৈ (স্বৰ্গ), ৰজোগুণী লোকৰ মৰ্ত্ত্যত (মনুষ্যলোক), তমোগুণৰ লোকৰ অধঃপাতলৈ (নৰক) গতি হয়। সত্ত্ব, ৰজ, তম এই তিনি গুণেই অন্তঃকৰণ, বহিঃকৰণ, শৰীৰ আৰু বিষয় আদিত পৰিণত হৈ কৰ্ত্তব্য কৰ্ম্ম কৰে; আৰু গুণ-কাৰ্য্যৰপৰা কাৰ্য্য স্বতন্ত্ৰ বুলি যি বুজিব পাৰে; তেওঁ ব্ৰহ্মাত্মজ্ঞান লাভ কৰি ব্ৰহ্মস্বৰূপ হয়। হে অৰ্জ্জুন! এই তিনি গুণেই জনম আৰু মৰণৰ হেতু! যি এই

---

(১) যি গুণ যেতিয়া ওপৰ উঠে, সেই গুণৰ তেতিয়া প্ৰৱলতা জন্মে; তেতিয়া ই দুটা গুণ তল পৰি নিস্তেজ হয়।

(২) গীতা, চতুৰ্দ্দশ আধ্যা, ৩—১৩ শ্লোক। এই পুথিৰ ২৬শ, আধ্যাত দিয়া গীতাৰ ত্ৰয়োদশ আধ্যাৰ ২০—২৩ শ্লোকৰ টীকা চোৱা।

তিনি গুণ এবাব পাৰে, তেওঁ জন্ম-মৃত্যুৰ বাজ হৈ উঠে; পত্তিকে তেওঁ পৰমানন্দ স্বৰূপ অমৃত লাভ কৰে।" (১)

অৰ্জ্জুনে ভক্তি আৰু আগ্ৰহেৰে সৈতে সুধিলে, "হে প্ৰভো! যি ভাগ্যৱন্তে এই গুণ তিনি অতিক্ৰম কৰে, তেওঁৰ কি চিন্? বা লক্ষণ কি? তেওঁৰ আচৰণ কেনে? আৰু, কি উপায়েৰে এই ত্ৰিগুণৰ ওপৰ উঠিব পাৰি?" (২)

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই হৰিষমনেৰে সমিচাৰ দিলে, "হে পাণ্ডৱ! সত্বগুণৰ প্ৰকাশ ৰজোগুণৰ প্ৰবৃত্তি আৰু তমোগুণৰ মোহ উদয় হলেও যি বিচলিত নহয়, আৰু তাৰ নিবাকৰণলৈ যি উদাসীন ভাৱে আওকণীয়া, তেৱেঁই গুণাতীত পুৰুষ। সুখ আৰু দুখ যাৰ মানত সমান, যাৰ সদায় স্বৰূপাৱস্থাত স্থিতি; মাটি শিল, সোণ যাৰ চকুত সমান মূল্যৰ; প্ৰিয় আৰু অপ্ৰিয় দুইৰো প্ৰতি যাৰ একে আচৰণ; নিন্দা আৰু স্তুতি দুইৰো প্ৰতি যাৰ সমান ভাব, সেই ধীৰ পুৰুষেই গুণাতীত। যি সংসাৰৰ মায়া-মোহ-আসক্তিবিহীন, যি সৰ্ব্বপ্ৰকাৰ উদ্যমত্যাগী সেই সুধীৰ পুৰুষেই ত্ৰিগুণাতীত।" (৩)

"হে পাৰ্থ! স্বৰূপতে যি অন্তৰ্য্যামী ভগৱানক সৰল ভক্তিৰে সৈতে ভজনা কৰে, তেৱেঁই ত্ৰিগুণা প্ৰকৃতি বা মায়া অতিক্ৰম কৰি ব্ৰহ্মপদ লাভ কৰে। কিয়নো, সেই মই (ভগৱান্ বা পৰব্ৰহ্ম বা পৰমাত্মা বা

(১) গীতা, ১৪শ আধ্যা, ১৪—২০ শ্লোক।
(২) গীতা, ১৪শ আধ্যা, ২১ শ্লোক।
(৩) গীতা, ১৪শ আধ্যা ২২—২৫ শ্লোক।

পৰমেশ্বৰ) (১) অবিনাশী, অভগন, নিৰ্ম্মল, নিৰ্ব্বিকাৰ আৰু সাক্ষাৎ ধৰ্ম্মস্বৰূপ। (২)

---

(১) ভগবান বাসুদেৱ বেদৰ প্ৰতিষ্ঠাস্বৰূপ। সেই বাসুদেৱৰূপে অৱতীৰ্ণ শ্ৰীকৃষ্ণ সগুণ ব্ৰহ্মৰ আশ্ৰয় বুলি বেদত ব্ৰহ্মায়ো এইবুলি স্তুতি কৰিছিল,—

"একস্ত্বমাত্মা পুৰুষঃ পুৰাণঃ সত্যঃ স্বয়ংজ্যোতিৰিনন্ত আদ্যঃ।

নিত্যোঽক্ষৰোঽজস্ৰসুখো নিৰঞ্জনঃ পূৰ্ণোঽদ্বয়ো মুক্ত উপাধিতোঽমৃতঃ॥"

অৰ্থাৎ, হে ভগবান! তুমি সকলো প্ৰাণীৰ আত্মাস্বৰূপ, সকলোৰে শৰীৰত বিদ্যমান, সৰ্ব্বত্ৰে একৰূপ; তুমি নিত্য, তুমি সত্য, তুমি স্বপ্ৰকাশ, তুমি আদ্য, তুমি অন্ত্য, তুমি অক্ষৰ, তুমি সৰ্ব্বব্যাপী, তুমি সম্পূৰ্ণ, তুমি অদ্বয়, তুমি উপাধিবিহীন, তুমি অমৃতস্বৰূপ, তুমিয়ে পৰব্ৰহ্মস্বৰূপ ভগৱান বাসুদেৱ।"

—কৃষ্ণানন্দ স্বামীৰ গীতাৰ্থ সন্দীপনী।

(২) গীতা, ১৪শ আধ্যা, ২৬—২৭ শ্লোক।

১৭। আধ্যা।

—❀—

সংসাৰ-বৃক্ষ তত্ত্বজ্ঞান।

সত্ত্ব, ৰজঃ, তমঃ প্ৰকৃতি বা অবিদ্যা বা মায়াৰ এই তিনিগুণ। সেই গুণৰ ক্ৰিয়া, আৰু সেই তিনি গুণবিশিষ্ট প্ৰকৃতি বা মায়া অতিক্ৰম কৰি জীৱাত্মাই কিৰূপে মুক্তিলাভ কৰিব পাৰে তাৰ তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰি উঠি, সেই প্ৰকৃতি বা মায়াৰ সংসাৰ-তত্ত্বজ্ঞানৰ অধিকাৰী হবলৈ নিষ্পাপ মহাবাহু অৰ্জ্জুনক উপযুক্ত বিবেচনা কৰি, তত্ত্বদৰ্শী ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই সেই গুহ্যতম তত্ত্বব্যাখ্যা দিবলৈ এই বুলি আৰম্ভ কৰিলে, "হে অৰ্জ্জুন! মায়া-জনিত এই সংসাৰৰূপ অশ্বত্থ (১) বৃক্ষৰ মূল-শিপা ওপৰলৈ,অৰ্থাৎ আকাশ-মুখীয়া; ইয়াৰ ঠাল-ঠেঙ্গুলি তললৈ, অৰ্থাৎ মৰ্ত্ত্যমুখীয়া; কৰ্ম্মকাণ্ডৰূপ বেদ ইয়াৰ পাত-কোঁহ ইত্যাদি; আৰু ই অব্যয়। যি এই সংসাৰ ৰূপ বৃক্ষৰ তত্ত্ব বুজি পাইছে তেৱেঁই বেদবেত্তা। প্ৰকৃতিৰ আৱৰণ তিনি গুণৰ সাৰশক্তিৰেই এই সংসাৰ-বৃক্ষ পৰিবৰ্দ্ধিত; ইয়াৰ ঠাল-ঠেঙ্গুলি, পাত-কোঁহ আদি উৰ্দ্ধ আৰু অধো দুয়োদিশে বিস্তৃত; অৰ্থাৎ কুকৰ্ম্মী জীৱাত্মাৰ শাখা অধোমুখে, ধৰ্ম্মাত্মাৰ শাখা উৰ্দ্ধমুখে পাহ মেলি বাঢ়ে। সংসাৰ-বিষয়জাল ইয়াৰ পাত, আৰু বাসনা ইয়াৰ মূল।" (২)

---

(১) যি নশ্বৰ, যাৰ স্থিতি বিশ্বাস কৰা নাযায় সেয়ে অশ্বত্থ। গতিকে, এই অনিত্য সংসাৰক অস্থায়ী অশ্বত্থ বৃক্ষৰ লগত বিজনি দিয়া হৈছে।

(২) গীতা ১৫শ, আধ্যা, ১—২ শ্লোক।

"হে অর্জ্জুন! এই সংসাৰবাসী প্ৰাণীগণে এই সংসাৰৰূপ বৃক্ষৰ ৰূপ কেনে, ইয়াৰ আদি ক'ত, অন্ত ক'ত, মাজ ক'ত, তাৰ একো তত্ত্ব নাপায়; অথাই-সাগৰৰ গৰ্ত্তত থকা মাছে যেনেকৈ সাগৰৰ সীমা দেখিবলৈ নাপায়, তেনেকৈয়ে ত্ৰিগুণময়ী মায়াত বিমোহিত জীৱই যেনিয়ে চায় তেনিয়ে সংসাৰত বাজে আন একো দেখা নাপায়। মাথোন, অতি চোকা বৈৰাগ্যৰূপ অস্ত্ৰেৰে সেই সংসাৰৰূপ অশ্বথ গছৰ গুৰি পেলাই তাক উছন্ নিয়াই পৰব্ৰহ্মক জানিব পৰা যায়। এতেকে, যি পৰমপদ লাভ কৰিলে জীৱৰ পুনৰ্জ্জন্ম নহয়, যাৰ দ্বাৰাই সংসাৰ-প্ৰবৃত্তিৰ বিস্তাৰ হৈছে, সেই আদিপুৰুষৰেই মই শৰণাগত হওঁ, এই বুলি সেই পদ চিন্তা কৰিব লাগে। যাৰ অভিমান ৰহিত হৈছে, যি বিবেকী, প্ৰিয় বা অপ্ৰিয় বস্তুৰ সমাগমত যাৰ আসক্তি বা বিৰক্তি নাই, যি মায়াতীত পৰব্ৰহ্মতত্ত্বপৰায়ণ, যাৰ বিষয়-ভোগত অভিলাষ নাই, সুখ দুখৰ হেতু ৰাগ-বিৰাগ যি মাৰ নিয়াব পাৰিছে, তেওঁৱেই সম্যক্ আত্মজ্ঞানৰ বলেৰে ব্ৰহ্মপদ লাভ কৰে। যি পদ প্ৰাপ্ত হলে তত্ত্ববান পুৰুষগণৰ পুনৰাবৃত্তি নহয়, যি পদ চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য আৰু অগ্নিয়েও প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে, অথচ যি পদ স্বপ্ৰকাশ, সেই পদেই মোৰ (পৰব্ৰহ্মৰ) পৰমোৎকৃষ্ট পদ (১)। এই সংসাৰত সনাতন জীৱ মোৰেই (পৰমাত্মাৰ) অংশ মাথোন; এই জীৱই মনে সৈতে ছয় ইন্দ্ৰিয়ক আকৰ্ষণ কৰে। বায়ু বলোঁতে যেনেকৈ পুষ্পাদিৰ গন্ধলৈ গতি কৰে, জীৱাত্মায়ো তেনেকৈ দেহা এৰি যাওঁতে মন আৰু ইন্দ্ৰিয়গণক আকৰ্ষণ কৰি নিয়ে, আৰু অন্য দেহত আশ্ৰয় লবলৈ তাত প্ৰবেশ কৰোঁতে সেই মন আৰু

---

(১) ন তদ্ভাসয়তে সূৰ্য্যো ন শশাঙ্কো ন পাবক।
যদ্গত্বা ন নিবৰ্ত্তন্তে তদ্ধাম পৰমং মম।—গীতা, ১৫শ, আধ্যা, ৬ শ্লোক।

ইন্দ্ৰিয়াদিকো প্ৰৱেশ কৰায় (১)। দেহত্যাগৰ ক্ষণত বা দেহত স্থিতিৰ কালত, নাইবা শোক-মোহ-সুখ-দুখ আদি বিষয় ভোগত প্ৰবৃত্ত অৱস্থাত, অথবা সত্ত্ব-ৰজঃ-তমঃ ত্ৰিগুণযুত দশাত জীৱাত্মাক বিষয় ভোগ বাসনাত উন্মুক্ত মূঢ়গণে দেখা নাপায়, মাথোন বিবেকী যোগিগণে চিত্ত-শুদ্ধিৰ বলেৰে ধ্যানত নিজ নিজ দেহস্থিত আত্মাক দেখা পায়। (২)

"হে অৰ্জ্জুন! চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য, অগ্নিৰ যি তেজে জগতক প্ৰকাশ কৰিছে, সেই তেজ স্বৰূপত ময়েই (পৰমাত্মা) বুলি জানিবাঁ (৩)। ময়েই (পৰব্ৰহ্মই) পৃথিবীত অন্যান্য গ্ৰহৰ সৰ্ব্বতিকাল সমান্তৰ ৰাখি সমস্ত ভূতক ধাৰণ কৰি আছোঁ। আৰু, চন্দ্ৰৰূপ সোমৰস (৪) হৈ ঔষধিত ৰোগনিবাৰিণী শক্তি প্ৰয়োগ কৰিছোঁ। যি প্ৰাণ (নিশ্বাস) আৰু অপান (প্ৰশ্বাস) বায়ুৰ দ্বাৰাই জীৱগণৰ চাৰি প্ৰকাৰ অন্ন (৫) (আহাৰ) জীৰ্ণ কৰে, সেই জঠৰাগ্নি ময়েই (পৰমাত্মা) বুলি বুজিবাঁ। সকলো মায়াশ্ৰিত চৈতন্যৰ (৬) লগত মিলি পৰমাত্মাই স্মৃতি আৰু জ্ঞানৰূপে উদয়ো হয়, আৰু সেই স্মৃতি জ্ঞানৰ বিলয়ো ঘটায়; বেদ বুজাবৰ গৰাকী তেৱেঁই; বেদ বুজিবৰ গৰাকীও তেৱেঁই। অৰ্থাৎ, মায়াতীত ৰূপে তেওঁ ব্ৰহ্ম,

(১) শৰীৰং যদবাপ্নোতি যচ্চাপ্যুৎক্ৰামতীশ্বৰঃ।
গৃহীত্বৈতানি সংযাতি বায়ুৰ্গন্ধানিবাশয়াৎ॥
—গীতা, ১৫শ, আধ্যা, ৮ শ্লোক।

(২) ১৫শ, আধ্যা, ২—১১ শ্লোক।

(৩) যিহেতু দৃশ্যমান জগতৰ সকলো বস্তুৱেই ভগৱদ্বিভূতি।

(৪) চন্দ্ৰত সঞ্জীৱনী সুধা আছে বুলিয়েই চন্দ্ৰৰ আন এটা নাম "সোম"।

(৫) চাৰি প্ৰকাৰ অন্ন—চৰ্ব্ব্য, চোষ্য, লেহ্য, পেয়।

(৬) মায়াশ্ৰিত চৈতন্যই জীৱাত্মা।

মায়াশ্রিত ৰূপে তেওঁ ব্ৰহ্মবেত্তা। ইহলোকত ক্ষৰ আৰু অক্ষৰ (১) এই দুবিধ বস্তুৰেই প্ৰসিদ্ধ ; পৰমাত্মাই দেহত জীৱাত্মাৰূপে প্ৰবিষ্ট হৈ জগতক প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু, সেই দুবিধ বস্তুৰপৰা পৰমাত্মা পৃথক্ ; তেওঁ একে ক্ষণতে ত্ৰিজগতত বিদ্যমান ; তেওঁ অব্যয় আৰু তেওঁ ঈশ্বৰ। পৰমাত্মা কাৰ্য্যৰো অতীত আৰু কাৰণতকৈও উত্তম ; সেই হেতুকেই ভগৱানক পুৰুষোত্তম বোলা যায়। যি যোগী পুৰুষে মায়া-মোহ ভেদ কৰি ভগৱানক এই পুৰুষোত্তম ৰূপে জানি ভজনা কৰে, তেৰেঁই প্ৰকৃত তত্ত্বদৰ্শী, তেওঁ সৰ্ব্বজ্ঞ আৰু তেওঁ ভক্তিযোগৰ দ্বাৰাই যথাৰ্থ পৰমপুৰুষক উপাসনা কৰে। (২)

এই ছেগতে সামৰণীত দিবলগীয়া (৩) গুহ্যতম তত্বজ্ঞান দান কৰি, ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই এই বুলি অৰ্জ্জুনক পুনৰপি সম্বোধন কৰিলে, "হে অনঘ (নিষ্পাপ)! হে ভাৰত! তোমাৰ আগত মই এই যে গুহ্যতম ৰহস্য-শাস্ত্ৰ কীৰ্ত্তন কৰিলোঁ, যি যোগী পুৰুষে তাঁক হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰিছে, তেওঁ আত্মজ্ঞানযুত হৈ পৰমপদ লাভ কৰিছে। (৪)

---

(১) এই দুই পদৰ বহুল ব্যাখ্যা ইতিপূৰ্ব্বৰ টীকাত দি অহা হৈছে। এই স্থলত সি কাৰ্য্য আৰু কাৰণৰূপে গৃহীত হৈছে।

(২) গীতা, ১৫শ, আধ্যা, ১২—১৯ শ্লোক।

(৩) গীতাৰ সামৰণী-আধ্যাত যি বক্তব্য বৈছে, এই ১৫শ, আধ্যাতে তাৰ সাৰ-তত্ব ব্যাখ্যা কৰা হল।

(৪) গীতা, ১৫শ আধ্যা, ২০ শ্লোক।

১৮। আধ্যা।

বাসনা তত্ত্বজ্ঞান।

ভোগ-বাসনা দুবিধ,—শুভ আৰু অশুভ (১)। অশুভ বাসনা পৰিত্যাগ কৰি শুভ বাসনা অৱলম্বন কৰাৰ আৱশ্যকতা ব্যাখ্যা কৰাৰ উদ্দেশ্যে ভগৱানে এই বুলি নতুন ছেদত ধৰিলে, "হে অৰ্জ্জুন! অভয়, তত্ত্বসংশুদ্ধি (২), জ্ঞান আৰু যোগত স্থিতি; দান, দম আৰু যজ্ঞ; স্বাধ্যায় (৩), তপ আৰু আৰ্জ্জৱ (৪) এই সমস্তই শুভ বাসনাৰ ফল দৈবী সম্পদ (৫); অহিংসা, সত্য, অক্ৰোধ, ত্যাগ, শান্তি, পৰনিন্দাবৰ্জ্জন, দয়া, লোভশূন্যতা, মৃদুতা, লজ্জা, চাঞ্চল্যশূন্যতা এইবোৰো দৈবী সম্পৎ বা শুভ বাসনাৰ লক্ষণ। হে ভাৰত! সাত্বিকী বাসনাৰে যি সকলে সংসাৰত জন্মগ্ৰহণ কৰে, সেই সকলেই তেজ (সাহ), ক্ষমা, ধৃতি, শৌচ (চিত্তশুদ্ধি), অদ্ৰোহ (অভিৰোধ), অভিমানশূন্যতা এইবোৰ গুণৰ গৰাকী হয়।

---

(১) সাত্বিকী বাসনা শুভ আৰু মুক্তিমাৰ্গৰ হেতু; ৰাজস আৰু তামস বাসনা অশুভ আৰু সংসাৰবন্ধনৰ হেতুস্বৰূপ।

(২) মিছা, প্ৰবঞ্চনা, মায়াদি ত্যাগৰ নামেই তত্ত্বসংশুদ্ধি। গীতাৰ ২য়, আধ্যাত স্থিতপ্ৰজ্ঞ পুৰুষৰ ব্যাখ্যাৰ লগত এই বিষয়ে বহলাই কোৱা হৈছে।

(৩) শাস্ত্ৰাদি অধ্যয়ন।

(৪) কাৰ্য্য, বাক্য আৰু ভাবৰ একতাৰূপ সাত্বিক ব্যৱহাৰেই আৰ্জ্জৱ। গীতাৰ ১২শ, আধ্যাত ভগৱৎভক্তৰ ব্যাখ্যাৰ লগত এই বিষয়ে কোৱা হৈছে।

(৫) সাত্বিকী বাসনাই দৈবী সম্পদ। গৃহস্থীৰ দৈবী সম্পদ বিতংকৈ ধৰিলে

হে পার্থ! যি বিলাকে ৰাক্ষসী (ৰজোগুণজাত) আৰু আসুৰী (তমোগুণজাত) অশুভ বাসনা লৈ জন্ম ধৰে, সিবিলাক দম্ভ, দৰ্প, অভিমান, ক্ৰোধ, কৰ্কশতা, অজ্ঞানতা, এইবোৰ আসুৰী সম্পদৰ মাথোন গৰাকী হয়। দৈৱী সম্পৎ মোক্ষৰ হেতু, আৰু আসুৰী সম্পৎ বন্ধনৰ হেতু বুলি কৈ আহিছোঁ। সেই দৈৱী সম্পতৰ মূল সাত্ত্বিকী বাসনা লৈয়ে যে তুমি জন্মগ্ৰহণ কৰিছা তাত সন্দেহ নাই; এতেকে, হেঁ পাণ্ডৱ, তুমি হতাশ নহবাঁ। হে পাৰ্থ! এই জগতত দৈব আৰু আসুৰ এই দুবিধ প্ৰকৃতিৰ সৃষ্টি; দৈব প্ৰকৃতিৰ সাত্ত্বিকী শুভ বাসনাযুত জীৱাত্মাৰ বিষয়ে তোমাক বিস্তৰ ব্যাখ্যা দিয়া হৈছে; এতিয়া আসুৰ প্ৰকৃতিৰ ৰাক্ষসী আৰু তামসী অশুভ বাসনাযুত জীৱাত্মাৰ কথা কওঁ, শুনিবাঁ। (১)

"হে অৰ্জ্জুন! অসুৰ স্বভাৱী মানুহে কিহত প্ৰবৃত্ত হব লাগে, কিহৰপৰা নিবৃত্ত হব লাগে, সেই বিষয়ে নাজানে; সিহঁতৰ ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম জ্ঞান নাই। (২) গতিকে, সিহঁতৰ শৌচ নাই, আচাৰ নাই, আৰু সত্যও নাই; নাইবা অহঙ্কাৰ, অভিমান, দম্ভ, দৰ্প ইত্যাদি কু-প্ৰবৃত্তিৰ উত্তেজনাত সিহঁতে শৌচাচাৰাদি মানিবলৈ অপাৰগ হয়। আসুৰ প্ৰকৃতিৰ মানুহে কয় যে, জগতৰ মূলত সত্যাসত্যৰ অস্তিত্ব নাই; ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মৰূপ প্ৰতিষ্ঠা যে জগৎ ব্যৱস্থাৰ হেতু, সেইটো সিহঁতে স্বীকাৰ নকৰে; ঈশ্বৰৰপৰা যে জগতৰ সৃষ্টি হৈছে, তাকো সিহঁতে নামানে।

এইবোৰেই যাই;—যেনে, দান (নিজৰ অধিকাৰৰ বস্তুৰ স্বত্বত্যাগ কৰি যোগ্য পাত্ৰত অৰ্পণ), সংযম কৰ্ম্মানুষ্ঠান (দেৱযজ্ঞ, পিতৃযজ্ঞ, ভূতযজ্ঞ ইত্যাদি), ব্ৰহ্মচৰ্য্য বা কায়িক, বাচিক আৰু মানসিক তপ, অকপটতা। গীতাৰ ১৩শ, আধ্যাত জ্ঞানৰ লক্ষণ বৰ্ণনাৰ লগত এই বিষয়ে আভাস দিয়া হৈছে।

(১) গীতা, ১৬শ আধ্যা, ১—৬ শ্লোক।

সিহঁতৰ মতে বিষয়ভোগ সুখৰ অভিলাষী স্ত্ৰী-পুৰুষৰ সংযোগেই জগৎ-সৃষ্টিৰ প্ৰাকৃতিক নিয়ম, আৰু কামেই জগতৰ উৎপত্তিৰ হেতু, ইয়াত বাজে অন্য কাৰণ নাই। এই আসুৰী প্ৰকৃতিৰ মানুহৰ আত্মা সততে কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মোহাদি বাসনাৰ দ্বাৰাই আবৃত (১); গতিকে সিহঁত অল্প বুদ্ধিজীবী (২)আৰু উগ্ৰকৰ্ম্মা (৩), সিহঁতে অন্যৰ অহিত সাধনৰ অৰ্থে জন্মগ্ৰহণ কৰে। সিহঁতে হৃদয়ৰ পূৰাব নোৱাৰা বাসনাজনিত দম্ভ, মান, মদত উন্মত্ত হৈ অশুচি আৰু শাস্ত্ৰবিৰুদ্ধ কাৰ্য্যত প্ৰবৃত্ত হয়। অশুভ বাসনাযুত আসুৰ স্বভাবী মানুহে পাপ, পুণ্য, পৰলোক, স্বৰ্গলাভ, নৰক-গতি মোক্ষপ্ৰাপ্তি এইবোৰ একোকে নামানে; তাহাঁতৰ বিশ্বাস যে, যিমান দিন দেহা, সিমান দিনলৈ মাথোন জীৱন; আত্মাৰ অস্তিত্ব সিহঁতে নামানে। গতিকে, এই জীয়াই থকা কালত বিষয়জনিত সুখভোগেই সিহঁতৰ পুৰুষাৰ্থ। আশে-পাশে অশেষ আশা ডোলেৰে বান্ধখাই সিহঁতে বিষয়-বাসনা পূৰাবৰ অৰ্থে অন্যায় বৃত্তি ধৰি অৰ্থ সঞ্চয় কৰে। অশুভ বাসনাযুত আসুৰ প্ৰকৃতিৰ মানুহ কেৱল ধনৰ আকাঙ্ক্ষাত মগ্ন। আসুৰী বাসনাৰ মানুহে নিজকে অতি ক্ষমতাশালী সৰ্ব্বেসৰ্ব্বা ঈশ্বৰ যেন

---

(১) বাসনাই যে সংসাৰ-বৃক্ষৰ অবান্তৰ মূল, সেই বিষয়ক বহুল ব্যাখ্যা গীতাৰ ১৫শ, আধ্যাত বহলাই কোৱা হৈছে; ১৬শ, আধ্যাৰ প্ৰথম এই কেইটা শ্লোকত সেই বাসনাৰ তত্ত্বজ্ঞানৰ আভাস আৰম্ভ কৰা হৈছে। ১৪শ, আধ্যাত গুণাতীত পুৰুষৰ লক্ষণ কীৰ্ত্তনৰ লগত এই দৈৱ ভূতসৰ্গ বিষয়ৰ আভাস দিয়া হৈছে।

(২) অল্প:—মল, মাংস, ৰুধিৰ, মজ্জাদি নিন্দিত পদাৰ্থযুক্ত দেহা। যি দেহত অহংবুদ্ধি, সিয়ে অল্পবুদ্ধি।

(৩) যি দেহাক মাথোন পালিবৰ উদ্দেশে শাস্ত্ৰনিষিদ্ধ কাৰ্য্যত প্ৰবৃত্ত হয়, সিয়েই উগ্ৰকৰ্ম্মা।

ভাবে; অজ্ঞানমোহিত হৈ নিজক ধনে-ধানে কুলে-মানে সৰ্ব্বপ্ৰধান কৰাৰ অতৃপ্ত অশুভ বাসনাত সততে সিহঁত উন্মত্ত হয় (১)। হে অৰ্জ্জুন! নানাতৰহৰ ভ্ৰমিত সংকল্পত বিভোল, মোহজালত মেৰখোৱা আৰু বিষয়-ভোগত অত্যন্ত আসক্ত অশুভ বাসনাৰ মানুহ নৰকত পতিত হয়; অৰ্থাৎ জীৱনত তাৰ ক্লেশ ভুগুচে (২)। আপোন-শলাগী, উধৎ স্বভাৱী, ধনমানমদযুত আসুৰী বাসনাৰ মানুহে মাথোন লোকক দেখুৱাবলৈ গণ্ডপ. মাৰি নামনিমিতকৈ যজ্ঞানুষ্ঠান কৰে; তেনেকুৱা যজ্ঞৰ শুভফল নাই (৩)। সেই অশুভ বাসনাৰ ৰাক্ষসী স্বভাৱৰ মানুহে অহঙ্কাৰ, বল, দৰ্প, কাম আৰু ক্ৰোধৰ আশ্ৰয় লৈ নিজৰ আৰু অন্যৰ দেহস্থিত আত্মাৰূপ মোৰ (পৰমাত্মাৰ) প্ৰতি বিদ্বেষ ভাব প্ৰকাশ কৰি অশলাগী হয় মাথোন। সেই দ্বেষপৰৱশ ক্ৰুৰমতি অশুভ বাসনাৰ আসুৰী মানুহে ঘুৰি ঘুৰি আসুৰী যোনিত (৪) জনম লব লগাত পৰে। এই পূৰ্ব্বজন্মৰ কৰ্ম্মফলৰপৰা কাৰো অব্যাহতি নাই। (৫)

"হে কুন্তীনন্দন! যি মানুহে নিজৰ আসুৰী বাসনাৰ ফলত এবাৰ আসুৰী যোনিত জনম লয়, তাৰ আৰু সহজে উদ্গতি নহয়;

---

(১) গীতা, ১৬শ, আধ্যা ৭—১৫ শ্লোক।

(২) অনেকচিত্তবিভ্ৰান্তা মোহজাল সমাবৃতাঃ। প্ৰসক্তাঃ কামভোগেষু পতন্তি নৰকেঽশুচৌ।—গীতা, ১৬শ, আধ্যা, ১৬ শ্লোক।

(৩) "আত্মসম্ভাবিতাঃ স্তব্ধা ধনমানমদান্বিতাঃ। যজন্তে নামযজ্ঞৈস্তে দম্ভেনাবিধিপূৰ্ব্বকম্।"—গীতা, ১৬শ, আধ্যা, ১৭ শ্লোক।

(৪) সাপ, বাঘ, কুম্ভীৰ, হাঙৰ, বিছা, জোক্ ইত্যাদি জীৱৰ যোনিক লক্ষ্য কৰি কোৱা হৈছে।

(৫) গীতা, ১৬শ আধ্যা, ১৮—১৯ শ্লোক।

তাৰ ক্ৰমাৎ অধোগতি হে হয়। কাম, ক্ৰোধ আৰু লোভ এই তিনি ৰিপু তিনিখন নৰকৰ দুৱাৰ স্বৰূপ (১); এই তিনিৰ প্ৰভাৱ এৰাব নোৱাৰিলে জীৱৰ উদ্গতি নাই। কিন্তু, যি এই তিনি ৰিপুক দমিব পাৰে, সি পৰমগতি লাভ কৰে। যি ৰাক্ষসী বাসনাৰে মানুহে শাস্ত্ৰবিধি অৱজ্ঞা কৰি স্বেচ্ছাচাৰ কৰে, তাৰ ইহলোকত সিদ্ধিলাভ (চিত্তশুদ্ধি) নোহোৱাৰ হেতুকে পৰলোকত পৰমগতি লাভ নহয়। হে অৰ্জ্জুন! কাৰ্য্য আৰু অকাৰ্য্য নিৰূপণৰ অৰ্থে শাস্ত্ৰই বিশিষ্ট প্ৰমাণ দিছে; এতেকে তুমি কোনো অশুভ বাসনাক প্ৰশ্ৰয় নিদি শাস্ত্ৰমতে স্বধৰ্ম্ম (২) অনুযায়ী কৰ্ত্তব্যপৰায়ণ হোৱাঁ। (৩)

---

(১) "ত্ৰিবিধং নৰকস্যেদং দ্বাৰং নাশনমাত্মনঃ।
কামঃ ক্ৰোধস্তথা লোভস্তস্মাদেতত্ৰয়ং ত্যজেৎ॥"

—গীতা, ১৬শ আধ্যা, ২১ শ্লোক।

(২) স্বধৰ্ম্মঃ—স্বপ্ৰকৃতি পূৰ্ব্বজন্মৰ কৰ্ম্মফল অনুযায়ী যি মানুহে যি প্ৰকৃতি লাভ কৰে, সেই অনুযায়ী বৃত্তিত সেই মানুহ প্ৰবৃত্ত হয়। অৰ্জ্জুনৰ পূৰ্ব্বজন্মৰ কৰ্ম্মফল অতি উত্তম; তাৰ ফলত তেওঁ ক্ষত্ৰিয়কুলৰ তিলক হৈ জন্মলাভ কৰিছে। তেওঁৰ স্বধৰ্ম্ম ক্ষত্ৰিয় ধৰ্ম্ম। এতেকে, স্বধৰ্ম্ম পালনৰ অৰ্থে এতিয়া তেওঁ ৰণলৈ উলাহেৰে আগ বঢ়া যুগুত।

(৩) গীতা, ১৬শ আধ্যা, ২০—২৪ শ্লোক।

১৭ । অধ্যায় ।

সাম্প্রদায়িক কৰ্ম্মানুষ্ঠান তত্ত্বজ্ঞান ।

সংসাৰ আৰু সংসাৰৰ লিপ্সা বাসনা-বিষয়ক তত্ত্বজ্ঞান ব্যাখ্যা শ্ৰৱণ কৰি ভক্তিপৰায়ণ অৰ্জ্জুন বীৰে অতি আগ্ৰহৰে সৈতে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণক সুধিলে, "হে কৃষ্ণ ! যিবিলাকে শাস্ত্ৰবিধিলৈ আওকাণ কৰি আপোন মনেৰে শ্ৰদ্ধাযুক্ত হৈ পূজনাদি কৰে (১), সিবিলাকৰ নিষ্ঠা কি ৰূপ ? সাত্ত্বিকী, নে ৰাজসী, নে তামসী ?" (২)

তত্ত্বজ্ঞানী ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই হৰিষ অন্তৰেৰে এই বুলি সমিচাৰ দিলে,—"হে ভাৰত ! পূৰ্ব্বজন্মৰ কৰ্ম্মফল অনুযায়ী দেহী আত্মাৰ সাত্ত্বিকী, ৰাজসী আৰু তামসী প্ৰকৃতিভেদে স্বাভাৱিক শ্ৰদ্ধা তিনি প্ৰকাৰ ।

---

(১) সাধাৰণতে কৰ্ম্মানুষ্ঠান তিনি শ্ৰেণীত বিভক্ত । প্ৰথমতে, যিবিলাকে শাস্ত্ৰবিধি অনুযায়ী ধৰ্ম্মকৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰে, সিবিলাক দেৱ সম্প্ৰদায় ; দ্বিতীয়তে, যিবিলাকে শাস্ত্ৰবিধি জানিও তাৰ প্ৰতি অৱজ্ঞা কৰি নিজ ইচ্ছানুৰূপ কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰে সেইবিলাক অসুৰ সম্প্ৰদায় ; আৰু যিবিলাকে শাস্ত্ৰবিধি জানিও তালৈ আওহেলা, কৰি উদাসীন ভাৱে, অথচ শ্ৰদ্ধাযুক্ত হৈ নিজৰ মনোমত কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰে, সিবিলাক কোন্ সম্প্ৰদায় ভুক্ত ? অৰ্জ্জুনে নিজক এই তৃতীয় বিধ সম্প্ৰদায়ভুক্ত জানি, এই সাম্প্ৰদায়িক পৰিণাম বিষয়ক সংশয় ভঞ্জনৰ অৰ্থে কৃষ্ণভকত তত্ত্বপ্ৰশ্ন কৰিছে, এই বিধৰ নিষ্ঠা কি ? সাত্ত্বিকী, নে ৰাজসী, নে তামসী ?

(২) গীতা, ১৭শ অধ্যা, ১ম শ্লোক ।

তাৰ বিশদ ব্যাখ্যা দিওঁ, শুনিবাঁ। যিসকলে দেৱতাদিৰ পূজা কৰে, সেইসকল সাত্ত্বিক ; যিবিলাকে যক্ষ-ৰাক্ষসাদিৰ পূজা কৰে, সিবিলাক ৰাজসিক ; আৰু যিবিলাকে ভূত-প্ৰেতাদিৰ পূজা কৰে, সিবিলাক তামসিক। যিবিলাকে শাস্ত্ৰত নোহোৱা স্বকল্পিত বিধি অনুসৰি কঠোৰ তপস্যাত ধৰি উপবাস, অনাহাৰ, অনিদ্ৰা ব্ৰতৰ দ্বাৰাই দেহক কৃশ আৰু দুৰ্ব্বল কৰে, তাৰ লগে লগে দেহস্থিত আত্মাকো কৃশ কৰে, সেই বিবেকবিহীন লোক ইহলোকত সৰ্ব্বসুখৰপৰা বঞ্চিত আৰু পৰলোকত অধোগতি প্ৰাপ্ত হয়। সিবিলাক আসুৰ (১) শ্ৰেণীত ভুক্ত। (২)

"প্ৰকৃতিভেদে মানুহৰ আহাৰো তিনি প্ৰকাৰ (৩) ; আৰু তপ, যজ্ঞ, দান এই ধৰ্ম্মকৰ্ম্মানুষ্ঠানো প্ৰত্যেকেই তিনি বিধৰ (৪)। সেইবোৰৰ সুকীয়া সুকীয়াকৈ ব্যাখ্যা দিওঁ, শুনিবাঁ।

আহাৰ :—যি আহাৰে মানুহৰ পৰমায়ু বৃদ্ধি কৰে, যি আহাৰে দুৰ্ব্বল শৰীৰত বল দিয়ে, যি আহাৰে ৰোগ নিবাৰণ কৰে আৰু গুচায়, যি আহাৰে মন-প্ৰাণ পৰিতৃপ্ত কৰে, যি আহাৰ সোৱাদ, শীতল আৰু ৰুচিকৰ, যি আহাৰে মনত উৎসাহ বঢ়ায়, সেইবোৰ আহাৰেই সাত্ত্বিক সম্প্ৰদায়ৰ আহাৰ ; অতি কেহা, টেঙা, লুনীয়া, চোকা, উগ্ৰ (বাৰ-মচলা দিয়া গুৰুপাকী) আহাৰ, আৰু যি আহাৰ পাচত ৰোগ, শোক, দুখ, বিষাদিৰ কাৰণ হয়, সেই আহাৰ ৰাজসিক সম্প্ৰদায়ে ভোগ কৰে ;

(১) নিকৃষ্ট সম্প্ৰদায়ৰ কৰ্ম্মানুষ্ঠানৰ ব্যাখ্যা দিওঁতেই উৎকৃষ্ট সম্প্ৰদায়ৰ কৰ্ম্মানুষ্ঠান অযাচিতে ব্যাখ্যা কৰা হয়। ইয়াকে নিষেধমুখী ব্যাখ্যা বোলা যায়।

(২) গীতা, ১৭শ অধ্যা, ২—৬ শ্লোক।

(৩) চৰ্ব্ব্য, চোষ্য আৰু লেহ্য এই ত্ৰিবিধ আহাৰ।

(৪) (ক) অগ্নিহোত্ৰাদি যজ্ঞ ; (খ) চান্দ্ৰায়নাদিতপঃ ; (গ) দানাদি বিশিষ্ট দান।

কৰ্কৰা, পঁইতা, আধাসিজা, অতিসিজা, গেলা, পচা, দুৰ্গন্ধী, এৰা, অশুচি আহাৰ তামসিক সম্প্ৰদায়ে ভোজন কৰে।

যজ্ঞ :—ফল কামনা ত্যাগ কৰি কেৱল চিত্তশুদ্ধিৰ উদ্দেশে কৰ্ত্তব্য জ্ঞান কৰি যি যজ্ঞ অনুষ্ঠিত কৰা হয়, সেয়ে সাত্বিক যজ্ঞ; ফল কামনাৰে আৰু নিজৰ মহত্তালি প্ৰকাশৰ উদ্দেশে যি যজ্ঞ কৰা হয়, সি ৰাজসিক; আৰু যি যজ্ঞ শাস্ত্ৰবিধিবৰ্জ্জিত আৰু য'ত শ্ৰদ্ধাৰ অভাৱ, সেই যজ্ঞ তামসিক।

তপ :—শাৰীৰিক তপস্যা, বাচিক তপস্যা আৰু মানস তপস্যা এই তিনি প্ৰকাৰ তপস্যাৰ লক্ষণ এই;—যেনে, দেব, দ্বিজ, গুৰু আৰু প্ৰাজ্ঞজনৰ পূজা আৰু শৌচ; আৰ্জ্জৱ, ব্ৰহ্মচৰ্য্য, অহিংসা এইবোৰ শাৰীৰিক তপস্যাৰ নিষ্ঠা; সদালাপ, সত্যকথা, অৰ্থাৎ যি কথা শুনিলে শ্ৰোতাৰ মনোবেদনা নহয়, যি সত্যকথা শুনি শ্ৰোতাৰ কল্যাণ সাধিত হয়, এনেকুৱা বচন ব্যৱহাৰ আৰু যথাবিধি বেদাধ্যয়ন এই বোৰেই বাচিক তপস্যাৰ লক্ষণ; চিত্তপ্ৰসন্নতা, অক্ৰূৰতা, মৌন ভাব, আত্মসংযম, চিত্তশুদ্ধি এইবোৰ মানস তপস্যাৰ আচৰণ। কামনা ত্যাগ কৰি নিজ কৰ্ত্তব্য বোধ কৰা এই ত্ৰিবিধ তপস্যা সাত্বিক; মান-সৎকাৰ, যশস্যা, গৌৰৱৰ উদ্দেশে যি তপস্যা অনুষ্ঠিত হয়, সি ৰাজসিক; দুৰাকাঙ্ক্ষা তৃপ্তি আৰু নিবৃত্তিৰ নিমিত্তে, অথবা আনৰ বিনাশ কামনাৰে যি তপস্যা কৰা যায়, সি তামসিক।

দান :—দেশ-কাল-পাত্ৰভেদে প্ৰত্যুপকাৰৰ আশা নৰখাকৈ, কেৱল কৰ্ত্তব্যৰ অনুবোধত যি দান কৰা যায়, সি সাত্বিক; প্ৰত্যুপকাৰৰ প্ৰত্যাশা বা স্বৰ্গাদি ফল কামনাৰে যি দান কৰা যায়, সি ৰাজসিক; যি দান অযোগ্য দেশত, অশুভ কালত, অপাত্ৰত আৰু অৱজ্ঞাৰে সৈতে প্ৰদত্ত হয়, সি তামসিক দান। (১)

(১) গীতা, ১৭শ আধ্যা, ৭—২২ শ্লোক।

"ওঁ তৎসৎ পৰব্ৰহ্মৰ এই তিনিপ্ৰকাৰ নাম শাস্ত্ৰে নিৰ্দ্দেশ কৰিছে। যি দৰে ওঁকাৰ ৰূপে পৰব্ৰহ্মৰ নাম অ+উ+ম এই ত্ৰিবৰ্ণাত্মক, সেইদৰে পূৰ্ব্বকালত মহৰ্ষিসকলে পৰব্ৰহ্মৰ ওঁ+তৎ+সৎ এই তিনি অবয়ব-যুক্ত নাম মন্ত্ৰৰ আদিতে স্মৰণ কৰিছিল। কাৰণ, তদ্বাৰাই ধৰ্ম্মানুষ্ঠানৰ কাৰ্য্যবৈগুণ্য দোষ খণ্ডন কৰা যায়। এই নামৰ প্ৰভাবেৰেই ব্ৰহ্মাই আদিতে ব্ৰাহ্মণ (১), বেদ আৰু যজ্ঞ সৃষ্টি কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল (২)। এই হেতুকেই বেদবিদ্ পণ্ডিতসকলে 'ওঁ' নাম উচ্চাৰণ কৰি যজ্ঞ, দান, তপস্যাদি ক্ৰিয়াত প্ৰবৃত্ত হয়। এই কাৰণেই মোক্ষ আকাঙ্ক্ষীসকলে 'তৎ' এই শব্দ উচ্চাৰণ কৰি বিবিধ যজ্ঞ, দান, তপস্যাদি সম্পাদন কৰে। আৰু, এই নিমিত্তেই, হে পাৰ্থ, শিষ্টসকলে সদ্ভাব (৩) আৰু সাধুভাব জনিত (৪) মঙ্গলজনক কাৰ্য্যাৰম্ভনত 'সৎ' শব্দ উচ্চাৰণ

---

(১) এই প্ৰসঙ্গত ব্ৰাহ্মণ (ব্ৰাহ্মণাস্তেন) শব্দৰ দ্বাৰাই ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্য এই ত্ৰিবিধ দ্বিজক উপলক্ষ্য কৰা হৈছে।

—কৃষ্ণানন্দস্বামীকৃত গীতাৰ্থ সন্দীপনী।

(২) ওঁ তৎসদিতি নিৰ্দ্দেশো ব্ৰহ্মণস্ত্ৰিবিধঃ স্মৃতঃ।
ব্ৰাহ্মণাস্তেন বেদাশ্চ যজ্ঞাশ্চ বিহিতাঃ পুৰা॥

—গীতা, ১৭শ আধ্যা, ২৩ শ্লোক।

(৩) সদ্ভাব অৰ্থত অস্তিত্ব; অৰ্থাৎ কোনো বস্তু আছেনে নাই তাত সংশয় হলে ব্ৰহ্মাৰ 'সৎ' নাম উচ্চাৰণ কৰি সেই আশঙ্কা অঁতৰ কৰা হয়।

—কৃষ্ণানন্দ স্বামীৰ গীতাৰ্থ সন্দীপনী।

(৪) সাধুভাব, অৰ্থাৎ সাধুত্ব বা পৱিত্ৰ, অৰ্থাৎ কোনো বস্তুৰ পৱিত্ৰতাত সংশয় হলে মহাত্মাসকলে ব্ৰহ্মৰ পৱিত্ৰ নামাঙ্গ 'সৎ' শব্দ উচ্চাৰণ কৰি তাৰ বৈগুণ্য দোষ খণ্ডন কৰে।

কৰে। কিন্তু, হে অৰ্জ্জুন! শ্ৰদ্ধাই সিদ্ধিৰ মূল; অশ্ৰদ্ধাৰে সৈতে অগ্নিত আহুতি দান, ব্ৰাহ্মণ সজ্জনক অন্ন-বস্ত্ৰাদি দান, আৰু কায়িক, বাচিক আদি তপস্যা আৰু আন যি কোনো কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰা যায়, সমস্ত অসৎ আৰু ব্যৰ্থ হয়; আৰু সেই শ্ৰদ্ধাহীন কাৰ্য্যৰ দ্বাৰাই ইহলোক আৰু পৰলোক কতো কোনো গুণ বা ফল লাভ কৰা নাযায়। (১)

(১) গীতা, ১৭শ আধ্যা, ২৩—২৮ শ্লোক।

২০। আধ্যা।

ত্যাগ তত্ত্বজ্ঞান।

অষ্টাদশ আধ্যাৰে সৈতে গীতা সম্পূৰ্ণ। এই মোখনী আধ্যাত আগৰ আধ্যায়াবৰ ভালেমান জটিল তত্ত্বৰ সৰল ব্যাখ্যা দিয়া হৈছে মাথোন, নতুন মূলতত্ত্ব সন্নিবিষ্ট হোৱা নাই। বিশেষ, ১৪শ আৰু ১৫শ আধ্যাতে ১৮শ আধ্যাত কবলগীয়া কথাৰ সাৰাংশ কথিত হৈছে। এতিয়া এই মোখনী আধ্যাৰ ব্যাখ্যাত ভালেমান তত্ত্বৰ বছা বছা লাগতিয়াল গোটাচেৰেক তত্ত্ব-ব্যাখ্যা মাথোন উদ্ধৃত কৰা যাব।

সৰ্ব্বশাস্ত্ৰবিশাৰদ সূক্ষ্মতত্ত্বদৰ্শী আত্মজ্ঞানী পৰমাত্মাস্বৰূপ নৰতনু বিশ্ববিকাশ বাহুবিঘ্নবিনাশক জীৱন্ত শক্তি মহাবাহু কেশিনিসূদন অন্তৰ ৰিপুসংযমী হৃষীকেশ গোবিন্দ শ্ৰীকৃষ্ণকথিত তত্ত্বজ্ঞান উপলব্ধি কৰি তন্ময় হৈ পাৰ্থবীৰে ভক্তিবিহ্বল শুদ্ধচিত্তেৰে এইবুলি পুনৰপি কৃপাভিক্ষা কৰিলে,—"হে মহাবাহো! হে হৃষীকেশ! হে কেশিনিসূদন! এতিয়া সন্ন্যাস আৰু ত্যাগৰ (১) প্ৰকৃত পাৰ্থক্য কি, জানিবলৈ মোৰ ধাউতি বাঢ়িছে; কৃপা কৰি তাৰ বিশদ ব্যাখ্যা দি মোৰ তত্ত্বজ্ঞান সম্পূৰ্ণ কৰা।" (২)

---

(১) 'সন্ন্যাস' আৰু 'ত্যাগ' এই দুটি 'ঘট' আৰু 'পটৰ' নিচিনা বিভিন্ন জাতীয় নে, ঘট আৰু ঘটীৰ নিচিনা একেবিধ বস্তুৰেই বিভিন্ন নাম, অৰ্জ্জুনে তাকে বিশ্লেষণ বিচাৰিছে।

(২) গীতা, ১৮শ আধ্যা, ১ম শ্লোক।

গীতাশাস্ত্রৰ ব্যাখ্যা শ্ৰৱনত অৰ্জ্জুনৰ আসক্তি উপলব্ধি কৰি ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই হৰিষ্ অন্তৰেৰে এই বুলি পুনৰপি সূক্ষ্মতত্ত্বৰ ব্যাখ্যা আৰম্ভ কৰিলে ;—"হে অৰ্জ্জুন ! বেদশাস্ত্ৰবিদ্ পণ্ডিতসকলৰ মতে কাম্যকৰ্ম্ম আৰু তাৰ ফলবাসনা বৰ্জ্জন (১) কৰাৰ নাম 'সন্ন্যাস' ; তদুপৰি নিত্যকৰ্ম্ম সমূহ আৰু তাৰ ফলবাসনা বিসৰ্জ্জন দিয়াৰ নাম 'ত্যাগ'। ই ঘট আৰু পটৰ নিচিনা বিভিন্ন জাতীয় নহয়, ঘট আৰু ঘটীৰ নিচিনা একে জাতীয় পদাৰ্থ হে (২)।

"হে অৰ্জ্জুন ! ত্যাগ বিষয়ত পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত মতভেদ আছে। কাৰো মতে মুক্তিৰ বাধক কাম্যকাম আৰু নিত্যকাম মাত্ৰেই বৰ্জ্জনীয় ; কাৰো মতে যজ্ঞ, দান, তপস্যাদি কৰ্ম্ম কোনোমতে বৰ্জ্জনীয় নহয়। কিয়নো, এইবোৰ কৰ্ম্মানুষ্ঠান চিত্তশুদ্ধিৰ অৰ্থে প্ৰয়োজনীয়। হে ভৰতসত্তম ! সেই সমস্যা খণ্ডাবৰ হেতু মানৱৰ ত্যাগ বিষয়ে মোৰ সিদ্ধান্ত মত এই :—ত্যাগ তিনিপ্ৰকাৰ ; যেনে, ১ম, ফলকামনা নাৰাখি কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰা ; ২য়, ফলকামনাযুত কৰ্ম্মানুষ্ঠান মাথোন বৰ্জ্জন ; ৩য়, ফলকামনা আৰু তাৰ লগতে সমুদায় কৰ্ম্মানুষ্ঠান পৰিহাৰ কৰা। ইয়াৰভিতৰত প্ৰথম বিধেই শ্ৰেয়ঃ। নিত্যকৰ্ম্ম ত্যাগ কৰাও বিধেয় নহয়। কৰ্ত্তব্যবোধত কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰি, তাৰ ফল বাসনালৈ উদাসীন্ হোৱাই সাত্ত্বিক ত্যাগ ; এই ত্যাগেই গ্ৰহণীয়। (৩)

---

(১) কাম্যকৰ্ম্ম মাত্ৰেই মুক্তিৰ প্ৰতিবন্ধক, ইয়াৰ ফল কামনাই মুক্তিমাৰ্গ ৰোধ কৰে।

(২) গীতা, ১৮শ আধ্যা, ২ শ্লোক।

(৩) গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৩—১১ শ্লোক।

"হে পাৰ্থ! অত্যাগী (১) মানুহৰ চিত্তশুদ্ধি হোৱাৰ আগেয়েই মৃত্যু হলে সেই মানুহে কৰ্ম্মানুষ্ঠানৰ প্ৰায়শ্চিত্ত স্বৰূপ পুনৰ্জ্জন্ম লব লগাত পৰে। কিন্তু, 'স্বয়ং কৰ্ত্তা' ৰূপ যাৰ অভিমান নাই, যাৰ বুদ্ধি কাৰ্য্যত লিপ্ত নহয়, তেওঁ সমস্ত লোক বধ কৰিলেও প্ৰকৃতপক্ষে তেওঁৰ একো কৰা নহয়, তেওঁ তাৰ বাবে প্ৰায়শ্চিত্তভাগীও নহয় (২)। হে অৰ্জ্জুন! আগেয়ে কৈ অহা ত্ৰিবিধ জ্ঞানৰ সূত্ৰ মনত ৰাখিলে কৰ্ম্মানুষ্ঠানত বিঘ্ন বা বেমেজালি নঘটে। সেই ত্ৰিবিধ জ্ঞান হৈছে, সাত্বিক জ্ঞান, ৰাজসিক জ্ঞান আৰু তামসিক জ্ঞান। (ক) যি জ্ঞানৰ দ্বাৰাই সৰ্ব্বব্যাপী এক অব্যয় সত্তাৰূপ ভাবৰ উপলব্ধি হয়, সেয়ে সাত্বিক জ্ঞান; (খ) যি জ্ঞানৰ-দ্বাৰাই ভিন্ ভিন্ দেহস্থিত ভিন্ ভিন্ পদাৰ্থৰ অনুভৱ হয়, সেয়ে ৰাজসিক জ্ঞান; (গ) যি জ্ঞানৰ দ্বাৰাই সৰ্ব্বব্যাপী আত্মাক কোনো এটা স্বকীয়া দেহত বা মূৰ্ত্তিত বা কৰ্ম্মানুষ্ঠানত আবদ্ধ অনুভৱ কৰায়, সেয়ে তামসিক জ্ঞান। (৩)

"হে পাৰ্থ! যি বুদ্ধিৰ বলত প্ৰবৃত্তি আৰু নিবৃত্তি, কাৰ্য্য আৰু অকাৰ্য্য ভয় আৰু অভয়, বন্ধন আৰু মুক্তি বিষয়ে জ্ঞাত হোৱা যায়, সেয়ে সাত্বিক বুদ্ধি; যি বুদ্ধিৰ দ্বাৰাই ধৰ্ম্ম আৰু অধৰ্ম্ম, কাৰ্য্য আৰু অকাৰ্য্য ইত্যাদি বিষয়ত সংশয় ওপজে, সেয়ে ৰাজসিক বুদ্ধি; যি বুদ্ধিয়ে অজ্ঞান-অন্ধকাৰলৈ নি অকাৰ্য্যক কাৰ্য্য, অধৰ্ম্মক ধৰ্ম্ম আৰু অন্যান্য সকলো বিষয়তে বিপৰীত বোধ জন্মায়, সেয়ে তামসিক বুদ্ধি। সেই অনুক্ৰমে

---

(১) যিবিলাকে কৰ্ম্মৰ আংশিক অনুষ্ঠান আৰু আংশিক পৰিত্যাগ কৰে, সিবিলাকক অত্যাগী 'সন্ন্যাসী' বা 'গৌণসন্ন্যাসী' বোলা যায়।

—শ্ৰীধৰ স্বামীকৃত গীতাৰ টীকা।

(২) এনেবিধ কৰ্ম্মীৰ কৰ্ম্মানুষ্ঠানক পৰমাৰ্থ সন্ন্যাস বোলা যায়।

(৩) গীতা, ১৮শ অধ্যা, ১২—২২ শ্লোক।

সেই সেই বুদ্ধিৰ অনুগামীসকলো সাত্ত্বিক, ৰাজসিক আৰু তামসিক কৰ্ত্তাৰূপে অভিহিত। তদনুযায়ী ধৃতিও সাত্ত্বিক, ৰাজসিক আৰু তামসিক ৰূপে ত্ৰিবিধ। (১)

"হে ভৰতশ্ৰেষ্ঠ! সত্ত্ব, ৰজ, তমঃ গুণানুসাৰে মানুহে অভ্যাসত অনুভৱ কৰা সুখ আৰু দুখো তিনি প্ৰকাৰ;—যি সুখৰ আৰম্ভণ বিহযেন (২) আৰু পৰিণাম অমৃতহেন (৩), আৰু যাৰপৰা আত্মবুদ্ধিৰ প্ৰসন্নতা জন্মে, সেয়ে সাত্ত্বিক সুখ; যি সুখৰ আৰম্ভণ অমৃতহেন আৰু সামৰণ বিহযেন, আৰু যি বিষয় আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ যোগত উদয় হয়, সেয়ে ৰাজসিক সুখ; আৰু যি সুখ কেৱল তন্দ্ৰা, এলাহ আৰু প্ৰমাদমূলক, সেয়ে তামসিক সুখ। এই তিনিগুণ প্ৰকৃতিজাত; গতিকে সি সকলোতে বৰ্ত্তমান। এই স্বাভাবিক গুণানুসাৰেই ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰৰ কৰ্ম্মবিভাগ নিৰূপিত হৈছে (৪)। শম, দমঃ, তপঃ, শৌচঃ, ক্ষমা, সৰলতা, জ্ঞান,

---

(১) গীতা, ১৮শ আধ্যা, ২৩—৩৫ শ্লোক।

(২) সাত্ত্বিক সুখজ্ঞান বৈৰাগ্য, ধ্যান আৰু সমাধি আদিৰ দ্বাৰাই সাধন কৰা যায়; গতিকে সি কষ্টসাধ্য হেতুকে আদিতে বিহযেন লাগে।

(৩) সাত্ত্বিক সুখৰ সাধনা এবাৰ সিদ্ধি হৈ উঠিলে সি পৰম আনন্দদায়ক হয়; গতিকে তেতিয়া সি অমৃতযেন বোধ হয়।

(৪) ব্ৰাহ্মণক্ষত্ৰিয়বিশাং শূদ্ৰাণাং চ পৰন্তপ। কৰ্ম্মাণি প্ৰবিভক্তানি স্বভাবপ্ৰভবৈৰ্গুণৈঃ।—গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৪১ শ্লোক।

ব্ৰাহ্মণক্ষত্ৰিয়বিশাং ব্ৰাহ্মণ+ক্ষত্ৰিয়+বিশ্ এই তিনি শব্দৰ সংযোগ সমাসে এই তিনি বৰ্ণৰ দ্বিজত্ব আৰু বেদাধ্যয়ন অগ্নিহোত্ৰাদি কৰ্ম্মত অধিকাৰ দেখুৱাইছে। স্বভাবপ্ৰভৈৰ্গুণৈঃ বাক্যে প্ৰমাণ কৰিছে যে, সত্ত্ব, ৰজঃ, তমঃ ত্ৰিগুণাত্মক প্ৰকৃতি বা স্বধৰ্ম্ম অনুযায়ী এই বৰ্ণ চতুষ্টয়ৰ সৃষ্টি হৈছে। যেনে, সাত্ত্বিকগুণী ব্ৰাহ্মণৰ কৰ্ম্ম পূজন, যাজন, অধ্যয়ন; ৰাজসিকগুণী ক্ষত্ৰিয়ৰ ধৰ্ম্ম শাসন, পালন, অধ্যয়ন; মিশ্ৰগুণী বৈশ্যধৰ্ম্ম কৃষি, বাণিজ্য, অধ্যয়ন; তামসিকগুণী শূদ্ৰৰ কৰ্ম্ম সেৱা, শুশ্ৰূষা, শ্ৰৱণ; অথবা সেই সেই গুণানুসাৰে সেই সেই বৰ্ণৰ উৎপত্তি।—কৃষ্ণানন্দস্বামীকৃত গীতাসন্দীপনী।

বিজ্ঞান আৰু আস্তিকতা এই ৯টা ব্ৰাহ্মণৰ স্বধৰ্ম্ম বা স্বভাবজাত ধৰ্ম্ম; শৌৰ্য্য, তেজ, ধৃতি, দক্ষতা, যুদ্ধত অপৰাঙ্মুখতা, ঈশ্বৰভাব (প্ৰভুত্ব) আৰু দান এই কেইটা ক্ষত্ৰিয়ৰ স্বধৰ্ম্ম বা প্ৰকৃতিগত কৰ্ম্ম; কৃষি, গো-ৰক্ষা আৰু বাণিজ্য এই কেইটা বৈশ্যৰ স্বধৰ্ম্ম বা স্বাভাবিক কৰ্ম্ম; আৰু উল্লিখিত দ্বিজাতিত্ৰয়ৰ সেৱা আৰু শুশ্ৰূষা শূদ্ৰৰ স্বধৰ্ম্ম বা স্বভাবজ কৰ্ম্ম (১)। (২)

"হে অৰ্জ্জুন! যি ঈশ্বৰে আকাশাদি ভূতসমূহ সৃষ্টি কৰিছে, যি ঈশ্বৰ বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সৰ্ব্বত্ৰতে বিদ্যমান আছে, সেই ঈশ্বৰক মানুহে স্বধৰ্ম্ম (৩) অনুযায়ী কৰ্ম্মৰ দ্বাৰাই অৰ্চ্চনা কৰি সিদ্ধিলাভ কৰিব পাৰে। হে কুন্তীনন্দন! "স্বধৰ্ম্মে নিধনো শ্ৰেয়ঃ" এই পূৰ্ব্বোক্ত উপদেশ সততে পালন কৰিলেই পৰানিষ্ঠজ্ঞান (৪) লাভ কৰিব পাৰিবাঁ। বিশুদ্ধ বুদ্ধিৰ

---

(১) শমো দমস্তপ শৌচং ক্ষান্তিৰাৰ্জ্জৱমেৱ চ। জ্ঞানং বিজ্ঞানমাস্তিক্যং ব্ৰাহ্মং কৰ্ম্ম স্বভাবজম্॥—গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৪২ শ্লোক।

শৌৰ্য্যং তেজো ধৃতিৰ্দাক্ষ্যং যুদ্ধে চাপ্যপলায়নম্॥
দানমীশ্বৰভাৱশ্চ ক্ষাত্ৰং কৰ্ম্ম স্বভাবজম্।
—গীতা, ১৮শ, আধ্যা, ৪৩ শ্লোক।

"কৃষিগোৰক্ষ্যবাণিজ্যং বৈশ্যং কৰ্ম্ম স্বভাবজম্।
পৰিচৰ্য্যাত্মকং কৰ্ম্ম শূদ্ৰস্যাপি স্বভাবজম্॥
—গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৪৪ শ্লোক।

(২) গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৩৯—৪৪ শ্লোক।

(৩) স্বধৰ্ম্ম অৰ্থাত স্বকুলজ ধৰ্ম্ম; পূৰ্ব্বজন্মৰ কৰ্ম্মফল অনুযায়ী যি জীবাত্মাই যি কুলত জন্ম লয়, তাৰ সেয়ে কুলজ ধৰ্ম্ম।

(৪) পৰানিষ্ঠাৰ উপৰি আৰু সাধনা নাই। এতিয়া, গীতা ব্যাখ্যাৰ সাৰৱৰ্ণিত পৰমগুৰু শ্ৰীকৃষ্ণই পৰমভক্ত শিষ্য অৰ্জ্জুনক শেষ গুহ্যতম জ্ঞান উপদেশ দিবলৈ উদ্যত হৈছে।

বলেৰে ইন্দ্ৰিয়াদিক সংযত কৰি, অৰ্থাৎ ৰূপ-ৰস-গন্ধাদিৰপৰা চিত্তক নিবৃত্ত কৰি, বিষয়ানুৰাগত যি উদাসীন হব পাৰে, সেই মহাত্মা পুৰুষেই ব্ৰহ্মভাব লাভ কৰিব পাৰে। যি ব্ৰহ্মত অৱস্থিত, যি প্ৰসন্নমনা, যি শোকত উদ্বিগ্ন নহয়, যি কোনো প্ৰকাৰৰ আকাঙ্ক্ষা নকৰে আৰু যি সৰ্ব্বভূতৰ প্ৰতি সমদৰ্শী, সেই মহাত্মাই পৰম পৰমাত্মাভক্তি লাভ কৰে; আৰু পৰিণামত পৰমাত্মাতে প্ৰৱেশ কৰে। কিয়নো, নিষ্ঠাবান হৈ চিত্তশুদ্ধি লাভ কৰি ভগৱানৰ শৰণাগত হলেই মুক্তিপদ লাভ কৰা যায়। এতেকে, হে অৰ্জ্জুন, তুমি যোগবলেৰে সমস্ত কৰ্ম্ম ভগৱানত সমৰ্পণ কৰি চিত্তস্থিৰ ব্ৰহ্মপৰায়ণ হলেই সমস্ত দুখ-চিন্তাৰপৰা উত্তীৰ্ণ হবাঁ। নচেৎ, অহঙ্কাৰ কৰি ইয়াৰ অন্যথা কৰিলে তুমি বিনষ্ট হবাঁ (১)"।

"হে অৰ্জ্জুন! অহঙ্কাৰ কৰি যুদ্ধ নকৰোঁ বুলিও তুমি ৰব নোৱাৰিবাঁ। কিয়নো, তোমাৰ স্বধৰ্ম্মে (২) তোমাক যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হবলৈ বাধ্য কৰিব। তোমাৰ অভিমান নিশ্চয় নৰজিব, আৰু তোমাৰ এই মোহ আপুনি মাৰ যাবগৈ। হে কুন্তীনন্দন! এই কথা ধুৰুপ বুজিবা যে, ভগৱানে প্ৰাণীসমূহৰ হৃদয়ত বাস কৰি গোটেই জগতক পুতলাৰ দৰে নচুৱাব লাগিছে। এতেকে, তুমি যুদ্ধ নকৰোঁ বোলা অহঙ্কাৰ পৰিহাৰ কৰি ভগৱন্তৰ শৰণাগত হোৱাঁ; নহলে তোমাৰ নিস্তাৰ নাই। কিন্তু, স্বধৰ্ম্ম পালন কৰোঁতে নিধন হলেও তুমি মোক্ষপ্ৰাপ্ত হবাঁ।" (৩)

---

(১) গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৪৫—৫৮শ্লোক।

(২) অৰ্জ্জুনৰ স্বধৰ্ম্ম ৰাজসিক,—যুদ্ধত পৰাঙ্মুখ নোহোৱা।

(৩) গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৫৯—৬২ শ্লোক।

২৬। অধ্যায়।

গুহ্যাতিগুহ্য গীতাতত্ত্ব—সঞ্জয়-মন্তব্য।

সামৰণিত পৰম গুৰু শ্ৰীকৃষ্ণই পৰম প্ৰিয়-শিষ্য অৰ্জ্জুনক এই বুলি শেষ উপদেশ দিলে, "হে অৰ্জ্জুন! মই তোমাৰ আগত গুহ্যাতিগুহ্য আত্মজ্ঞান (১) ব্যাখ্যা কৰিলোঁ। এতিয়া সেই ব্যাখ্যাৰ আদিৰপৰা অন্তলৈকে অতি গভীৰ ভাৱে সুমৰি চাই তুমি যেনে যুগুত বিবেচনা কৰাঁ, তাকে কৰাঁ। হে অৰ্জ্জুন! তুমি সমুদায় ধৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান (২) সাৰ কৰি কেৱল ভগৱানৰ শৰণাগত হোৱাঁ, তেনেহলেই তুমি সৰ্ব্ব-পাপৰপৰা মুক্তি পাবাঁ যে তাত সংশয় নকৰিবাঁ (৩)। হে অৰ্জ্জুন! তোমাৰ হিতাৰ্থে যি গুহ্যাতিগুহ্য গীতা ব্যাখ্যা কৰিলোঁ, এই ব্যাখ্যা-

---

(১) মন্ত্ৰ-তন্ত্ৰ মণি-ৰসায়নাদি গুহ্যপদাৰ্থতকৈও আত্মজ্ঞান গুহ্যতম। কিয়নো, মণিমন্ত্ৰাদিয়ে অনিত্য সাংসাৰিক সুখ মাথোন লাভ কৰায়, কিন্তু আত্মজ্ঞানৰ প্ৰভাৱত জীৱই ব্ৰহ্মানন্দৰূপ নিত্যসুখ লাভ কৰে।

(২) 'সৰ্ব্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য' বোলোঁতে 'সৰ্ব্বকৰ্ম্মসন্ন্যাস' বুলি বুজিব নালাগে। কিয়নো, ভগৱানৰ শৰণাগত হোৱাও এক কৰ্ম্ম। গতিকে, ইয়াকে হে বুজিব লাগে যে, সৰ্ব্বধৰ্ম্ম পৰিত্যাগ কৰিলেও যি পাপ হব পাৰে, ভগৱানৰ শৰণাগত হলে তেনে পাপৰো প্ৰায়শ্চিত্ত হয়।—শ্ৰীধৰস্বামীকৃত টীকা।

(৩) সৰ্ব্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ।
অহং ত্বা সৰ্ব্বপাপেভ্যো মোক্ষয়িষ্যামি মা শুচঃ॥
—গীতা, ১৮শ অধ্যা, ৬৬ শ্লোক।

উপদেশ তপস্যাবিহীন, ভক্তিবৰ্জ্জিত, শুশ্রূষাৰহিত আৰু ভগৱানৰ প্রতি অশ্রদ্ধাযুত লোকৰ আগত কোৱা কাচিতো উচিত নহয় (১)। এই গীতাতুল্য প্রিয়বস্তু মোৰ আন একো নাই; এই গীতা পাঠত যাৰ প্রবল অনুৰাগ তাৰ সমান মোৰ প্রিয় আন কোনো নহয়; যি ভক্তিৰে সৈতে গীতাপাঠ শ্রৱন কৰে তাৰ প্রতিও মই সততে তুষ্ট।

সামৰণিত ভগৱান শ্রীকৃষ্ণই অতি আগ্রহৰে সৈতে অৰ্জ্জুনক পুনৰপি সুধিলে, "হে পাৰ্থ! এই গীতাশাস্ত্র ব্যাখ্যা তুমি একাগ্রচিত্তেৰে শুনিলা নে? হে ধনঞ্জয়! তোমাৰ অজ্ঞানকৃত মোহজাল বিনষ্ট হল নে? (২)

অৰ্জ্জুনে গভীৰ কৃতজ্ঞতাৰে সৈতে অতি ভক্তিভাৱে তেওঁৰ শেষ-সিদ্ধান্তমত এই বুলি নিবেদিলে, "হে অচ্যুত! তোমাৰ কৃপাত মোৰ সমস্ত মোহ বিনষ্ট হল; তোমাৰ অনুগ্রহত মই স্থিৰচিত্ত হলোঁ; আৰু তোমাৰ অভয় চৰণত শৰণাগত হৈ মই সৰ্ব্বসংশয়ৰপৰা মুক্ত হলোঁ। এতিয়া, হে প্রভো! তোমাৰ উপদেশানুৰূপ কাৰ্য্য কৰিবলৈ মই সক্ষম হৈছোঁ (অৰ্থাৎ, মই যুদ্ধত প্রবৃত্ত হবলৈ প্রস্তুত হৈছোঁ)। (৩)

---

(১) কিয়নো, বিনা তপস্যাত গীতাৰ উপদেশ ধাৰণা কৰিবলৈ শক্তি নোপজে; ভক্তিবিনে গীতোপদেশ গ্রহণ বা শ্রৱনলৈ প্রবৃত্তি নজন্মে; গুৰুশুশ্রূষা নহলে গীতাৰ মৰ্ম্মাৰ্থ লাভৰ সম্ভাৱনা নাই। ঈশ্বৰত অসূয়া ত্যাগ নকৰিলে গীতাৰ সাৰতত্ত্ব ব্রহ্মানন্দ উপলব্ধি নহয়।

—কৃষ্ণানন্দস্বামীকৃত গীতাসন্দীপনী।

(২) গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৬৩—৭১ শ্লোক।

(৩) গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৭২—৭৩ শ্লোক।

ৰাজনৈতিক মহাপুৰুষ আৰু আধ্যাত্মিক মহাগুৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ গীতা-শাস্ত্ৰ ব্যাখ্যাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হোৱাত (১), পাণ্ডৱ কেশৰী ধনুৰ্দ্ধৰ ধনঞ্জয়ৰে সৈতে পৰম উলাহেৰে তেওঁ পাণ্ডৱ শিবিৰৰ মুখে পুনৰপি ৰথ চলাই দিলে। কৃষ্ণাৰ্জ্জুনৰ পুনৰপি শিবিৰ প্ৰৱেশত পাণ্ডৱবাহিনীৰ প্ৰাণত আনন্দ-উলাহে নধৰা হল।

সদৌ শেহত, সৰ্ব্বজ্ঞস্বৰূপ সঞ্জয় মন্ত্ৰীয়ে ধৃতৰাষ্ট্ৰ ৰজাৰ আগত কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণৰ আয়োজনৰ বৰ্ণনা দিয়া প্ৰসঙ্গত এই অদ্ভুত কৃষ্ণাৰ্জ্জুন-সম্বাদ বৰ্ণনা কৰি, এই বুলি মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিলে, "হে মহাৰাজ! ভগৱান বাসুদেৱ আৰু মহাবাহু অৰ্জ্জুনৰ মাজত হোৱা ৰোমাঞ্চক যোগতত্ত্বৰ ব্যাখ্যা শুনি আচৰিত হলোঁ। যি শক্তিৰে মই আপোনাক কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণৰ বিষয়ে দাঁড়ৰ বাতৰি দাঁড়ে দি আহিছোঁ, সেই শক্তিৰ প্ৰভাৱেৰেই কৃষ্ণাৰ্জ্জুনৰ মাজত হোৱা গুহ্যতম যোগতত্ত্ব মই হু-বহু শুনি চৰিতাৰ্থ হলোঁ। হে মহাৰাজ! সেই অদ্ভুত কথোপকথন মই সুমৰি চাওঁমানে মোৰ অন্তৰ আনন্দত পুলকিত হয় (২)। হে ৰাজন্! শ্ৰীকৃষ্ণৰূপ হৰিৰ

---

(১) সাংসাৰিক মায়া-মোহ ভঙ্গ কৰি, নিবৃত্ত অৰ্জ্জুনক যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত কৰাটোৱেই গীতাশাস্ত্ৰ ব্যাখ্যাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল। অথবা, সেই উদ্দেশ্যেই কৃষ্ণধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ গীতাৰ সৃষ্টি হয়। এতিয়া, অৰ্জ্জুন যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হবলৈ প্ৰতিশ্ৰুত হোৱাত, সেই উদ্দেশ্য সিদ্ধি বা সাফল্য হৈছে।

(২) গুহ্যাতিগুহ্য গীতাশাস্ত্ৰ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই পৰমভক্ত শিষ্য অৰ্জ্জুনৰ আগত মাথোন ব্যাখ্যা কৰিছিল; সেই পৰম ক্ষেত্ৰত সঞ্জয়েও সৌভাগ্যক্ৰমে স্বয়ং যোগেশ্বৰৰ মুখে সেই যোগতত্ত্ব ব্যাখ্যা শ্ৰৱন কৰি পৰম পুলকিত বোধ কৰিছিল।

—কৃষ্ণানন্দস্বামীৰ গীতাসন্দীপনী।

সেই বিশ্বৰূপ ধাৰণৰ বিষয়ে মই যিমানেই সুমৰি চাইছোঁ, সিমানেই মোৰ প্ৰাণত বিস্ময় জন্মিছে, সিমানেই মই আনন্দত আপোন-পাহৰা হৈছোঁ। (১) হে মহাৰাজ! যি পক্ষত স্বয়ং যোগেশ্বৰ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ সৰ্ব্বসাৰথি, যি পক্ষত গাণ্ডীবধাৰী বীৰকেশৰী অৰ্জ্জুন বৰ্ত্তমান, সেই পক্ষেই যে ৰাজশ্ৰী, বিজয়, ভূতি আৰু নীতি আশ্ৰয় হব, আৰু শেহান্তৰত সেই পক্ষেই যে কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণত জয়লাভ কৰিবগৈ তাত সংশয় নাই। (২)

(১) গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৭৪—৭৭ শ্লোক।

(২) যত্ৰ যোগেশ্বৰঃ কৃষ্ণো যত্ৰ পাৰ্থো ধনুৰ্দ্ধৰঃ।
তত্ৰ শ্ৰীৰ্বিজয়ো ভূতিৰ্ধ্ৰুবা নীতিৰ্মতিৰ্মম॥
—গীতা, ১৮শ আধ্যা, ৭৮ শ্লোক।